

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2.1974

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი-1974 ТБИЛИСИ

გაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2.1974

ს ა რ ე ლ ა ქ ს ი ო კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაცარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაქიძე
Ответственный секретарь Э. Вашакидзе

რ ე ლ ა ქ ც ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 6.VIII.74; შეკვ. № 963; ანაწყოების ზომა 7×12;
ქალაქის ზომა 7×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 17,2; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 16,4; უე 00991; ტირაჟი 1.000.
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა რ ს ი

წ ა რ ი ლ ა ზ ი

ა. ათანელიშვილი, საქართველოს სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ისტორიის გაყალბება ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში და მისი კრიტიკა	7
5. დათეშიძე, სახალხო განათლების განვითარების ძირითადი მიმართულებები ომისშემდგომი პერიოდის საქართველოში	20
ი. ხაბალაშვილი, ქართველი და ოსი რევოლუციონერ-ხალხოსნების თანამეგობრობის ისტორიიდან	31
ი. ანთელავა, ცვლილებები ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლებში XVIII საუკუნის საქართველოში	47
თ. აბაშიძე, ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიური თავისებურებანი	63

ც ნ ო ზ ა ზ ი და შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ზ ი

5. შრუშაძე, მუსტიეს ხანის გამომსახველობითი ნიშნების განვითარების საწყისი ეტაპი	81
6. ხიდაშელი, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანის ირმის ქანდაკებები აღმოსავლეთ საქართველოდან	93
ა. რამიშვილი, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის	104
თ. ოჩიაიშვილი, გადმოცემები სალოცავთა დაარსების შესახებ	112
ბ. ლაგაშვილი, ტყობა-აურდას ტაძრის სახელწოდების ახსნისათვის	120
5. ბურჩაქ-აბრამოვიჩი, ა. ციციშვილი, შინაური აქლემი ძველ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში	130
ა. აბდალაძე, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის შესწავლისათვის	138

ღ ი ს უ ს ი ა და გ ა ნ ს ი ლ ზ ა

ბ. ლუნდუა, იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში?	146
კ რ ი ტ ი კ ა და გ ი ზ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა	
დ. მებრეშაძე, გ. ჯაფარიძე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან	160
ი. ცვიტიშვილი, შიკაბ ად-დინ მუჰამად ან-ნასავი, სულთან ჯალალ ად-დინ მანქებურნის ცხოვრების აღწერა	166

ქ რ ო ნ ი კ ა და ი ნ ფ ო რ ა მ ა ტ ი ა

აკადემიკოს ვახტანგ ბერიძის დაბადების 60 წლისთავი	171
პროფესორ გ. ძიძარას დაბადების 60 წლისთავი	173
პ. სონღულაშვილი, ერწო-თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1973 წელს	175
ბ. ჯავახიშვილი, სამეცნიერო მივლინება უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკაში	181
დამიტრი არაყიშვილი	185
აკადემიკოს გიორგი ჩუბინაშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია	187
მიქედნა პროფ. გიორგი ტივაძის ხსოვნას	191
ვასილ კობალიანი (ნეკროლოგი)	192

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. АТАНЕЛИШВИЛИ, Фальсификация истории коллективизации сельского хозяйства Грузии в буржуазной историографии и ее критика	7
Н. ДАТЕШИДЗЕ, Об основных направлениях развития народного образования в Грузии в послевоенный период	20
И. ХАБАЛАШВИЛИ, Из истории содружества грузинских и осетинских революционеров-народников	31
И. АНТЕЛАВА, Изменения в социальных основах феодально-крепостнических отношений в Грузии XVIII века	47
Т. АБАШИДЗЕ, Дипломатические особенности персидских текстов грузино-персидских двуязычных документов	63

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Н. УРУШАДЗЕ, Начальный этап развития изобразительных знаков эпохи мустье	81
М. ХИДАШЕЛИ, Скульптурные изображения оленя позднего бронзового и раннего железного эпох из Восточной Грузии	93
А. РАМИШВИЛИ, К датировке прибрежных стоянок Пичвнари	104
Т. ОЧИАУРИ, Предания об основании молелен	112
Г. ГАМБАШИДЗЕ, К объяснению названия храма Ткобья-Ерда	120
Н. БУРЧАК-АБРАМОВИЧ, А. ЦИЦИШВИЛИ, Домашний верблюд в древней Грузии и в Закавказье	130
Л. АБДАЛАДЗЕ, К изучению хронологии истории Грузии XII—XIII веков	138

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Г. ДУНДУА, Чеканилась ли монета в Вани?	146
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Д. МЕГРЕЛАДЗЕ, Г. Джапаридзе, Очерк из истории грузинской метрологии .	160
О. ЦКИТИШВИЛИ, Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны	163

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Шестидесятилетие академика В. В. Беридзе	171
Шестидесятилетие проф. Г. А. Дзидзария	173
Дж. СОНГУЛАШВИЛИ, Эрцо-Тянетская этнографическая экспедиция в 1973 году	175
Г. ДЖАВАХИШВИЛИ, Научная командировка в Венгерскую народную Республику	181
Дмитрий Аракишвили	185
Научная сессия, посвященная памяти академика Г. Чубинашвили	187
Научная сессия, посвященная памяти проф. Г. Тивадзе	191
В. У. Копалиани (Некролог)	192

არჩილ ათანელიძე

საქართველოს სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ისტორიის გაყალბება ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში და მისი კრიტიკა

კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა ბევრ სიძნელესა და დაბრკოლებას წააწყდა დაქუცმაცებული, წვრილგლეხური მეურნეობების მსხვილ, სოციალისტურ მეურნეობად გაერთიანების საქმეში. ძნელი იყო კაპიტალისტური გადმონაშთების აღმოფხვრა, ადგილი ჰქონდა საკოლმეურნეო ქონების მიტაცებას, სახელმწიფო ინტერესების უგულვებელყოფას, საწარმოო გეგმების ჩაშლას და ა. შ. საკოლმეურნეო მოძრაობის წარმატებით განხორციელებას ისიც უშლიდა ხელს, რომ ამიერკავკასია 20-იანი წლების ბოლოსა და 30-იანი წლების დასაწყისისათვის ისე არ იყო მომზადებული სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის, როგორც საბჭოთა კავშირის მარცვლეულის რაიონები. ამ პერიოდისათვის ამიერკავკასიის სოფელი ხასიათდებოდა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების საქონლიანობის შედარებით დაბალი დონით, ნატურალური მეურნეობის სიჭარბითა და გლეხთა არასაკმარისი დიფერენციაციით¹. სოფლის სოციალისტურად გარდაქმნას ამუხრუჭებდა, აგრეთვე, კოლექტივიზაციის გამოცდილების უქონლობა, საქმის სიახლე, კულაკობის გააფთრებული წინააღმდეგობა. 1929 წლის ბოლოსათვის შეიმჩნევა, აგრეთვე, კოლექტივიზაციის ტემპის ხელოვნური დაჩქარების პირველი ნიშნები (გაბერილი ციფრებისადმი გამოდევნება, ცალკეულ სოფლებს შორის კოლექტივიზაციის დამთავრების საქმეში შეჯიბრი და სხვ.).

საქართველოში კოლექტივიზაციაში დასახული ვადები და ტემპები „ზოგიერთმა პასუხისმგებელმა ამხანაგმა... ისე გაიგო, რომ საქართველოში სოფლის მეურნეობა უნდა გადასულიყო მთლიან კოლექტივიზაციაზე სულ მოკლე ხნის, დაახლოებით ერთი კვირის, ანდა დიდი დიდი ორი კვირის განმავლობაში. თუ მაგალითად, ერთ კრებაზე ვერ მოხერხდებოდა მთლიანი კოლექტივიზაციის გატარება, მეორე ან მესამე დღეს მოიწვევდნენ კრებას და იქ უკვე უზრუნველყოფილი იყო ასეთი გადაწყვეტილების შილება. სრულიად ანგარიშს არ უწევდნენ ობიექტურ და სუბიექტურ პირობებს“². ხშირი იყო შემთხვევა, რომ პარტიული მუშაკები ცდილობდნენ კოლმეურნეობათა შექმნას გაწერით, ბრძანებით: „ესა და ეს სოფელი გადავიდეს კოლმეურნეობათა მშენებლობაზე“³ და

¹ П. Ломашвили, Из истории колхозного строительства в Закавказье. сб. საქართველოს კომპარტიის ისტორიის საკითხები, თბ., 1967, № 15, გვ. 153.

² ფ. მ. ხ. ბ. ა. ძ. ე., საკოლმეურნეო მოძრაობის დღევანდელი მდგომარეობა და პერსპექტივები საქართველოში, ტფ., 1930, გვ. 20—25.

³ მ. კ. ა. ხ. ა. ნ. ი., ჩვენი ნაკლოვანებანი და საქართველოს კომპარტიის ამოცანები, თბ., 1928, გვ. 34.

სხვ. პარტიული და საბჭოთა მუშაკები გაიტაცა საკოლმეურნეო მშენებლობის გაქანებამ, თავბრუ დაეხვათ წარმატებებისაგან, გამოედევნენ პროცენტებს, მიმართეს ბრძანებებს, დეკრეტებით შიშველ იძულებას, დაივიწყეს, რომ საკოლმეურნეო მშენებლობის ძირითად რგოლს წარმოადგენდა სასოფლო-სამეურნეო არტელი, სადაც ერთიანდებოდა ძირითადი საწარმოო საშუალებები და კომუნების შექმნაზე გადავიდნენ. დაიწყეს კომუნებში საცხოვრებელ ნაგებობათა, წვრილფეხა პირუტყვის, შინაური ფრინველებისა და სხვათა იძულებითი განსაზოგადოება, რაც აფრთხობდა ღარიბ და საშუალო გლეხობას, აუბრალოებდა კოლექტივიზაციის იდეას, სახელს უტეხდა ადგილობრივ საბჭოებსა და პარტიულ ორგანიზაციებს. კოლექტივიზაციის ტემპით გატაცებულ მუშაკებს დაავიწყდათ, რომ საჭირო იყო შექმნილი კოლმეურნეობების სამეურნეო და ორგანიზაციული განმტკიცება.

ბურჟუაზიული ისტორიკოსები პარტიის ხაზის ამ გამრუდებას კოლექტივიზაციიდან გამომდინარე აუცილებლობად მიიჩნევენ. ნებაყოფლობით გაერთიანებას წარმატება არ მოჰყოლია, ძალადობა აუცილებელი იყო — აცხადებენ გუნთერ შტოეკლი⁴, დ. მ. ლენგი⁵, ბარინგტონ მური⁶ და კ. თალჰაიმი⁷.

საქართველოში კოლექტიურ მოძრაობაში პარტიის ხაზის გამრუდება, როგორც აღვნიშნეთ, განსაკუთრებით თვალნათლივ გამოიკვეთა საქ. კპ(ბ) ცკ-ის 1930 წლის 5 იანვრის დადგენილების შემდეგ. ასე მაგალითად, საქართველოს კპ(ბ) ცკ-ის 1930 წლის 11—14 იანვრის პლენუმმა⁸ არ გაუწია რა საკმაო ანგარიში საქართველოს ცალკეული რაიონების სპეციფიკურ პირობებს, კახეთის, გორისა და თბილისის ოლქები, აგრეთვე, ზუგდიდის მაზრა გამოაცხადა მთლიანი კოლექტივიზაციის რაიონებად. აღებულ იქნა კურსი საქართველოს მთლიანი კოლექტივიზაციაზე 1931 წლის დამლევისათვის, ან 1932 წლის გაზაფხულისათვის მაინც. შემდგომში კახეთის, გორისა და თბილისის ოლქებს, აგრეთვე, ზუგდიდის მაზრას კოლექტივიზაციაში „შეჯიბრა“ გამოუცხადეს ქუთაისის, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქებისა და სხვა რაიონების ხელმძღვანელობამ. ე. ი. საქ. კპ(ბ) ცკ-ის პლენუმი საბჭოთა კავშირის მარცვლეულის რაიონების კოლექტივიზაციის ტემპებისა და მეთოდების მექანიკური გადმოტანით საქართველოში უშვებდა ადმინისტრირებას, „მომემარცხნო“ ნახტომებსა და მავნე „შეჯიბრს“. მიუხედავად იმისა, რომ საქ. კპ(ბ) ცკ-მა 1930 წლის აპრილის დადგენილებით⁹ აღიარა საკოლმეურნეო მოძრაობაში დაშვებული შეცდომა, ხოლო VII ყრილობაზე (1930 წლის ივნისს) გამოავლინა და გააკრიტიკა დამახინჯებანი სოფლად, საქართველოში კოლექტივიზაციის სწორი ხაზით გატარება მაინც ფერხდებოდა. საქართველოს მთელ რიგ რაიონებში ადგილობრივმა პარტიულმა და საბჭოთა ორგანოების ხელმძღვანელებმა დაივიწყეს 1930 წლის მწარე გაკვეთილები და საქ. კპ(ბ) ცკ-ის კატეგორიული მითითებები საკოლმეურნეო მშენებლობაში ნებაყოფლობითი პრინციპის მტკიცედ დაცვის შესახებ,

⁴ Schriften des Arbeitskreises für Ostfragen II, Günther Stöckl, Sowjetrußland unter Lenin und Stalin (1917—1953), München, 1953, გვ. 46.

⁵ D. M. L a n g, A Modern History of Soviet Georgia, London, 1962, გვ. 247.

⁶ The American Political Science Review, vl. XLI August 1947. № 4. გვ. 742.

⁷ K a r l C. T h a l h e i m. Grundzüge des sowjetischen Wirtschaftssystems, Köln. 1962, 33. 35.

⁸ გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 16 იანვარი.

⁹ გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 8 აპრილი, № 79.

დაიწყეს კოლმეურნეობების ხელმეორედ შექმნა ადმინისტრირებისა და იძულების გზით. ამის შედეგი იყო გლეხობის გასვლა კოლმეურნეობებიდან და 1931 წლის საგაზაფხულო თესვის კამპანიის ჩაშლა. მდგომარეობა იმდენად დაიძაბა, რომ ამ საქმეში აუცილებელი შეიქნა ი. ბ. სტალინისა და საკ. კპ(ბ) ცკ-ის ჩარევა. ი. ბ. სტალინი საბჭოთა კავშირისა და, კერძოდ, ეროვნული რესპუბლიკის პარტიულ მუშაკებს დაბეჯითებით აფრთხილებდა, რომ „არ შეიძლება კოლმეურნეობების დანერგვა ძალით. ეს სულელური და რეაქციული ნაბიჯი იქნებოდა. საკოლმეურნეო მოძრაობა უნდა ეყრდნობოდეს გლეხობის ძირითადი მასების მიერ აქტიურ მხარდაჭერას. არ შეიძლება მექანიკურად გადავიტანოთ განვითარებული რაიონების საკოლმეურნეო მშენებლობის ნიმუშები განუვითარებელ რაიონებში. ეს სულელური და რეაქციული ნაბიჯი იქნებოდა. ასეთი „პოლიტიკა“ ერთი დაკვრით გაუტეხდა სახელს კოლექტივიზაციის იდეას. საკოლმეურნეო მშენებლობის ტემპისა და მეთოდების განსაზღვრისას გულდასმით უნდა გავითვალისწინოთ სსრ კავშირის სხვადასხვა რაიონის პირობების სხვადასხვაობა“¹⁰.

საქართველოს საკოლმეურნეო მოძრაობაში დაშვებული დამახინჯებებისა და შეცდომების გამოსწორებაში გადაწყვეტი მნიშვნელობა იქონია საბჭოთა კავშირის სახალხო კომისართა საბჭოსა და საკ. კპ(ბ) ცკ-ის 1930 წლის 20 თებერვლისა და მარტის, 1931 წლის ოქტომბრის დადგენილებებმა, საკ. კპ(ბ) ცკ-ის 1930 წლის აპრილის წერილმა პირველადი ორგანიზაციებისადმი, ი. ბ. სტალინის შრომებმა: „თავბრუდახვევა წარმატებებისაგან“, „საკოლმეურნეო მოძრაობაში პარტიული ხაზის დამახინჯებებთან ბრძოლის შესახებ“, „პასუხი ამხანაგ კოლმეურნეებს“, ი. ბ. სტალინის პირადად მონაწილეობამ ამიერკავკასიის საკოლმეურნეო მოძრაობაში დაშვებული დამახინჯებების გამოვლენისა და შემდგომი მუშაობის პროგრამის დასახვის საქმეში, მისმა 1930 წლის 30 იანვრის დეპეშამ და სხვ. გაზეთ „პრავდის“ 1930 წლის 1 და 27 თებერვლის სტატიებმა და ა. შ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ი. ბ. სტალინის წერილმა „თავბრუდახვევა წარმატებებისაგან“ საქართველოს ზოგიერთი პარტიული მუშაკის უკმაყოფილება გამოიწვია, იყო შემთხვევები, როცა ამ წერილს უმაღლვდნენ და არ სურდათ ეჩვენებინათ გლეხებისათვის!¹¹.

საკ. კპ(ბ) ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა, საქართველოს კპ(ბ) ყრილობებმა და საკ. კპ(ბ) ცკ-მა მიიღეს შესაბამისი დადგენილებანი და გადაწყვეტილებები: საკ. კპ(ბ) ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა 1930 წლის თებერვალში, მარტსა და აპრილში; საკ. კპ(ბ) VII და VIII ყრილობებმა 1930 წლის მაისში და 1932 წლის იანვარში; საკ. კპ(ბ) ცკ-მა და პლენუმმა 1930 წლის აპრილსა და 1931 წლის ნოემბერში. ყოველივე ამის შედეგად პარტიული ხაზის გამრუდებანი ლიკვიდირებულ იქნა. საკ. კპ(ბ) ცკ-ის ღონისძიებების შედეგად განმტკიცებულ იქნა საკოლმეურნეო მოძრაობის წარმატებები და შეიქმნა პირობები მისი მძლავრი აღმავლობისათვის. განსაზღვრავდა რა საკოლმეურნეო მოძრაობაში დაშვებული შეცდომების მიზეზებს, ი. ბ. სტალინი ხაზს უსვამდა, რომ 1 კოლმეურნეობათა მოწყობის დროს დაარღვიეს ნებაყოფლობის ლენინური პრინციპი, პარტიის ძირითადი მითითებანი და სასოფლო-სამეურნეო არტელის სანიმუშო წესდება საკოლმეურნეო მშენებლობის ნებაყოფლო-

¹⁰ ი. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტ. 12, გვ. 211—212.

¹¹ საკ. კპ(ბ) VII ყრილობა, ტფ., 1930, გვ. 26.

ბრს შესახებ. 2. დაარღვევს ლენინური პრინციპი სსრ კავშირის სხვადასხვა რაიონის პირობების მრავალფეროვნების გათვალისწინებისა და საკოლმეურნეო მშენებლობასთან შეფარდებით. 3. დაარღვევს ის ლენინური პრინციპი, რომ საკოლმეურნეო მშენებლობის საქმეში დაუშვებელია გადაახტე მოძრაობის დაუმთავრებელ ფორმას¹².

ბურჟუაზიული ისტორიკოსების უმრავლესობას არ სურთ გაერკვნენ რა იყო ლენინური ნებაყოფლობითი პრინციპის დარღვევის მიზეზი, ვინ ან რამ გამოიწვია ის, კოლექტივიზაციის პროცესს ახასიათებდა ეს დამახინჯებანი თუ არა და სხვ. ამის გათვალისწინების გარეშე კი შეუძლებელია ქეშმარიტების დადგენა.

გლეხურ მეურნეობათა კოლექტივიზაციის პროცენტული დინამიკა საქართველოში 1929—1931 წლებში შეადგენდა — 1929 წლის 1 ოქტომბრისათვის 3,6, 1 ნოემბრისათვის — 16,3, 1930 წლის 1 იანვრისათვის დაახლოებით — 6, 1 თებერვლისათვის — 51,8, 1 მარტისათვის — 63,7, 1 აპრილისათვის — 29,9, 1 მაისისათვის — 29,0, 1 ივნისისათვის — 23,0, 1 ივლისისათვის — 20,9, 1 აგვისტოსათვის — 20,1, 1 სექტემბრისათვის — 19,6, 1 ოქტომბრისათვის — 16,2, 1 ნოემბრისათვის — 20,3. 1 დეკემბრისათვის — 19,7, 1931 წლის 1 იანვრისათვის — 20,8, 1 თებერვლისათვის — 21,2, 1 მარტისათვის — 27,2, 1 აპრილისათვის — 32,3, 1 მაისისათვის — 35,8, 1 ივნისისათვის — 36,1, 1 ივლისისათვის — 37,2, 1 აგვისტოსათვის — 37,5, 1 სექტემბრისათვის — 38,0, 1 ოქტომბრისათვის — 38,6, 1932 წლის 1 იანვრისათვის — 38,5¹³.

როგორც ვხედავთ, 1929—31 წლებში საქართველოს საკოლმეურნეო მოძრაობაში მართლაც აქვს ადგილი კოლმეურნეობებში გლეხების მკვეთრ მიქცევასა და უკუქცევას. ბურჟუაზიული ისტორიკოსები 1930 წლის თებერვალსა და მარტში გადახრებისა და დამახინჯებების შედეგად კოლექტივიზაციის პროცენტული დინამიკის მკვეთრ ზრდას შიშველი ადმინისტრირებითა და ეკონომიური იძულებით ხსნიან. 1930 წლის მარტისთვის შემდგომ თვეებში კოლმეურნეობებიდან გლეხების გასვლას კი გლეხებისათვის კოლექტიური მეურნეობის არასასურველობასა და საკოლმეურნეო მოძრაობის დამარცხებას მიაწერენ, მაშინ

წლები	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
კოლმეურნეობათა რიცხვი	3556	3425 ¹⁴	3481 ¹⁴	3376 ¹⁴	4494	4334	4293
კოლმეურნეობებში გაერთიანებული გლეხთა მეურნეობები	176440	165671	175739	186456	343319	371819	377414
კოლექტივიზაციის პროცენტი	38,5	36,1	36,3	38,5	70,8	74,8	77,2 ¹⁴

¹² ა. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტ. XII, გვ. 224, 229.

¹³ И. И. Ломашвили, Ликвидация кулачества как класса в Закавказьских с.-песких республиках, Автореферат. Тб., 1971, გვ. 253, 468.

¹⁴ История коллективизации сельского хозяйства Грузинской ССР, Тб., 1970, გვ. 700

როცა საკოლმეურნეო მოძრაობამ 1932—1938 წლებში თითქმის მთელი საქართველოს გლეხური მეურნეობანი მოიცვა. ამას კარგად ვხედავთ საარქივო დოკუმენტებითაც:

საქართველოში გლეხების კოლმეურნეობებში მასობრივად შესვლის პერიოდის გარკვევის საკითხში ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა აზრი არსებობს. საქართველოს საბჭოთა პერიოდის ბევრი მკვლევარი, მათ შორის ა. ნუცუბიძე, ა. კიკვიძე, ი. მირცხულავა, საქართველოს საკოლმეურნეო მოძრაობის გარდატეხის წლად მიიჩნევენ 1929 წელს. აზრი, რომ 1929 წელი საქართველოს საკოლმეურნეო მოძრაობაში არ წარმოადგენს გარდატეხის წელს, პირველად გამოთქვა ა. მახარაშვილმა. მისი აზრით, საქართველოს სოფლის მეურნეობის სოციალ-ეკონომიური განვითარების სპეციფიკურმა პირობებმა და თავისებურებებმა თავისი ასახვა ჰპოვა მთლიანი კოლექტივიზაციის მსვლელობაში და ძირითადად განაპირობა ის გარემოება, რომ საქართველოში სოფლის მეურნეობის სოციალისტური რეორგანიზაციის პროცესი დამთავრებულ იქნა 3—3,5 წლით გვიან, ვიდრე საბჭოთა კავშირში და საკავშირო კ(ბ) ცკ-ის მიერ კოლექტივიზაციისათვის ნაკლებად მომზადებულ საქართველოსა და სხვა რაიონებისათვის დადგენილ ვადებზე 2—2,5 წლით გვიან¹⁵. 1962 და 1963 წელს მსგავსი მოსაზრება, მხოლოდ აჭარისა და აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკების მიმართ, გამოთქვეს ა. ბაუყაძემ და ს. შარიამ¹⁶. 1964 წელს ფ. ლომაშვილი პირველად ქართველ საბჭოთა ისტორიკოსთა შორის შეეცადა დაესაბუთებინა მახარაშვილის აზრი. მან გამოთქვა მოსაზრება, რომ საქართველოს საკოლმეურნეო მოძრაობაში გარდატეხის წლად უნდა მივიჩნიოთ 1931 წ. I ნახევარი¹⁷. 1971 წელს ეს მოსაზრება სათანადოდ დაიცვა ფ. ლომაშვილმა თავის სადოქტორო დისერტაციაში¹⁸.

საბჭოთა კავშირში კოლექტივიზაციის გატარების სინამდვილის გაყალბებისა და ზოგიერთი დამახინჯების მუქ ფერებში წარმოჩენის მიუხედავად არიან საღად მოაზროვნე მოღვაწენი, რომლებიც დასავლეთ ევროპის ისტორიოგრაფიაში კოლექტივიზაციის განხორციელებას სამართლიანად მიიჩნევენ წარმატებად. ასე მაგალითად, ფილიპს-პრაისის აზრით, საბჭოთა მთავრობას უნდა ეჩქარა კოლექტივიზაციის გატარება, ვინაიდან დრო არ ითმენდა. საჭირო იყო მუშათა კლასის პურით უზრუნველყოფა, არსებობდა გერმანიის მხრიდან თავდასხმის საშიშროება; მეორე აგრარული რევოლუციის გარეშე ახალ რუსეთს არ შეეძლო კონსოლიდირება და საერთაშორისო მდგომარეობის პირისპირ დგომა. აქედან გამომდინარე უნდა გატარებულიყო ერთპიროვნულ გლეხთა მეურნეობების მსხვილ, სოციალისტურ მეურნეობაში გაერთიანება, კულაკების როგორც კლასის უღმობელი განადგურება და სხვ. ბურჟუაზიული ისტორიკოსის განცხადებით „სტალინს რომ შიში გამოეჩინა კულაკების განადგურების წინა-

¹⁵ А. П. Махарашвили, Создание и укрепление колхозного строя в Грузии, Автореферат. М., 1954, гл. 7.

¹⁶ ა. ბაუყაძე, აჭარის მშრომელთა ბრძოლა საკოლმეურნეო წყობილების გამარჯვებისათვის, ბათუმი, 1962, გვ. 137; ს. შარიამ, საკოლმეურნეო მშენებლობის თავისებურებათა საკითხისათვის აფხაზეთში, აელი-ის შრომებო, ტ. 33—37, 1963, გვ. 86.

¹⁷ Вопросы Истории КПСС, 1964, № 5, გვ. 100.

¹⁸ П. Ломашвили, დასახ. ნაშრომი.

შე... დაუჯერებელი იქნებოდა, რომ ჰიტლერს 1941 წლის გვიან ზაფხულისთვის არ მიეღწია ურალისთვის¹⁹; მეორე ისტორიკოსისათვის კოლექტივიზაცია წარმოდგენს მკაცრი პირობებით გამოწვეულ ღონისძიებას, რომელიც მიზნად ისახავდა მოესპო სურსათის ნაკლებობა, წინააღმდეგობა ქალაქსა და სოფელს შორის, კერძო მესაკუთრე გლეხთა მეურნეობა სოფლად²⁰ და სხვ.

ბურჟუაზიული ისტორიკოსები იძულებულნი არიან აღიარონ, რომ საბჭოთა მთავრობის მიერ სოფლის მანქანა-ტრაქტორებით მომარაგებამ და ახალი ტექნიკით აღჭურვამ სახე უცვალა საბჭოთა სოფელს. ერპორნის განცხადებით: ისევე როგორც საბჭოთა კავშირის სხვა რაიონებში საბჭოთა მთავრობა კავკასიაშიც სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის განხორციელებასთან ერთად ატარებდა მიწის დამუშავების მექანიზაციასაც. კავკასიის სოფლის მეურნეობის მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების რიცხვი საქართველოში 1936 წლისათვის შეადგენს 39, ტრაქტორების რიცხვი კი 1609 უტოლდება²¹. საბჭოთა ხელისუფლების ისეთი მტრები, როგორც მიულერი და თალჰაიმი, იძულებულნი არიან აღიარონ, რომ „კოლექტივიზაციის განვითარების მიზნით შექმნილ იქნა... სტალინური მანქანა-ტრაქტორთა სადგურები, რომელთა წარმოშობა ემთხვევა პირველი ხუთწლედის წინა პერიოდს, ხუთწლედის განხორციელების დროს კი მათი რიცხვი მნიშვნელოვნად გაიზარდა. მნიშვნელოვანი იყო ის, რომ სასოფლო-სამეურნეო მანქანებისა და ტრაქტორების ახალი პროდუქცია... მთლიანად მანქანა-ტრაქტორთა სადგურებს გადაეცემოდა. ისე, რომ ინდივიდუალური მეურნეობის გლეხებს ტექნიკური აღჭურვილობის საშუალებების შეძენის მოსპობით საგრძნობი დარტყმა მიაყენეს“²². სოფლის მეურნეობის მექანიზაციით, — აღნიშნავს მიულერი, — საბჭოთა ხელისუფლებას სურდა ერთი გასროლით ორი კურდღელი მოეკლა. სატრაქტორო სადგურები, რომლებიც პირველ ხანებში 30 მანქანას, შემდეგ კი 200-მდე მანქანას აერთიანებდა, ქმნიდა კომუნისტურ საყრდენს სოფლად. ტრაქტორმა მივარდნილ სოფელში უზარმაზარი სენსაცია გამოიწვია. კერძო მესაკუთრე გლეხებს არ შეეძლოთ მათი შესყიდვა, არც დაქირავება, კოლმეურნეობებში კი მათ მაგიერ სატრაქტორო სადგურებთან ისე დებდნენ ხელშეკრულებას, რომ კერძო მესაკუთრეთ მოსავლის დიდი ნაწილი უნდა გადაეხადათ ტრაქტორით სარგებლობაში²³. კოლექტიურ მეურნეობაზე გადასვლა შესაძლებელს ხდიდა ტრაქტორებისა და მიწის დიდ ფართობზე კულტივირების გამოყენებასა და საჭიროებას. ეს კი იზიდავდა და აერთიანებდა გლეხს წარმოებაში²⁴.

ბურჟუაზიული ისტორიკოსების ამ განცხადებებში კარგადაა ასახული ის ღონისძიებები, რომლებსაც საბჭოთა ხელისუფლება, ერთი მხრივ, კულაკების ეკონომიური შეზღუდვისა და გამოდევნის, ხოლო, მეორე მხრივ, ერთპიროვნულ გლეხურ მეურნეობათა კოლექტიურ მეურნეობაში გაერთიანების საქმეში ატარებდა. სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის უდიდესმა მიღწევებმა

¹⁹ Russia through the centuries. The Historical background of the USSR by M. Philips-Price. London, 1944, გვ. 114—115; 117.

²⁰ The Soviet Union. The Land and people by Georges Jorre, London, New-York, Toronto, 1955, გვ. 107.

²¹ Die Būcherei des Ostrauumes: Kaukasien. Von Dr. Erhorn, Berlin, 1939, გვ. 17—18.

²² K. Thalheim, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.

²³ S. V. Müller, Die Sowjetunion, Kulisse und Hintergrund, Hamburg, 1941, გვ. 125

²⁴ M. Philips-Price. დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

სოფლის სოციალისტური რეკონსტრუქციის კიდევ უფრო სწრაფი ტემპით განხორციელების საშუალება შექმნეს.

სოფლად მანქანა-ტრაქტორთა სადგურებისა და ტრაქტორების რიცხობრივი ზრდა შემდეგ სურათს იძლევა:

წლები	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების რიცხვი	3	5	7	25	31	31	33	37	39	44
ტრაქტორების რიცხვი	133 ²⁵	172 ²⁶	310 ²⁷	500 ²⁸	637 ²⁸	537	799	1042	1543	1956

საბჭოთა მთავრობის მიერ სოფლის ღარიბ-ღატაკებისადმი ეკონომიურმა დახმარებამ, გატარებულმა საგადასახადო პოლიტიკამ, გლეხურ მეურნეობათა მანქანა-ტრაქტორებით მომარაგებამ რევოლუცია მოახდინა სოფლად: დაჩქარა გლეხთა კოლმეურნეობებში გაერთიანება, კულაკის სოფლის მეურნეობიდან გამოდევნა. მაშინ, როცა რეაქციულ ბურჟუაზიულ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი ხელაღებით იცავს იმ აზრს, რომ კულაკობა, როგორც კლასი, ლიკვიდირებულ იქნა მხოლოდ ფიზიკური განადგურების შედეგად. კულაკობა, — კ. ჰ. რუფმანის აზრით, — გადასახლებულ იქნა უკიდურეს ჩრდილოეთს, ციმბირსა და შორეულ აღმოსავლეთში, იქ, სადაც დიდი უმრავლესობა დაიღუპა²⁹; ასეთივე აზრისაა გუნთერ შტოეკლი³¹ და სხვ. ბურჟუაზიულ ისტორიკოსთა მეორე ნაწილი კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის ღონისძიებად ფიზიკურ განადგურებასთან ერთად მიიჩნევს გადასახადებს³², ზოგი კი მხოლოდ გადასახადს — ასე მაგალითად, თალჰაიმის განცხადებით კულაკობის განადგურების მეთოდები, უპირველეს ყოვლისა, მსხვილი გლეხური მეურნეობების დაბეგვრასა და გადასახადებს მოიცავდნენ³³ და სხვ.

კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გადასვლის პერიოდში სოფლის მეურნეობიდან კულაკური მეურნეობის გამოდევნის საქმეში თავისი კლასობრივი ხასიათის გამო გადამწყვეტი მნიშვნელობა მიენიჭა სასოფლო-სამეურნეო გადასახადს. სასოფლო-სამეურნეო გადასახადს დაბეგვრისაგან უნდა გაენთავისუფლებინა ღარიბი გლეხობა, ზომიერად დაებეგრა საშუალო გლეხობა და გადასახადის ძირითადი სიმძიმე კულაკობაზე უნდა განწესებულიყო.

²⁵ ЦГА Груз. ССР, ф. 283, оп. I, дел. 3204, л. 31.

²⁶ «Социалистическое строительство ЗСФСР, стат. ежегодник, 1935 г.» გვ. 76. «Материалы по отчету правительства ССР Грузии к VIII Съезду Советов (1931—1934 гг.)», 1935, გვ. 71.

²⁷ ЦГА (Тб.), ф. 288, оп. I, дел. 3204, л. 31; «Социалистическое строительство». გვ. 76; «Материалы по отчету». . . »

²⁸ ЦГА (Тб.), ф. 283, оп. I, дел. 3494 л. 2—3.

²⁹ 1934—1938 წლების მონაცემებით, იხ. «История коллективизации. . . » გვ. 701, სხვა მასალებით: — ЦГА (Тб.), ф. 600, дел. 5293. л. 197, 1937 წლის ბოლოსათვის იყო 45 მანქანა-ტრაქტორთა სადგური და 1954 ტრაქტორი.

³⁰ Karl-Heinz Ruffmann, Sowjetrußland, Struktur und Entfaltung einer Weltmacht. München, 1967—1969, გვ. 112.

³¹ Günther Stöckl, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

³² S. V. Müller, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

³³ K. Thalheim, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.

იმისათვის, რომ საბჭოთა ხელისუფლების ღონისძიებებს სოფლად წარმატება ჰქონდა და შესაბამისი შედეგები გამოეღო, საჭირო იყო გაგვეგო ვინ იყო ამ ხელისუფლების დასაყრდენი, მოკავშირე და მტერი. ე. ი. კომუნისტური პარტიის ამოცანას გლეხობის გამიჯვნა, გლეხობის ძირითადი მშრომელი მასების — საშუალო გლეხების პროლეტარიატის მხარეზე გადაყვანა და ღარიბ გლეხებთან ერთად მისი სოციალიზმის მშენებლობაში ჩაბმა წარმოადგენდა. აუცილებელი იყო ცხოვრებაში გაგვეტარებინა ე. ი. ლენინის მითითება, რომ „პროლეტარიატმა უნდა გამოჰყოს, გამიჯნოს მშრომელი გლეხი მესაკუთრე გლეხისაგან — მუშაკი გლეხი ჩარჩი გლეხისაგან — მაშკრალი გლეხი სპეკულანტი გლეხისაგან.

ამ გამიჯვნაშია სოციალიზმის მთელი არსი³⁴.

საქართველოს კ(ბ) IV ყრილობის მასალებიდან ჩანს, რომ საქართველოში 1925 წლისათვის 15 ათასი მოჯამაგირე გლეხი მუშაობდა კულაკურ მეურნეობებში. 1924—1925 წლებში ღარიბი გლეხობა შეადგენდა გლეხურ მეურნეობათა მიხედვით 41,2%-ს, საშუალო გლეხური მეურნეობა — 52,0%-ს, შეძლებული — 6,8%-ს³⁵. 1929 წლის ივლისში საქართველოს კომუნისტური პარტიის (ბ) VI ყრილობაზე ლ. დოლობერიძე აღნიშნავდა, რომ „მთელ საქართველოში საშუალო შეძლების მეურნეობანი შეადგენენ ყველა მეურნეობათა საერთო რიცხვის 62,9%-ს, აერთიანებდნენ მოსახლეობის 67,5%-ს და პირობითი წმინდა შემოსავლის საერთო ჯამის 68,3%-ი ეკუთვნის. მთელ საქართველოში მცირე შეძლების მეურნეობათა ჯგუფი შეადგენს 32,1%-ს; ისინი აერთიანებენ მოსახლეობის 24,3%-ს და აქვთ პირობითი წმინდა შემოსავლის საერთო მასის 10,1%... მთელ საქართველოში შეძლებული მეურნეობანი არ სჭარბობენ 5%-ს; ისინი აერთიანებენ მოსახლეობის 8,2%-ს და მათი შემოსავალი შეადგენს სოფლის მეურნეობის მთელი შემოსავლის 21,6%-ს³⁶. საქართველოს სოფლის მეურნეობაში ახალი ეკონომიური პოლიტიკის განმტკიცება, საქონლის, უმთავრესად სასოფლო პროდუქტების, თავისუფალი ბრუნვა და გაცვლა-გამოცვლა იწვევდა გლეხთა დიფერენციაციისა და უთანასწორობის გაღრმავებას, რაც საბჭოთა წყობილებას არ შეუქმნია და ისტორიულად მემკვიდრეობით მიიღო წარსულისაგან. ამ უთანასწორობის ერთი დაკვრით მოსპობა საბჭოთა ხელისუფლებას არ შეეძლო, სამაგიეროდ პროლეტარული დიქტატურის პირობებში იმის უნარი შესწევდა, რომ გლეხთა დიფერენციაციის პროცესი განსაზღვრულ ჩარჩოებში მოექცია, სათანადო ორგანოების შემწეობით შეეჩერებინა სოფლის კაპიტალიზმის გზით განვითარება, შეეფერხებინა კულაკების ზრდა და გაძლიერება; მეორე მხრივ, შეეძლო ხელი შეეწყო საშუალო გლეხის გაძლიერებისათვის, მისი ზრდისათვის უმიწაწყლო გლეხების შემცირების ხარჯზე და კოლმეურნეობებში გაერთიანებისათვის. საბჭოთა ხელისუფლების დახმარებით საქართველოში მნიშვნელოვნად გადიდდა საშუალო გლეხთა რაოდენობა, გაიზარდა მისი წილი გლეხურ მეურნეობათა საერთო რიცხვში და, როგორც რაოდენობით, ისე შემოსავლით გადამწყვეტ ძალად იქცა სოფლად. ყოველივე ეს კი მიღწეულ იქნა არა ადმინისტრაციული ზომებით, არამედ ეკონომიური ზეგავლენით.

³⁴ ე. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 30, გვ. 116.

³⁵ „საქ. კ(ბ) IV ყრილობა“, 30 XI-5. XII, სტენოგრაფ. ანგარიში, ტფ., 1925, II სხდომა, გვ. 27; «Сельское хозяйство Закавказья 1924—25 гг.»-ის მასალების მიხედვით.

³⁶ „საქ. კ(ბ) VI ყრილობა“, 1929. ივლისი. გვ. 553—554—555.

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სტიმული, რომელიც ერთპიროვნულ მშრომელ გლეხებს კოლმეურნეობებისკენ უბიძგებდა, იყო გადასახადები. 1928 წლის 21 აპრილს საბჭოთა კავშირის ცკ-ისა და სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით მიღებულ იქნა კანონი „ერთიანი სასოფლო-სამეურნეო გადასახადის შესახებ“. მისი მიხედვით გადასახადისგან მთლიანად თავისუფლდებოდა (გლეხური მეურნეობის საერთო რიცხვის) ღარიბ-ღატაკთა და მეტ-ნაკლებად სუსტი საშუალო გლეხური მეურნეობის 35%. კანონი კოლმეურნეობებს უქმნიდა დიდ შეღავათს გადასახადში. ჯერ ერთი, კოლმეურნეობები და კოლმეურნეები 2 წლით თავისუფლდებოდნენ გადასახადისგან; მეორე, ის კოლმეურნეობები, რომელთა შემოსავალი არ აღემატებოდა კერძო მეურნეობათა საშუალო შემოსავალს (რაიონის ან მხარის მიხედვით) ლეზულობდნენ 60% შეღავათს, საშუალოზე მეტი შემოსავლის კოლმეურნეობები კი 30%³⁷. 1929 წლის 8 თებერვლის საბჭოთა კავშირის ცკ-ისა და სახკომსაბჭოს მიერ მიღებულ დადგენილებით საგრძნობლად იქნა შემცირებული საშუალო გლეხთა გადასახადი³⁸. საბჭოთა ხელისუფლების მიერ გამოქვეყნებულ ყველა კანონს, რომელიც სასოფლო-სამეურნეო გადასახადსა და გლეხთა დაბეგვრის საკითხს ეხება, წითელი ხაზით გასდევს საბჭოთა მთავრობისა და კომუნისტური პარტიის სწრაფვა შეძლებისამებრ შეამციროს მშრომელი გლეხების გადასახადი. სასოფლო-სამეურნეო გადასახადის შემცირება წარმოადგენდა საბჭოთა ხელისუფლების მიერ მუშათა კლასსა და მშრომელ გლეხობას შორის კავშირის უზრუნველყოფის ერთ-ერთ ძირითად ღონისძიებას. 1924—25 წელს საქართველოში სასოფლო-სამეურნეო გადასახადიდან განთავისუფლებული იყო გლეხურ მეურნეობათა 21,33%, 1925—26 წელს — 32,30%, 1926—27 წელს — 61,2%³⁹. ღარიბი გლეხების დიდი უმრავლესობა გადასახადისაგან მთლიანად თავისუფლდებოდა შემდგომ წლებშიაც. ასე მაგალითად, საქართველოში მათმა რიცხვმა მიაღწია — 1927/28 წელს — 46,26%-ს, 1928/29 წელს — 55,09%-ს⁴⁰. საქ. სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს 1930 წლის 23 მარტის დადგენილება „საქართველოში 1930—1931 წწ. ერთიანი სასოფლო-სამეურნეო გადასახადის ჩატარების შესახებ“ ითვალისწინებდა პროგრესული დაბეგვრის ნაცვლად, რაც ძალაში რჩებოდა ინდივიდუალური გლეხობის სექტორში, პროპორციული დაბეგვრის პრინციპს, რომლის თანახმადაც კოლმეურნეობის შემოსავლიანობის ზრდა არ იწვევდა გადასახადის გადიდებას. გადასახადის რაოდენობა განისაზღვრებოდა იმით, თუ რამდენი იყო განსაზოგადოებული ქონება კოლმეურნეობაში. კოლმეურნეობას, რომელიც მეტი რაოდენობით განაზოგადებდა ქონებას, შეღავათიც მეტი ეძლეოდა. კოლმეურნეობები ნაკლებად იბეგრებოდნენ ინდივიდუალურ საშუალო გლეხურ მეურნეობასთან შედარებით, ხოლო მცირე შეძლების კოლმეურნეობები სავსებით თავისუფლდებოდნენ. ასევე მთლიანად თავისუფლდებოდნენ ღარიბი გლეხები და სხვ.⁴¹ 1933 წელს სასოფლო-სამეურნეო გადასახადის კანონმა⁴² მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა წინა წლების კანონთან

³⁷ М. Я. З а л е с к и й, Налоговая политика советского государства в деревне, М., 1940, გვ. 79.

³⁸ იქვე, გვ. 85.

³⁹ «Сельское хозяйство Закавказья в 1926—27 гг.», გვ. 31.

⁴⁰ ЦГА Грузии. ССР, ф. 634, оп. I, дел. 2786, л. I.

⁴¹ „კანონთა და განკარგულებათა კრებული საქ. სსრ მუშათა და გლეხთა მათკობისა“, № 5, მუხლი 55, 1930 წ., 24. III, გვ. 85—115.

⁴² იქვე, 1933 წ. ივლისის 10, № 15, მუხლი 206, გვ. 401—434.

მედარებით. კოლმეურნეობებში გადასახადის გაანგარიშება უნდა მომხდარიყო საგაზაფხულო ნათესების მიხედვით, გადასახადის მტკიცე განაკვეთის მიყენებით. ის კოლმეურნეობები, რომლებიც გადააკარბებდნენ მოსავლიანობის გეგმას, სანიმუშოდ დააყენებდნენ აღრიცხვიანობის საქმეს, ღებულობდნენ შეღავათებს გაანგარიშებული გადასახადის 25%-ის რაოდენობით. კოლმეურნე გლეხობა გადასახადს მტკიცე განაკვეთით იხდიდა, რაც მერყეობდა 20—30 მანეთს შორის. ერთპიროვნული გლეხი კი ნორმატიული მეთოდით იბეგრებოდა. ცხადია, რომ ასეთმა ღონისძიებებმა სათანადო გავლენა იქონიეს მშრომელი გლეხობის საბჭოთა სახელმწიფოს მხარეზე გადაყვანის საქმეში. ამის აშკარა დადასტურება იყო 1932—1937 წლებში კოლმეურნეობებში მათი მასიური გაერთიანება.

საბჭოთა ხელისუფლების დამოკიდებულება საშუალო და ღარიბი გლეხებისადმი კარდინალურად განსხვავდებოდა კულაკობის მიმართ გატარებული პოლიტიკისაგან. კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა გამოდიოდა ვ. ი. ლენინის მითითებიდან, რომ „კულაკები საბჭოთა ხელისუფლების გაშმაგებული მტრები არიან. ან კულაკები გაყლეთენ უამრავ მუშას, ან მუშები ულმობლად გასრესენ ხალხის კულაკური, მძარცველური უმცირესობის აჯანყებებს მშრომელთა ხელისუფლების წინააღმდეგ. შუათანა რამ აქ არ შეიძლება იყოს. ზავი შეუძლებელია: კულაკი შეიძლება და ადვილადაც შეიძლება შეარიგოთ მემამულესთან, მეფესთან და ხუცესთან, ისინი კიდევაც რომ წაჩხუბებულიყვნენ, მაგრამ მუშათა კლასთან მისი შერიგება არასოდეს არ შეიძლება“⁴³.

ვ. ი. ლენინის კულაკობის ეს შეფასება პრაქტიკულ გამოვლენას პოულობდა საქართველოს სინამდვილეშიც. ისევე როგორც მთელს საბჭოთა კავშირში, აქაც კულაკები ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდნენ, რათა ხელი შეეშალათ საკოლმეურნეო მოძრაობისათვის, ავრცელებდნენ პროვოკაციულ ჭორებს, ცეცხლს უკიდებდნენ საკოლმეურნეო ნაგებობებს, წამლავდნენ პირუტყვს, მუხანათურად კლავდნენ საკოლმეურნეო მშენებლობის ორგანიზატორებს და სოფლის აგიტატორებს. მოტყუებით იკავებდნენ რა კოლმეურნეობებში ხელმძღვანელ პოსტებს ძირს უთხრიდნენ კოლმეურნეობას შიგნიდან. კულაკების ძირგამომთხრელი საქმიანობის შედეგად გლეხთა ნაწილი უარს ამბობდა კოლმეურნეობებში შესვლაზე, გლეხებმა მასობრივად გაწყვიტეს ცოცხალი გამწევი ძალა და პროდუქტიული პირუტყვი და სხვ.⁴⁴ კულაკობის ლიკვიდაციის გარეშე შეუძლებელი იყო საკოლმეურნეო მოძრაობის წარმატებით განხორციელება, ე. ი. დგებოდა კულაკობის ლიკვიდაციის, როგორც სოციალისტური რევოლუციის აუცილებელი ღონისძიების განხორციელების საკითხი.

მაგრამ სოფლის მეურნეობის განვითარების გარკვეული პირობების გამო კულაკების, როგორც კლასის ლიკვიდაციას მოკლე დროში ვერ განვახორციელებდით. კულაკობას ღრმად გაედგა ფესვები წვრილსაქონლურ გლეხურ მეურნეობის სისტემაში და ამიტომაც ჯერ საჭირო იყო სოფლად სოციალ-

⁴³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 28, გვ. 48—49.

⁴⁴ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971, გვ. 627—628; ი. შირცხულავე, ლენინური კოოპერაციული გეგმის განხორციელება საქართველოში, თბ., 1968, გვ. 49; ბ. ხასია, კოლმეურნეობრივი წყობილების გამარჯვება საბჭოთა საქართველოში (1921—1929), საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ჟურ. „მოამბე“, 1962, № 3; გვ. 22; ლ. დ. ლ. ბ. ე. რ. ი. ძე, კოლექტიურ მეურნეობათა მშენებლობა საქართველოში, 1930, გვ. 41—52.

ეკონომიური წყობის ძირფესვიანი შეცვლა წვრილსაქონლური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის გზით. აქედან გამომდინარე სოფლის მეურნეობის მთლიან კოლექტივიზაციამდე საბჭოთა ხელისუფლება სოფლად ატარებდა კულაკობის შეზღუდვა-გამოდევნის პოლიტიკას, რაც კულაკების მაღალ სასოფლო-სამეურნეო გადასახადით დაბეგვრას, კულაკის მიერ სახელმწიფოსათვის მტკიცე ფასებში პურის ჩაბარებასა და შეზღუდვის სხვა ეკონომიურ და პოლიტიკურ ღონისძიებებს ითვალისწინებდა. კულაკებს ჩამორთმეული ჰქონდათ საარჩევნო უფლება და სხვ. მიუხედავად ამისა, კულაკი ინარჩუნებდა მიწას, სამუშაო საქონელს, სასოფლო-სამეურნეო მანქანებსა და ინვენტარს. ჰქონდა იმის ნება, რომ იჯარით აეღო ღარიბ-ღატაკი და საშუალო გლეხის მიწა, ესარგებლა დაქირავებული შრომით, იჯარით გაეცა წარმოების იარაღები. მართალია, შეზღუდვა-გამოდევნის პოლიტიკა ასუსტებდა კულაკობის ექსპლუატატორულ ტენდენციასა და ზღუდავდა სოფლად კაპიტალისტური ელემენტების ზრდას, მაგრამ შეუძლებელი იყო გაგვენადგურებინა კულაკობა როგორც კლასი, საგადასახადო და ყოველგვარი სხვა შეზღუდვის ღონისძიებებით, თუ ამ კლასის ხელში დავტოვეთ წარმოების იარაღები — მიწის თავისუფალი სარგებლობის უფლებით და ჩვენს პრაქტიკაში შევიინარჩუნეთ კანონი სოფლად შრომის დაქირავების შესახებ, კანონი იჯარის შესახებ, ავკრძალავთ განკულაკების აკრძალვას⁴⁵. მიუხედავად საკ. კ(ბ) ყრილობების დადგენილებებისა და საბჭოთა მთავრობის კანონებისა კულაკების გაძლიერებული დაბეგვრის შესახებ ჩვენს ქვეყანაში მოქმედი წვრილსაქონლური წარმოება, მართალია ნელა, მაგრამ მაინც ზრდიდა კულაკურ მეურნეობებს. ასე რომ, სოფლის სოციალისტურად განვითარების დასაწყისში, როგორც მასალებიდან ჩანს, საქართველოში კულაკობა მძლავრ კაპიტალისტურ კლასს წარმოადგენდა. მაშასადამე, კულაკების როგორც კლასის გასანადგურებლად საჭირო იყო გადამჭრელი ზომების მიღება. ასეთ ზომებს შეადგენდა: კულაკური მეურნეობის წარმოების წყაროებისგან მოწყვეტა. კულაკის მიწის, მანქანების, ინვენტარისა და სამუშაო საქონლის კონფისკაცია და საზოგადოებრივ ფონდებში ჩარიცხვა, მიწის იჯარით აღებისა და დაქირავებული შრომით სარგებლობის აკრძალვა და სხვ.

1929—1930 წლებში კულაკობამ ნამდვილი ბრძოლა გამოუცხადა საბჭოთა ხელისუფლებას. განსაკუთრებით გაძლიერდა კულაკების ბრძოლა 1929 წლიდან — პურის დამზადების კამპანიის დროს. კულაკები დაგროვილ პურს არ აძლევდნენ სახელმწიფოს დაწესებული ფასებით, მალავდნენ მას და აფუჭებდნენ, ამით სურდათ გამოეწვიათ შიმშილი და პარტია იძულებული გაეხსნათ უარი ეთქვა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციაზე. აქედან გამომდინარე ცკ-ის პოლიტბიუროს კომისიამ, გაითვალისწინა რა კულაკების საბჭოთა ხელისუფლებისა და სოციალისტური გარდაქმნების მიმართ მტრობა, განსაზღვრა კულაკის 3 ჯგუფი: 1. კულაკი, ვინც აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა ახლად შექმნილ სოციალისტურ წესწყობილებას და ეწეოდა კონტრარევოლუციურ ძირ-გამომთხრელ მუშაობას; 2. კულაკი, ვინც შედარებით ნაკლებ აქტიურ, მაგრამ მაინც წინააღმდეგობას ეწეოდა და უარს აცხადებდა დამორჩილებოდა კოლექტივიზაციის წესებს; 3. კულაკი, ვინც მზად იყო დამორჩილებოდა და ლოიალურად მოქცეოდა საბჭოთა ხელისუფლების ღონისძიებებს. პირველი ჯგუფი ექვემდებარებოდა დაპატიმრებასა და ქვეყნის შორეულ რაიონებში გადასახ-

⁴⁵ ი. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტ. 12, გვ. 199.

ლებას, მეორე ჯგუფი — ადგილობრივი ორგანოების გადაწყვეტილებით ოლქის საზღვრების გარეთ გასახლება, მესამე ჯგუფის წევრები შესაძლებელი იყო ჩარიცხულიყვნენ კოლმეურნეობებში ისე, რომ 3—5 წლის განმავლობაში არ ჰქონდათ საარჩევნო და კოლმეურნეობის სრულუფლებიანი წევრის უფლება (კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებისას მესამე ჯგუფის წევრების მიმართ გატარებული ეს ღონისძიება გაუქმებულ იქნა). საკ. კპ(ბ) ცკ-ის 1930 წლის 5 იანვრის, აგრეთვე, ცაკ-ისა და სსრკ სახალხო კომისართა საბჭოს 1 თებერვლის დადგენილებანი⁴⁶ „სოფლის მეურნეობის მთლიანი კოლექტივიზაციის რაიონებში სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის განმტკიცებისა და კულაკობასთან ბრძოლის ღონისძიებების“ შესახებ, სახავდნენ კულაკობის, როგორც კლასის განადგურების ამოცანებს. ისინი სამხარეო კომიტეტებს და ავტონომიური რესპუბლიკების მთავრობებს ზემოთჩამოთვლილი პირობების გარდა უქმნიდნენ კულაკების წინააღმდეგ ყველა ღონისძიების, თვით განკულაკების გატარების შესაძლებლობას. ეს იყო რევოლუცია სოფლად. მას ერთი დაკვრით უნდა გადაეჭრა სოციალისტური მშენებლობის სამი ძირითადი საკითხი: უნდა მოესპო კაპიტალიზმის რესტავრაციის დასაყრდენი — ყველაზე მრავალრიცხოვანი ექსპლუატატორული კლასი — კულაკობა; კაპიტალიზმის წარმომშობი ერთპიროვნული გლეხური მეურნეობა სოციალისტური მეურნეობის გზაზე გადაეყვანა და ის სოციალიზმის მშენებელი გაეხადა, შეექმნა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის მტკიცე ბაზა სახალხო მეურნეობის ყველაზე უფრო ფართო და საარსებო დარგში — სოფლის მეურნეობაში.

კულაკობას, მისი ლიკვიდაციის პოლიტიკის გატარებისას, ინდივიდუალური დაბეგვრის წესით შეეწერებოდა იმაზე მეტი გადასახადი, ვიდრე მისი ფაქტიური შემოსავალი იყო. გადასახადების საერთო ჯამი 3—4-ჯერ უფრო მეტი იყო, ვიდრე შემოსავალი. ეს აიძულებდა კულაკს გადასახადებში მიეცა მთელი თავისი შემოსავალი, აგრეთვე, გაყიდული ქონებიდან მიღებული ფული. კულაკურ მეურნეობათა დაბეგვრა კიდევ უფრო გაძლიერდა 1934 წელს. ამ წელს საშუალოდ თითოეული კულაკური მეურნეობის ფაქტიური შემოსავალი საფინანსო ორგანოების მიერ განსაზღვრული იყო 1637 მანეთით. გადასახადის საერთო ჯამი 5374 მანეთს შეადგენდა, ე. ი. 3,3-ჯერ მეტს.

კულაკურ მეურნეობათა ლიკვიდაციის პროცესი საქართველოში ფაქტიური მონაცემებით ასე წარმოგვიდგება:

წლები	კულაკურ მეურნეობათა რაოდენობა	მათი საერთო შემოსავალი ათას მან.	ყველა გადასახადის ჯამი ათას მან.	გადასახადის ამოღების %
1923—29	6659	5023,5	972,9	19,3
1929—30	9756	9033,4	1644,2	18,2
1930—31	6048	3473,0	1690,6	48,6
1931	3422	4328,9	4964,5	114,6
1933	1054	1952,7	3946,7	202,1
1934	242	396,2	1300,7	328,3
1935	103	416,5	981,1	235,6

⁴⁶ «Правда», 1930, 6. I, № 6 (4451); 2. II, № 32 (4477).

⁴⁷ ვ. ჯ ი ბ ა ძ ე, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, 1956, გვ. 95.

აზრი, რომ საქართველოში კულაკობის საქმეში დიდი როლი შეასრულეს ეკონომიურმა ღონისძიებებმა, სახელდობრ, გადასახადებმა, პირველად გამოთქვა ვ. ჯიბლაძემ⁴⁸. თ. ჟღენტმა⁴⁹ განავითარა მისი აზრი და ვ. ჯიბლაძისგან განსხვავებით გადასახადები მიიჩნია არა მეორეხარისხოვან ღონისძიებად, არამედ ერთ-ერთ ძირითად ბერკეტად გლეხთა მეურნეობების კოლმეურნეობებში შესვლის, კულაკური მეურნეობის შეზღუდვისა და მისი ლიკვიდაციის საქმეში. 1907 წელს ფ. ლომაშვილმა პირველად წამოაყენა მოსაზრება, რომ საბჭოთა კავშირის სხვა რაიონებისგან განსხვავებით, სადაც კულაკობა ლიკვიდირებულ იქნა სწრაფად, ძალადობრივი ექსპროპრიაციის გზით, ამიერკავკასიის ყველა რესპუბლიკაში (საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი) უკანასკნელი ექსპლუატატორული კლასის ლიკვიდაცია განხორციელებულ იქნა თანდათანობით, ეკონომიური შეზღუდვისა და გამოდევნის გზით. ე. ი. მან კულაკური მეურნეობის განადგურების ძირითად და არა ერთ-ერთ ბერკეტად მიიჩნია სასოფლო-სამეურნეო გადასახადი⁵⁰. 1971 წელს წარმოდგენილ სადოქტორო დისერტაციაში ეს მოსაზრება მის მიერ დასაბუთებულ და განმტკიცებულ იქნა⁵¹.

რაც შეეხება ბურჟუაზიული ისტორიკოსების განცხადებებს, რომ კულაკები ისეთ ადგილებში გადასახლდნენ, სადაც ფიზიკურად განადგურდნენო, ესეც მორიგ სიცრუეს წარმოადგენს: ფიზიკურად განადგურებულ იქნა კულაკების მცირე ნაწილი, ის, რომელიც იარაღით ხელში გამოვიდა საბჭოთა ხელისუფლების ღონისძიებების წინააღმდეგ, საბჭოთა კავშირის ცაკ-ის 1931 წლის 3 ივლისის დადგენილებით⁵² გადასახლებული კულაკები აღდგენილ უნდა ყოფილიყვნენ 5 წლის განმავლობაში, მათვე უნდა დაბრუნებოდათ ყველა უფლება თუ ამ ხნის მანძილზე საქმით დაამტკიცებდნენ, რომ შეწყვიტეს ბრძოლა კოლმეურნეობებში გაერთიანებული გლეხობისა და საბჭოთა ხელისუფლების ღონისძიებების წინააღმდეგ, აგრეთვე, უჩვენებდნენ შრომისადმი ერთგულებას და სხვ. საბჭოთა მთავრობამ სხვადასხვა დადგენილებებით⁵³ ადგილობრივ ხელისუფლებას მისცა იმის უფლება, რომ გადასახლებული კულაკები ვადამდე აღედგინა ყველა სამოქალაქო უფლებაში, განსაკუთრებით კი ახალგაზრდობა; ასევე ნება დართო მიეღოთ კოლმეურნეობებში ის ხმაჩამორთმეული კულაკები, რომლებიც წლების მანძილზე კეთილსინდისიერად ეწეოდნენ საზოგადოებრივად სასარგებლო შრომას, გადასახლების ადგილზე 3 წლის განმავლობაში ასრულებდნენ სამუშაოს და მხარს უჭერდნენ საბჭოთა ხელისუფლებას. 1936 წლის კონსტიტუციამ⁵⁴ კულაკებსა და ყველა ხმაჩამორთმეულს ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე მისცა საარჩევნო უფლება.

⁴⁸ ვ. ჯიბლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

⁴⁹ თ. ჟღენტო, საკოლმეურნეო წუობილების გამარჯვება საქართველოში. თბ., 1967, გვ. 142—149, 170—172.

⁵⁰ საქართველოს კომპარტიის ისტორიის საკითხები, თბ., 1967, № 15; П. Л о м а ш в и л и, Из истории колхозного строительства в Закавказье. გვ. 165.

⁵¹ П. Л о м а ш в и л и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 493.

⁵² გაზ. «Правда», 1931, 4. VII, № 182 (4987).

⁵³ История советской конституции 1917—1956, М., 1957, გვ. 674, 683.

⁵⁴ საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის კონსტიტუცია (ძირითადი კანონი), თბ., 1962, გვ. 31.

Н. Г. ДАТЕШИДЗЕ

ОБ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ РАЗВИТИЯ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГРУЗИИ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1946—1958 гг.)

Послевоенные реконверсия, восстановление, а в дальнейшем — обеспечение крутого подъема народного хозяйства нашей страны поставили перед партийными, советскими и хозяйственными органами, наряду с разрешением ряда важнейших хозяйственных задач, выработку курса ускорения научно-технического прогресса, требовавшего, со своей стороны «сосредоточить усилия ученых и материальные ресурсы научно-исследовательских учреждений на разработке в первую очередь научных проблем, имеющих важное народнохозяйственное значение, добиваясь быстрейшего доведения до конца научных исследований и внедрения результатов работ в народное хозяйство»¹.

Именно отсюда вытекала необходимость организации соответствующей подготовки кадров специалистов в сети высшей школы, игравшей важнейшую роль в росте кадров национальной интеллигенции во всех отраслях народного хозяйства республики.

Согласно Закону о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946—1950 гг. необходимо было «расширить сеть начальных и средних школ и высших учебных заведений; организовать подготовку высококвалифицированных специалистов в области новой техники, повысить качество подготовки кадров высшей и средней квалификации»². Соответственно, закон пятилетнего плана развития народного хозяйства Грузии на 1946—1950 гг. конкретно определил количество школ и учащихся в них и строительство новых, широкую организацию школ рабочей и сельской молодежи, а также школ для взрослых с целью полного вовлечения молодежи в учебу³.

Однако, прежде чем перейти к вопросу об основных направлениях развития ведущих звеньев народного образования в Грузии в послевоенный период — всех видов обучения в общеобразовательной и высшей школах, необходимо вкратце охарактеризовать проведенные в этой области организационные мероприятия.

Для разрешения поставленной партией задачи первые же мероприятия в области развития школьного образования в послевоенный период в общем, и в частности — по Грузии, были направлены на восстановление довоенного уровня контингента учащихся, значительно сократившегося в годы войны; вовлечение их в обучение в размере

¹ «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», М., 1960, ч. IV, стр. 190.

² Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946—1950 гг., стр. 12, 72.

³ «ახონი საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის აღდგენისა და განვითარების 1946—1950-ბეთწლიანი გეგმის შესახებ, თბ., 1946, გვ. 29.

средних школ, что, в свою очередь, определило ускоренные темпы развития образования и позволило уже к концу пятой пятилетки осуществление повсеместно семилетнего, а в крупных городах — десятилетнего обучения⁴.

Наряду с этим требовалось улучшение качества преподавания и повышение успеваемости, степени усвоения учащимися ряда учебных дисциплин. Именно этим, в первую очередь, было обусловлено принятие постановления об увеличении продолжительности обучения в школах республики на один год. Неполные средние-семилетние школы были реорганизованы в восьмилетние, а в полных средних школах было введено одиннадцатилетнее обучение. Это определило проведение большей работы по усовершенствованию учебных программ; неуклонный рост ассигнований на народное образование в бюджете республики.

Однако невысокий уровень политехнического обучения, ввиду слабой материально-технической базы школ, отсутствие соответствующих учебных пособий затрудняли разрешение поставленной, соответственно времени, новой задачи — подготовку выпускников не только для поступления в вузы, но и подготовку их к практической деятельности в сфере материального производства, ибо школа должна была стать источником пополнения народного хозяйства кадрами квалифицированных рабочих с высоким общеобразовательным уровнем. Это еще обуславливалось и проявившейся в начале 50-х годов диспропорцией между выпуском учащихся общеобразовательных школ и приемом контингента студентов в вузы⁵.

Поэтому важное значение приобрел вопрос соответствующей подготовки кадров из числа молодежи, имеющей среднее образование, квалифицированных рабочих и младшего технического персонала для работы непосредственно на производстве. С этой целью, согласно постановления Совета Министров СССР от 2 августа 1954 г., в системе трудовых резервов были организованы специальные технические училища.

В частности, на вопросах всемерного повышения качества обучения, укрепления материально-технической базы школ и дальнейшему улучшению политехнического обучения было акцентировано внимание майского 1955 г. Пленума ЦК КП Грузии⁶.

Согласно задачам четвертого пятилетнего плана, по республике организуется широкая сеть школ рабочей и сельской молодежи и школ для взрослых. За десятилетний период (1945-46—1955-56 гг.), хотя число школ и обучающихся в них контингента молодежи сократился в целом, неуклонно продолжал возрастать удельный вес учащихся школ рабочей молодежи, составивший 19,6 тыс. чел., или 70,7% к общему числу учащихся. Об этом же свидетельствовало увеличившееся в 3 раза число школ рабочей молодежи⁷.

⁴ КПСС в резолюциях..., ч. IV, стр. 136.

⁵ Культурная революция в СССР, 1917—1965, М., 1967, стр. 18; Из истории советской интеллигенции, М., 1966, стр. 86.

⁶ Развитие социалистической культуры в союзных республиках, под ред. Г. Карпова, М., 1962, стр. 367; Д. Майсурадзе. Культура Советской Грузии, Тб., 1955, стр. 63—64; უ. თ ბ ლ ა ძ ე, სახალხო განათლება საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 104, 105, 112.

⁷ В Грузии в 1955/56 г. насчитывалось всего 328 школ рабочей и сельской молодежи и школ для взрослых с контингентом в 27, 7 тыс. учащихся. В первом же послевоенном 1945/46 году в 817 школах республики обучалось 34, 7 тыс. чел. Стат. сб., Народное хозяйство Грузинской ССР, Тб., 1957, стр. 195.

Важным этапом в развитии народного образования во второй половине пятидесятих годов явилось принятие 15 сентября 1956 г. ЦК КПСС и Советом Министров СССР постановления «Об организации школ-интернатов», этого нового типа учебно-воспитательных учреждений, где должны были быть «созданы наиболее благоприятные условия для всестороннего общего и политехнического образования, воспитания высоких моральных качеств, подготовки учащихся к практической деятельности в различных областях народного хозяйства»⁸.

На начало 1958-59 уч. г. по Грузии насчитывалось уже 12 школ-интернатов, в которых 304 педагога обучало 2506 учащихся, иначе — увеличение контингента учащихся за год составило 46,3%, свидетельствуя, тем самым, о широком распространении данного типа школьного образования в республике (первые пять школ-интернатов были организованы в 1956—57 г. с контингентом 1058 учащихся)⁹.

Необходимо отметить также значительное распространение в рассматриваемый послевоенный период школьного строительства силами колхозов по инициативе и на их средства. За 1946—1958 гг. в Грузии было выстроено 440 школ на 56,9 тысячи ученических мест. По государственному же строительству было введено в действие 187 школ на 67,1 тыс. мест¹⁰.

Таковы организационные мероприятия, осуществление которых нашло отражение в проявлении отличных в развитии школьного образования направлений и в частности — соотношении различных видов обучения, контингента учащихся в них, на чем и будет заострено внимание. В первую очередь это выразилось в резком увеличении в конце сороковых годов наличия общеобразовательных школ в республике (всего 4280 или на 166 школ больше), в том числе 1318 восьмилетних школ, при сокращении наличия средних школ в сравнении с первым послевоенным годом.

В дальнейшем же отменялся процесс сокращения как начальных, так и восьмилетних школ при резком увеличении количества средних школ и обучающегося в нем контингента учащихся, о чем и пойдет речь несколько ниже¹¹. Так, если в 1955-56 уч. г. по Грузии насчитывалось 890 средних школ, что составило 21% от общего числа общеобразовательных школ республики, то в 1958-59 уч. г. наличие средних школ возросло до 1075 единиц, или 25,1% соответственно. Особенно проявилось расширение школьного образования в сравнении с 1945-46 г., ибо в годы войны резко сократилась школьная сеть Грузии в отношении к довоенному 1940—41 г.¹²

В конце четвертой пятилетки был достигнут также довоенный уровень наличия общеобразовательных школ (119 ед.) в целом по Тбилиси, превывсив тем самым уровень 1945-46 г., в частности — по числу средних школ (хотя довоенный уровень в данном случае достигнут не был). В 1955-56 г. в столице республики насчитывалось уже

⁸ КПСС о культуре, просвещении и науке, М., 1963, стр. 411.

⁹ Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г., Тб., 1963, стр. 467.

¹⁰ Народное хозяйство СССР в 1958 г., М., 1959, стр. 644 - 645.

¹¹ Данный процесс происходил в основном за счет постепенного сокращения численности переростков и преобразования в городах и селах республике некоторых начальных школ в восьмилетние, а в восьмилетних — в средние и закрытии части начальных школ.

ქ. თბილისი. სახალხო განათლება საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 105.

¹² Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г., Стат. сб., Тб., 1963, стр. 462.

128 десятилеток, что составило 40,6% рост в сравнении с 1950/51 г. и 14,5% к общему числу средних школ республики¹³.

Нижеприводимые цифровые данные о численности учащихся в общем, в частности — в общеобразовательных, средних и восьмилетних школах по этапным годам позволяют проследить изменения в составе контингента учащихся, характерные для данного периода (в тыс. чел.)¹⁴.

	1945—46 г.	1950—51 г.	1955—56 г.	1958—59 г.
Всего учащихся, в том числе:	627,8	737,9	704,5	659,2
в общеобразовательных школах	593,1	713,3	676,8	628,5
в средних школах	318,2	355,7	427	433,7
в восьмилетних школах	175,8	257,1	189,9	131,9

В первую очередь, необходимо отметить быстрый рост контингента обучающихся в целом во всех видах школ в годы первой послевоенной пятилетки. Однако процесс сокращения учащихся в рассматриваемых видах общеобразовательных школ в первой половине пятидесятых годов в Грузии при ускорении темпа роста контингента учащихся средних школ был вызван тем, что с 1949-50 учебного года в школы поступали дети рождения военных лет, когда рождаемость значительно снизилась. По данным подсчета, удельный вес учащихся средних школ в отношении к контингенту учащихся общеобразовательных школ составил в 1945-46 уч. г. — 51,9%, в 1950-51 г. — 48,4%. в 1955-56 г. — 63%, в 1958-59 г. — 65,6%.

Значительный интерес представляет цифровой материал о контингенте учащихся V—XI классов школ (в тыс. чел.) в городах и поселках городского типа и сельских местностях республики за десятилетний период (1945-46 — 1955-56 уч. гг.)¹⁵:

Г о д ы	В городах и поселках городского типа		В сельской местности	
	Всего, в том числе V—VII кл. в VIII—XI кл.	Удельный вес учащихся в процентах	Всего, в том числе в V—VII кл. в VIII—XI кл.	Удельный вес учащихся в процентах
1945—46	162,8	100	420,3	100
	39,9	24,5	104,4	24,2
	22,4	13,7	37,8	8,7
1950—51	208,7	100	505,1	100
	73,6	35,2	151,6	30
	35,6	16,9	58,8	11,6
1955—56	238,4	100	438,4	100
	58,9	24,7	138,2	31,5
	82	34,3	106	24,1

¹³ Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г., стр. 460, 461.

¹⁴ Там же, стр. 460, 463.

¹⁵ Там же, стр. 464, 465.

Подсчитанные нами проценты свидетельствуют, в первую очередь, о неуклонном, почти идентичном, росте удельного веса соответствующего рассматриваемого нами контингента учащихся, как в городах и поселках городского типа (в 1955-56 г. он составил 59% в сравнении с 38,2% в 1945-46 г.), так и в сельской местности республики, где увеличение удельного веса выразилось в 55,6% в 1955-56 г., или рост на 22,7% в соответствии с 1945-46 г. При этом, необходимо отметить и тот факт, что более ускоренный рост учащихся V—XI классов характерен для школ городов и поселков городского типа в годы четвертой пятилетки, а для сельской местности — в первой половине пятидесятых годов.

Согласно четвертому пятилетнему плану развития народного хозяйства, как указывалось выше, основная задача послевоенного периода, поставленная перед высшими учебными заведениями страны, заключалась в подготовке высококвалифицированных кадров специалистов для различных отраслей народного хозяйства, а главное — в повышении уровня подготовки, укрупнения профиля специалистов.

Осуществление данной цели преследовало и проведение мероприятий в области высшего образования, о чем вкратце и пойдет речь ниже.

В первую очередь, уже в апреле 1946 г. происходит перестройка управления высшими учебными заведениями, которые непосредственно подчинялись народным комиссариатам, а позднее — министерствам. В Министерство высшего образования был преобразован Всесоюзный комитет по делам высшей школы, осуществлявший методическое руководство вузами.

Это же обусловило открытие новых высших учебных заведений. С целью улучшения качества подготовки специалистов большая работа была развернута по разработке новых учебных пособий, пересмотру учебных программ, чем сокращалась многопредметность, достигался перевод части предметов в факультативные дисциплины.

Мероприятия, проведенные Коммунистической партией и советским правительством по ускорению темпов развития промышленности и сельского хозяйства, широкое внедрение новой техники, развитие новых отраслей создавали соответственно необходимость роста выпуска специалистов, особенно по новым отраслям производства. Это определялось, в первую очередь, необходимостью ликвидации диспропорции в подготовке кадров для промышленности и сельского хозяйства.

Не меньшее значение придавалось дальнейшему качественному и практическому улучшению дела подготовки молодых квалифицированных кадров специалистов, особенно в технических областях народного хозяйства, расширение их общетеоретической базы, нашедшее выражение в постановлении ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 30 августа 1954 г. «Об улучшении подготовки, распределения и использования специалистов с высшим и средним специальным образованием», в котором особо подчеркивалась необходимость проведения мероприятий по улучшению планирования специалистов, расширения их профиля и укрепления материальной базы вузов. С целью повышения уровня проведения производственной практики предлагалось

более широкое привлечение к этому делу как профессоров и доцентов, так и специалистов соответствующей квалификации¹⁶.

Хотя, как отмечал XX съезд КПСС, огромная работа по подготовке специалистов и была проделана, а их выпуск на конец пятой пятилетки составил намного больше предусмотренного планом количества, однако потребность в кадрах специалистов, особенно для новых отраслей, оказалась неудовлетворительной. Крупным недостатком оставалась слабая связь высшей школы, студенчества с практикой и производством, отставание от современного уровня техники.

Поэтому большее внимание стало уделяться развитию сети заочного и вечернего обучения. Исходя из решений XX съезда КПСС, за три года шестой пятилетки по Советскому Союзу было создано 29 новых вузов, в основном по восточным районам, а также проведены мероприятия по укрупнению факультетов родственных специальностей. Значительно возрос прием в технические и сельскохозяйственные вузы.

С целью более широкого развития заочного образования в 1957-58 г. были разработаны и введены новые внеконкурсные правила зачисления лиц, имевших не менее, чем двухлетний стаж работы. О значительном распространении заочного и вечернего типов обучения свидетельствует также наличие в 1958 г. 32 заочных и вечерних вузов, 758 заочных и вечерних отделений при институтах и университетах страны¹⁷.

Остановливаясь на вопросе об основных направлениях развития высшего образования в Грузии в послевоенный период, нами будет заострено внимание и проанализированы данные, составленные по материалам статистических сборников — о контингенте студентов вузов по закавказским республикам, о приеме и выпуске специалистов по различным отраслям народного хозяйства, и, наконец, процентное соотношение женщин — студентов вузов республики.

Итак, в первую очередь, о наличии вузов и контингенте студентов в целом, и в частности, обучающихся заочно (по этапным годам, в тыс. чел.)¹⁸:

	1945—46	1950—51	1955—56	1958—59
Число вузов	20	19	19	19
Численность студентов	30,3	35	38	48,2
в т. ч. на заочном	7,6	10,6	9,6	19,1

Сравнительные данные наглядно свидетельствуют о тенденции ускорения темпов обучающегося контингента вузов второй половины пятидесятых годов. А именно, за три года шестой пятилетки численность студентов возросла на 10,3 тыс. человек, или на 78,6% и в 1,5

¹⁶ КПСС о культуре, просвещении и науке, стр. 397—399, 401, 402, 404, 409.

¹⁷ Из истории советской интеллигенции, М., 1966, стр. 89, 91, 93, 94, 97; А. Лутченко, Советская интеллигенция, М., 1962, стр. 19; Культурная революция в СССР, 1917—1965, М., 1966, стр. 151; М. Ким, 40 лет советской культуры, М., 1957, стр. 305; Е. Черашвили, Высшее образование в СССР, М., 1961, стр. 121.

¹⁸ Народное хозяйство Грузинской ССР, 1957, стр. 189; Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г., стр. 481.

раза в сравнении с 1945-46 г.; за период пятой пятилетки рост контингента обучающихся в вузах составил всего 3 тыс. чел. Соответственно резко возрос и контингент студентов заочного обучения вузов как численно, так и в процентном соотношении, составив увеличение в 2,5 раза на конец 1958—59 г. в сравнении с 1945—46 г.

Нижеприведенные данные укажут не только на преобладающее наличие вузов, а следовательно и студентов, но и на неуклонный рост последних по г. Тбилиси. А именно, если в 1945-46 г. здесь было сосредоточено 13 вузов, в которых обучалось 23 тыс. студентов (отмечено увеличение на 6,6 тыс. чел. в сравнении с довоенным годом), то уже в 1955-56 г. в 11 вузах контингент студентов возрос до 29,7 тыс. чел., или в 1,9 раза к данным 1940 г.

Отсюда, в крупнейших вузах г. Тбилиси (университете, политехническом, институте инженеров железнодорожного транспорта, сельскохозяйственном и медицинском — совместно с контингентом студентов фармацевтического и стоматологического институтов) в 1945-46 уч. г. обучалось 17,7 тыс. чел., а в 1950-51 г. — 14,5 тыс. чел. в сравнении с 13,8 тыс. чел. в довоенном 1940-41 г. Причем, в рассматриваемые поэтапные годы увеличение контингента студенчества неуклонно возрастало по ведущим — университету, политехническому и сельскохозяйственному институтам¹⁹. Сокращение по медицинскому институту произошло в результате слияния стоматологического и фармацевтического институтов. В процентном выражении вышеуказанные вузы города составили в отношении контингента студентов в целом по республике в 1945-46 г. 76,9% и в 1950-51 г. — 56,5%.

В отношении же контингента обучающихся в вузах г. Тбилиси в сравнении с числом студентов по Грузии соотношение выразилось в 1945-46 г. — 79,2%, в 1950-51 г. — 73,9% и в 1955-56 г. — 78,3%.

В 1958/59 г. отмечено резкое сокращение в численном составе студентов вузов г. Тбилиси, а следовательно и процентном отношении (47,6%), хотя в целом значительно возрос на конец исследуемого периода контингент обучающихся в вузах Грузии, как об этом свидетельствует вышеприведенный цифровой материал.

Наиболее наглядно ускорение темпа (на 15%) обучающихся в 1958/59 г. в сравнении с предыдущим 1957-58 г., когда численность студентов вузов Грузии составляла 41,7 тыс. чел.²⁰

Небезинтересно соотношение наличия контингента студенчества за исследуемый период по республикам Закавказья показывает составленная нами таблица (в тыс. чел.)²¹:

	1945—46 г.	1950—51 г.	1955—56 г.	1958—59 г.
Грузинская ССР	30,3	34,9	38	48,2
Азербайджанская ССР	19,6	28,6	34,7	36
Армянская ССР	10	17,8	19,4	19,6

¹⁹ Тбилиси к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции, Тб., 1967, стр. 100 - 103.

²⁰ Народное хозяйство СССР в 1958 г., Стат. ежегодн., М., 1959, стр. 831.

²¹ Культурное строительство СССР, М., 1956, стр. 208 - 211; Народное хозяйство СССР в 1958 г., стр. 831, 832.

Всего в 1950-51 г. в 52 высших учебных заведениях Закавказья обучалось 81,3 тыс. студентов, в 45 вузах в 1955-56 г. обучалось 92,1 тыс., а в 1958-59 г. обучалось соответственно уже 103,8 тыс. студентов в сравнении с 59,9 тыс. чел. в 1945-46 г., т. е. почти в два раза увеличилась численность студенчества Закавказья.

Таким образом, как мы видим, при имевшем место сокращении числа вузов в целом по Закавказским республикам, в количественном выражении наиболее ускоренный темп отмечен на конец четвертой пятилетки в сравнении с 1945-46 г. Не менее значителен он и в 1958-59 г. по отношению к 1955-56 г. Удельный вес обучающихся студентов вузов Грузии в соответствующие годы изучаемого периода в соотношении с количественным составом студентов вузов Закавказья составил в среднем 42-44%.

Значительный интерес представляют цифровые данные приема контингента студентов в вузы и выпуска специалистов (в тыс. чел.) по республике²²:

	1945—46 г.	1950—51 г.	1955—56 г.	1957—58 г.
Всего принято, в том числе:	11,7	6,6	7,2	8,7
на дневное	7	5,1	5,4	5,7
на заочное	4,7	1,5	1,8	3

Эти данные свидетельствуют о том, что прием в 1945-46 г. в вузы 11,7 тыс. чел., намного превысивший прием как в довоенном 1940-41 г., так и приемы последующих лет, был обусловлен поступлением в высшую школу демобилизованной молодежи (в целом на 65,8% и на 40,4% по заочному обучению в сравнении с 1940-41 г.). Вышеприведенный цифровой материал указывает также на постепенное увеличение приема контингента студентов в дальнейшем. Причем, что касается численности поступивших в 1957-58 г. в сравнении с данными на конец пятой пятилетки, то отмечается резкое увеличение контингента студенчества в целом, и в частности, по заочному обучению, что свидетельствует о расширении сети последнего (а именно рост приема обучающихся в 1958-58 г. составил 120,8%, в том числе по заочному отделению соответственно — 166,6%).

Несколько слов о выпуске специалистов за исследуемый период (в тыс. чел.)¹:

	В четвертой пятилетке	В пятой пятилетке	1956—1958 гг.
Всего, в том числе:	21,6	30,6	20,5
без заочных отделений	19,6	25,6	—
в Тбилиси	15,1	18,2	12,4
в среднем за год	2,8	4,3	6,1

²² Советская Грузия к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции, стр. 234; Народное хозяйство Грузинской ССР, 1957, стр. 192; Народное хозяйство Грузинской ССР, 1959, стр. 319.

²³ Народное хозяйство Грузинской ССР, 1957, стр. 193; Советская Грузия к 50-летию Октябрьской социалистической революции, стр. 234, 235; Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г. стр. 484, 485, (в скобках приведены данные по Тбилиси).

	В четвертой пятилетке	В пятой пятилетке	1956—1958 гг.
в том числе: инженеров	4127	4706	4128
работники сельского хозяйства	1723	3374	3941
работники просвещения	7762 (3277)	13201 (5787)	9105 (3458)
работники искусства	384	675	412
врачи	3881	2044	899
Итого:	17977	24000	18477

Вышеприведенные цифровые материалы указывают на неуклонный рост выпуска специалистов, в частности, на 9 с лишним тысяч человек, или на 40% больше за годы пятой пятилетки в сравнении с периодом 1946—1950 гг. Нельзя не отметить и тот факт, что итоговые данные о подготовке кадров специалистов за 1956—1958 гг. также несколько превысили сравниваемые нами данные, касающиеся четвертой пятилетки.

При этом подготовка, а следовательно рост выпуска квалифицированных инженеров составил в сравнении с периодом войны в четвертой пятилетке и за 1956-1958 гг. — 51,4%, а в пятой пятилетке — 74,2%, что объяснялось открытием ряда новых факультетов и специальностей. С одной стороны этим же фактором, а с другой стороны — осуществлением поставленной перед органами народного образования задачи — расширить сеть подготовки кадров специалистов для сельского хозяйства и тем самым ликвидировать диспропорцию в подготовке инженерных и сельскохозяйственных кадров был обусловлен ускоренный темп выпуска специалистов сельского хозяйства, особенно на второй половине 50-х годов.

А именно, в сравнении с периодом войны выпуск квалифицированных кадров для сельского хозяйства сельскохозяйственным институтом Грузии составил в пятой пятилетке — 261,5% и 200% к итогам предыдущего пятилетия. Нельзя не отметить и то, что всего за три года (1956—1958 гг.) контингент подготовленных специалистов увеличился в 1,1 раза.

Соответственно из года в год возрастал и выпуск специалистов. Так, в 1957-58 г. вузы Грузии закончили 7,9 тыс. чел., что составило увеличение в 3,2 раза в сравнении с 1945-46 г. и в 1,6 раза в сравнении с 1955-56 г.²⁴

Приведенная выше таблица свидетельствует также о том, что вузы Тбилиси и на конец исследуемого периода по-прежнему оставались основным ядром в подготовке кадров специалистов для различных отраслей народного хозяйства Грузии. Исключение, в этом отношении составила подготовка кадров работников просвещения.

Говоря о подготовке кадров специалистов в высших учебных заведениях Грузии, нельзя пройти и мимо вопроса о степени вовлечения

²⁴ Народное хозяйство Грузинской ССР, 1957, стр. 191. Народное хозяйство Грузинской ССР, 1959, стр. 319.

женщин в учебу в пятидесятых годах. В связи с этим мы попытаемся проанализировать приведенную ниже таблицу о наличии женщин-студенток вузов в процентном соотношении различных групп²⁵:

	1950—51 г.	1955—56 г.	1958—59 г.
В целом в высших учебных заведениях	46,3	48,3	48,3
в том числе в вузах:			
1) промышленности, строительства и транспорта	24,3	32,6	25,4
2) сельского хозяйства	30,4	36,6	38,4
3) просвещения, искусства и кинематографии	65,4	62,2	65,4
4) здравоохранения, физкультуры и спорта	56,9	52,9	46,1

Как об этом свидетельствуют цифровые данные о степени вовлечения женщин в сферу обучения в высшей школе, в исследуемый период удельный вес их колеблется от 46 до 48% в целом. Что же касается наличия женщин в технических и сельскохозяйственных вузах республики, то на конец последнего года пятой пятилетки отмечен безусловный рост с сравнения с 1950-51 г. (соответственно на — 8,3% и 6,2%). Однако в дальнейшем процентное соотношение изменяется в сторону повышения удельного веса женщин-студенток сельскохозяйственных вузов, чем обусловлено было соответствующее увеличение контингента приема. В отношении же данных наличия женщин технических вузов отмечено явное и значительное сокращение в 1958-59 г. при почти аналогичном с данными начала пятидесятых годов процентном уровне контингента.

Из приведенного и рассматриваемого соотношения различных групп высшей школы, наиболее постоянный и высокий удельный вес составляли студентки вузов просвещения, искусства и кинематографии (62—65%), на втором месте оставались высшие учебные заведения по специальностям здравоохранение, физкультура и спорт, хотя и здесь отмечен постепенный спад не только в сравнении с поэтапными 1950-51 г. и 1955-56 г., но и в отношении к довоенному периоду.

Подытожив рассмотренные нами аспекты развития народного образования в Грузии в послевоенный период (1946—1958 гг.), можно определить основные направления различных видов обучения общеобразовательной и высшей школы, игравшей решающую роль в подготовке кадров специалистов для различных отраслей народного хозяйства, кадров интеллигенции, которым принадлежала главная роль в организации материального производства, в развитии науки, техники и искусства.

Данные, касающиеся развития школьного образования Грузии, указывают на отличные тенденции в соотношении школ, а следовательно — наличия контингента. Если на конец первой послевоенной пятилетки отмечалось увеличение наличия общеобразовательных, в

²⁵ Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г., стр. 482—483.

том числе восьмилетних при сокращении средних школ, то для второй половины 50-х годов характерно резкое увеличение числа средних школ, составивших в 1958-59 г. 25,1% общеобразовательных школ, а следовательно — удельного веса учащихся в них (65% в 1958-59 г. в сравнении с 51,9% в 1945-46 г. и 48,4% в 1950-51 г.).

Касаясь вопроса развития высшей школы Грузии в рассматриваемый период, отмечен процесс ускоренного роста контингента обучающихся в вузах к концу пятидесятых годов, а особенно — расширения сети заочного обучения.

Наиболее ускоренный темп роста численности студенческой молодежи среди закавказских республик приходился на Грузию. Причем, в общем численность будущих специалистов, выпускников вузов возросла на конец 1958-59 г. почти в 2 раза в сравнении с первым послевоенным годом.

Вузы Тбилиси по-прежнему оставались основным ядром в подготовке кадров специалистов для различных отраслей народного хозяйства Грузии: расширился контингент выпуска специалистов для сельского хозяйства, чем ликвидировалась диспропорция в подготовке инженерных и сельскохозяйственных кадров. Это сказалось на степени вовлеченности женщин в данную сферу обучения, хотя наиболее высокий удельный вес по-прежнему в исследуемый период оставался среди вузов по специальности просвещение и искусство (62—65%), в то время как в среднем по высшей школе он колебался от 46 до 48 процентов.

Таким образом, период послевоенного мирного строительства социализма явился важным этапом на пути неуклонного развития народного образования республики, обеспечивавшего создание условий по организации ускорения темпов научно-технического прогресса.

ივანე ხაბალაშვილი

ქართველი და ოსი რევოლუციონერ-ხალხოსნების თანამებობრობის ისტორიიდან

ქართველი და ოსი ხალხის მეგობრობა უხსოვარი დროიდან მომდინარეობს. იგი მტკიცდებოდა და ღრმავდებოდა გარეშე და შინაური მტრების წინააღმდეგ ერთობლივ ბრძოლაში. ამის მაგალითს წარმოადგენს ისიც, რომ ქართველი და ოსი რევოლუციონერ-ხალხოსნები ერთად იბრძოდნენ არსებული წყობილებისა და ნაციონალური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ რუსეთში ბრძოლის დროშა ხალხოსნებმა აღმართეს და გაილაშქრეს ცარიზმის წინააღმდეგ. მართალია, ხალხოსნებს რევოლუციურ მოღვაწეობაში, მისი განხორციელების მეთოდებსა და გზებში სერიოზული შეცდომები ჰქონდათ, მაგრამ მათ დიდი საქმე გააქეთეს მომავალი პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვებისათვის. ხალხოსნებმა „უღიღესი თავგანწირვა გამოიჩინეს და თავისი ბრძოლის გმირული ტერორისტული მეთოდით მთელი მსოფლიოს განცვიფრება გამოიწვიეს. უეჭველია, ეს მსხვერპლი ტყუილ-უბრალოდ არ იყო გაღებული, უეჭველია, მან ხელი შეუწყო — პირდაპირ თუ არაპირდაპირ — რუსეთის ხალხის შემდგომ რევოლუციურ აღზრდას“¹.

ქართველი და ოსი ხალხოსანი ახალგაზრდობის უმრავლესობა რევოლუციურ ნათლობას რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში ღებულობდა, მაგრამ ისინი მოწყვეტილი როლი იყვნენ მშობლიურ ნიადაგს. მათი ფიქრისა და ზრუნვის საგანს წარმოადგენდა ხალხის ბედ-იღბალი. „ჩვენი ხალხოსნების ადგილობრივი რევოლუციური ჯგუფი, — იგონებს ხალხოსანი შ. დავითაშვილი, — მიზნად ისახავდა მოემზადებინა მთელი კავკასიის მოსახლეობა, განურჩევლად ეროვნებისა, საერთო აჯანყებისათვის, იმ მომენტში, როდესაც შიდა რუსეთში დაკრავდა ბრძოლის საათი“².

ხალხოსნები ინტერნაციონალური იდეების პრაქტიკული გამტარებლები იყვნენ. „დამაბრმავებელი პატრიოტიზმი, შოვინიზმი მათთვის უცხოა, და ეს იმიტომ, რომ ხალხოსნები თვით ცხოვრების წიაღიდან არიან გამოსულნი, მათ გამოიარეს ხალხის ცხოვრების სიღუბჭირე, განიცადეს ხალხის ტკივილი“³. აი, ამ ტკივილმა და სიღუბჭირემ შეაქავეშირა რუსეთის იმპერაიის ყველა ეროვნების ხალხოსანი. ამ ბრძოლაში გარკვეული წვლილი შეიტანეს ქართველმა და ოსმა რევოლუციონერმა ხალხოსნებმაც, რომელთა მოღვაწეობაც ბრძოლით ადგუნებულ რევოლუციონერთა საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს. მით უმეტეს ქართველ და ოს ხალხოსნებს, გარდა ნაროდნიკების საერთო ბრძოლის გეგმისა,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 23, გვ. 319.

² შ. დავითაშვილი, მოგონებანი, „რევოლუციის მატაიანე“, 1923, № 3, გვ. 204.

³ მ. ი. ხანდუკელი, ახალი ქართული ლიტერატურა, თბ., 1955, გვ. 33.

გაჩნდათ სხვა გეგმაც — თავიანთი ხალხები გაენთავისუფლებინათ ნაციონალური ჩაგვრისა და ყოველგვარი დამცირებისაგან.

1868—1870 წლებში რუსეთის იმპერიის უმაღლეს სასწავლებლებში სტუდენტთა მღელვარება გაძლიერდა. ამასთან დაკავშირებით 1869 წლის 19 აგვისტოს მეფის მთავრობამ ადგილებზე დაგზავნა ცირკულარული წერილი, რომელშიც პოლიციას აფრთხილებდა, რომ გაეძლიერებინა სტუდენტთა მოქმედებაზე ზედამხედველობა, ეცნობებინათ სტუდენტთა კეთილსამედობისა და საქციელის შესახებ, როგორც სასწავლებლებში, ისე სასწავლებლების გარეთ. ასეთივე დავალება ეძლეოდათ სასწავლებლების ხელმძღვანელებსაც⁴.

უმაღლეს სასწავლებლებში სტუდენტებს შეუმცირდათ სტიპენდიები და დახმარების რაოდენობა. მკაცრი ზომების მიღებამ სტუდენტებში ახალი მღელვარება გამოიწვია.

პეტერბურგის სტუდენტობის ერთი ნაწილი აწყობდა საიდუმლო შეკრებებს, სადაც იხილავდნენ რუსი სოციალ-დემოკრატებისა და პროგრესულად მოაზროვნე ევროპელ პოლიტიკურ მოღვაწეთა შრომებს. ასეთ შეკრებებს ხელმძღვანელობდა 15 კაცისაგან შემდგარი კომისია, რომელთაგან ორი კავკასიელი ახალგაზრდა — ქართველი ალექსანდრე ბაქრაძე და ოსი იბრაჰიმ შანაევი იყო. შეკრებებზე დამსწრე სტუდენტებისა და სხვა მათი თანამოაზროვნეთა რიცხვი ზოგჯერ 50-დან 150-მდე აღწევდა. ცხადია, ქართველ პ. ბაქრაძის და ოსი ი. შანაევის არჩევა კომისიის შემადგენლობაში შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო. ეს მათ აქტიურ რევოლუციურ საქმიანობაზე მიგვიჩვენებს.

ა. ბაქრაძისა და ი. შანაევის გარდა იმ პერიოდში რევოლუციურ მოძრაობაში ჩაბმული იყვნენ კავკასიელი სხვა ახალგაზრდებიც. ბოლოს, როდესაც პოლიციამ გამოარკვია 1870 წლის სტუდენტთა მღელვარებაში მონაწილენი, მათ შორის კავკასიიდან აღმოჩნდნენ: ი. თარხნიშვილი, კ. მელიქოვი, ნიკოლოზ და ივანე ანდრონიკაშვილები, ი. კაქკაჭოვი, ს. ვართანოვი, პეტრე დეგაევი, ნ. შკედლიშვილი, ალ. არდასენოვი, დ. სოხიევი და სხვები. ე. ი. დაპატიმრებულთა შორის ქართველებთან და სხვა ეროვნების სტუდენტებთან ერთად აღმოჩნდა ოთხი ოსი სტუდენტიც (ი. შანაევი, პ. დეგაევი, დ. სოხიევი, ალ. არდასენოვი).

1868—1870 წლების სტუდენტთა მღელვარების ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე იყო, აგრეთვე, ინდრის შანაევი, რომელიც ნეჩაეველთა რევოლუციურ-ხალხოსნურ ორგანიზაციასთან იყო დაკავშირებული და როდესაც სტუდენტთა მღელვარების მონაწილეებს სასტიკად გაუსწორდნენ, ქართველ სტუდენტებთან ერთად დაპატიმრეს თბილისის გიმნაზიის კურსდამთავრებული, პოდპოლკოვნიკის შვილი, 22 წლის ინდრის შანაევიც⁵.

დაპატიმრებულთა საქმის გამოძიება 1871 წლის იანვრის ბოლოსათვის დამთავრდა. სასამართლო პროცესი კი ამავე წლის 1 ივლისს დაიწყო. მსჯავრდადებულებს გამოუყვეს დამცველები. ი. შანაევისა და რაკმანის ინტერესებს იცავდა ადვოკატი ორდინი. აღსანიშნავია ისიც, რომ დამცველთა შორის ერთ-ერთი იყო ოსი, ურუსოვი. იგი წრის აქტიურ წევრს ჭავარდ იშხანოვს იცავდა, რომელსაც ბრალად ედებოდა „პოლიტიკური გადატრიალება“.

⁴ საქართველოს სსრ ცსა, ფ. 17, საქ. 68, ფურც. 11.

⁵ ზ. შველიძე, ნარკვევები ამიერკავკასიის ხალხთა რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან, თბ., 1971, გვ. 191.

სასამართლოს 1871 წლის 6 აგვისტოს განაჩენით ყველაზე მეტი სასჯელი დაედო ვ. ჩერქეზიშვილს, რომელიც გადასახლებულ იქნა ტომსკის გუბერნიაში, ი. შანაევს კი სასჯელად აკმარეს წინასწარი პატიმრობა და გაათავისუფლეს. მაგრამ ი. შანაევის მიმართ ცარიზმის მოხელეები ამით არ დაკმაყოფილდნენ. იგი სახალხო განათლების მინისტრის 1871 წლის 23 აგვისტოს ბრძანებით გარიცხეს უმაღლეს სასწავლებლიდან. ამასთან მას აუკრძალეს მომავალში სწავლის გაგრძელება და მასწავლებლად მუშაობა. ი. შანაევი სულიერად დაავადდა და გარდაიცვალა.

1870 წლის სტუდენტთა მღელვარების გამო პეტერბურგის სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებლიდან ბევრი სტუდენტი გარიცხეს. ზოგიერთი კი, როგორც აღვნიშნეთ ვასამართლეს და სასჯელის სხვადასხვა ზომა შეუფარდეს. ამთგან ბევრს ვინაობა ცნობილია, მეტნაკლებად მათზე დაწერილია სამეცნიერო სტატიები, მოგონებები და ნარკვევები, რომლებშიც მოთხრობილია მათი თავგანწირული რევოლუციური საქმიანობა. მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იმ დროის ზოგიერთი მებრძოლის სახელი ჭერჭერობით უცნობია, საჭიროა მათი მოღვაწეობის სათანადო შესწავლა.

ჩვენ ამ შემთხვევაში გვინდა შევჩერდეთ ახალგაზრდა ოსი ხალხოსანი რევოლუციონერის გ. ძოგოევის ცხოვრებასა და რევოლუციურ მოღვაწეობაზე, რომლის შესახებაც, სამწუხაროდ, ჩვენს ლიტერატურაში დღემდე ცოტაა დაწერილი.

გ. ძოგოევის საქმიანობასა და ვინაობას ნაწილობრივ შექს ჰფენს საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის არქივში დაცული ივანე მესხის მოგონება მ. ბაკუნინის შესახებ, სადაც ლაბარაკია გ. ძოგოეზეც (მოგონება დაწერილია ქართულად, რვეულის ფურცლის 11 ნახევარ გვერდზე).

ივანე მესხი გადმოგვცემს, რომ 1869 წელს უმაღლესი სწავლის მისაღებად პეტერბურგში წასულან ივ. ჯაბადარი, ბ. ჯაფარიძე, ნ. ყიფიანი, ნ. ჩიკოიძე, ლ. მღებრიშვილი და სხვები. მათ შორის იყო, — წერს იგი, — ერთი ახალგაზრდა პირველი კურსის სტუდენტი ძიგოევი — ოსი. ერთობ ნიჭიერი, განვითარებული და კარგი მიმართულების ყმაწვილი. ამასთან სამწუხაროდ ერთობ დაავადებული ფილტვების ავადმყოფობით, რასაც ხელს უწყობდა პეტროგრადის ჰავაცო⁶. შემდეგ ივანე მესხი აღწერს გ. ძოგოევის მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობას. ივ. მესხის თქმით ძოგოევისათვის მშობლიური ზრუნვა გაუწევია ცნობილ ქართველ საზოგადო მოღვაწეს ნიკო ნიკოლაძეს, რომელიც იმ დროს პეტროგრადში ყოფილა სადიპლომო გამოცდების ჩასაბარებლად და ძოგოევი გაუცვინა. ნიკო ნიკოლაძის თხოვნით პეტროგრადის უნივერსიტეტის სტუდენტს ს. ზარაფოვს, რომელიც იყო თბილისელი, შეძლებული ოჯახიდან, თავის ხარჯით გაუგზავნია ძოგოევი შვეიცარიაში. „ძიგოევი დააბინავეს ქ. ლოკარნოში, — წერს ივ. მესხი, — თუ არ ვცდები 1870 წელს და ამ დროს ჩვენი მოსწავლე ახალგაზრდობა ბლომად იყო გერმანულ შვეიცარიის ქ. ციურხის უნივერსიტეტში თუ პოლიტექნიკუმში. ჩვენთან ერთად, აქ, ციურხში ცხოვრობდა თბილისელი ახალგაზრდა სომეხი პ. ა. იშმაილოვი... ძიგოევის ავადმყოფური მდგომარეობა თხოულობდა, რომ მასთან ყოველთვის ვინმე ჩვენთან განი ყოფილიყო. ამისათვის მე და ზევით ხსენებულ პ. იშმაილოვს მოგვიხდა ავადმყოფთან მორიგეობა. ეს მორიგეობა იმითაც მიზიდავდა, რომ იმ დროს იქ,

⁶ საქართველოს სსრ გ. ლეონიძის სახ. სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის არქივი, ს. 25034, ფურ. 1.

ლოკარნოში, ცნობილი მ. ბაკუნინი ცხოვრობდა. ამაზე დაინტერესებული მარტო მე არ ვიყავი, ამავე მიზნით განუწყვეტელი პოლიგომება იყო ენახათ ბაკუნინი, ის ადამიანი, რომელსაც ორმოციან, ორმოცდაათიან და სამოციანი წლების განმავლობაში ევროპის „საფრთხოს“ უძახდნენ და ერთი სახელმწიფოდან მეორეში დატყვევებულს ისტუმრებდნენ. ამასთან ყველამ იცოდა, რომ ბაკუნინი რუსეთიდან ლტოლვილ ახალგაზრდობას ერთობ იჭვიანი თვალით უყურებდა და იშვიათად უახლოვდებოდა მათ. ცნობილი ნეჩაევიც კი სანამ კარგად არ გაიცნო, ახლოს არ გაიკარა, — რუსის მთავრობის ჯაშუშს უძახოდა.

ჩემი მორიგეობის დროს ლოკარნოში რომ ჩავედით, ძიგოვეთან მივედი, აქ უკვე ბაკუნინი დამხვდა. თურმე ერთობ დაახლოვებოდა ავადმყოფს და თითქმის ყოველდღე ნახულობდა მას. ავადმყოფმა მასპინძელმა გამაცნო ბაკუნინი... ბაკუნინმა ამხედ-დამხედა, ეტყობოდა არაფრად ეკაშნიკა ახალი ნაცნობობა. მერე კი ხშირად ვხვდებოდით ერთმანეთს ავადმყოფთან, დარწმუნდა, ალბათ, რომ მე „საშიში“ არა ვარ და ერთობ დამიახლოვდა⁷.

შემდეგ ივანე მესხი აღწერს ბაკუნინის ფიზიკურ აგებულებას, მის სულიერ და მორალურ განწყობილებას. რომ ის წააგავდა აბობოქრებული ზღვის მიერ გამორიყულ გემს. ერთობ დაღლილი და დაქანცული იყო, საპატიმროებმა საგრძნობლად იმოქმედეს მის ჯანმრთელობაზე. ამასთან სახლში თითქმის კარჩაკეტილი იყო. „ხშირად ნ. ბაკუნინი და მე, — განაგრძობს თხრობას ი. მესხი, — როდესაც ძიგოვეთან ვიყავით და მას მიუძინებოდა, ერთად დავსეირნობდით ახლო-მახლო მიდამოებში. ერთ მშვენიერ მზიან დღეს, შუადღის 12 საათიდან ბაკუნინი და მე ძიგოვეთან ვიჯექით. ავადმყოფს ის არ აძლევდა ლაპარაკის ნებას. „ჩვენ დაგვიგდე ყური“ ხშირად ეტყოდა მას ბაკუნინი. ჩვენს ლაპარაკში ავადმყოფს ჩაეძინა. ჩვენ ფეხაქრეფით გავედით გარეთ. ბაკუნინმა დიასახლისი გააფრთხილა, რომ ხშირად შევხედა ავადმყოფის ოთახში, ვინ იცის გაეღვიძოს და რამე დასჭირდესო“⁸.

ივანე მესხის მტკიცებით ძიგოვეი ლოკარნოში გარდაცვლილა (1873 წლის 13 იანვარს) და მისი ჰირისუფალი მ. ა. ბაკუნინი ყოფილა, მას თავისი ხარჯით სამოქალაქო წესით დაუსაფლავებია. ასეთი გულკეთილობა და მზრუნველობა გამოუჩენია ცნობილ ანარქისტს.

ივანე მესხის მოგონება ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიის ერთი კარგი ფურცელია. ამ მხრივ ეს სადავო არ არის. სამწუხაროა ის, რომ მოგონებაში არაფერია ნათქვამი ძიგოვეის რევოლუციურ მოღვაწეობაზე, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ივ. მესხის თქმას, რომ „ძიგოვეი იყო ერთობ ნიჭიერი, განვითარებული და კარგი მიმართულების ყმაწვილიო“. მაგრამ „განვითარებული და კარგი მიმართულება“ ხომ არ გამოხატავს გ. ძიგოვეის რევოლუციურ-ხალხოსნობას? რა თქმა უნდა, არა. მაშ რისთვის არის გ. ძიგოვეი საინტერესო პიროვნება, რამ დაახლოვდა რევოლუციონერ-ხალხოსნებთან და ანარქიზმის ერთ-ერთ გამოჩენილ თეორეტიკოსთან მ. ბაკუნინთან? აი კითხვები, რომელთაც უნდა გაეცეს პასუხი. ამისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია გავიცნოთ პუბლიცისტის სერგი მესხის წერილიც, რომელიც მას მიუწერია 1873 წლის 16 ივნისს ძიგოვეის მშობლებისა და ნათესავებისათვის ჩრდილოეთ ოსეთის სოფელ სანიბაში, საიდანაც ძიგოვეი ყოფილა. ეს წერილი ინახება ჩრდილოეთ ოსეთის სა-

⁷ საქართველოს სსრ გ. ლენინის სახ. სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის არქივი, საქ. 25034, ფურ. 5.

⁸ იქვე, ფურ. 8.

მეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქივში⁹. წერილი აღმოუჩენიათ გარდაცვლილი გ. ძოგოევის დედის უბის ჩიბეში, რომელიც მას 28 წელი უტარებია. ამ წერილიდან და საქმიდან ირკვევა, რომ ძოგოევის სახელად რქმევია გიორგი და ხამდვილი გვარი ყოფილა არა ძოგოევი (როგორც ამას სერგი და ივანე მესხები წერენ), არამედ ძოგოევი, დაბადებული იყო სოფელ სანიბაში. გ. ძოგოევი სწავლობდა თბილისის რეალურ გიმნაზიაში, იყო წარჩინებული სტუდენტი და რევოლუციურად მოაზროვნე ახალგაზრდა. ივ. ჯაბადარიც თანაკლასეულ გ. ძოგოევის ახასიათებს სიმპათიურ, ნიჭიერ და ნაკითხ ახალგაზრდად¹⁰. იგი ახლო იცნობდა გიორგი წერეთელს, სერგი მესხს და სხვა მოწინავე ქართველ მოღვაწეებს.

1869 წელს გ. ძოგოევის შეკამათება მოსვლია თბილისის რეალური გიმნაზიის მასწავლებლებთან, რისთვისაც გიმნაზიიდან გაურიცხავთ და დროებით კერძო გაკვეთილებს აძლევდა მოსწავლეებს და ამით ირჩენდა თავს ამ პერიოდში ს. მესხისა და გ. წერეთლის მეგობარს სტეფანე ზარაფოვს მამა, გიორგი გარდაეცვალა. მამისაგან მას დიდძალი ქონება დარჩენია. ამიტომ ს. მესხმა და გ. წერეთელმა ს. ზარაფოვს სთხოვეს, რომ დახმარება გაეწია იმ ამხანაგებისათვის, ვისაც სწავლის გაგრძელება უნდოდა უმაღლეს სასწავლებლებში და მათ ასეთი კანდიდატურებიც დაუსახელებიათ: გ. ძოგოევი და ბ. ჯაფარიძე. ს. ზარაფოვი ამ წინადადებაზე დათანხმებულა, თანაც შეპირებია, რომ ორივე სტუდენტს ყოველწლიურად გაუგზავნიდა თითოეულს 400 მანეთს. როგორც სერგეი მესხის წერილიდან ირკვევა ს. ზარაფოვის მიცემული პირობის შემდეგ გიორგი ძოგოევი სწავლის გასაგრძელებლად გამგზავრებულა ქენევაში, მალე მას ბ. ჯაფარიძეც მიჰყოლია. ამ მომენტს სერგი მესხის ძმა ივანე მესხი სხვანაირად გადმოგვცემს. მისი მტკიცებით, ეს როგორც ზემოთ დავინახეთ, გიორგი ძოგოევი სხვა სტუდენტებთან ერთად 1869 წელს შესულა პეტროგრადის უნივერსიტეტში. „ამავე წლის (1869 წ., — ი. ხ.) პეტროგრადის უნივერსიტეტის მოსწავლეთა შორის მღელვარების გამო, — წერს ივ. მესხი, — რამდენიმე ჩვენი თანამემამულე სტუდენტიც იყვნენ უნივერსიტეტიდან დასჯილნი. მათ შორის დათხოვნილი იყო ერთი ახალგაზრდა პირველი კურსის სტუდენტი ძოგოევი — ოსი“¹¹. ასე რომ გ. ძოგოევი თბილისიდან პირდაპირ ქენევაში კი არ წასულა სწავლის გასაგრძელებლად, არამედ შესულა პეტროგრადის უნივერსიტეტში, სადაც უმაღლე ჩაება რევოლუციურ მოღვაწეობაში და სტუდენტთა მღელვარების სხვა მონაწილეებთან ერთად გაურიცხავთ უნივერსიტეტიდან, შემდეგ წასულა შვეიცარიაში. ეს მომხდარა 1870 წელს და ამას ს. მესხის ზემოაღნიშნული წერილიდანაც ვიგებთ. „Таким образом был отправлен в 1870 году в Женеву сперва Георгий Дзигоев, а потом через несколько время поехал и Джапаридзе“¹².

გ. ძოგოევი და მ. ჯაფარიძე პირველ ხანებში ცხოვრობდნენ ქენევაში, სადაც სწავლობდნენ ფრანგულ და გერმანულ ენას. ეცნობოდნენ, აგრეთვე, იმ-

⁹ Северо-Осетинский научно-исследовательский институт (в дальнейшем: СОНИИ), Материалы об Абисале Дзигоеве, л. 1.

¹⁰ „Былое“, 1907, № 9, გვ. 138.

¹¹ საქართველოს სსრ სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის არქივი, საქ. № 25034, ფურ. 1

¹² СОНИИ, Материалы об Абисале Дзигоеве, л. 1.

დროინდელ პოლიტიკურ ვითარებას. შემდეგ ავადმყოფობის გამო გ. ძოგოევი გადაიყვანეს ლოკარნოში.

გ. ძოგოევის რევოლუციურ მიმართულებაზე ნაწილობრივ პასუხს ივ. მესხის წერილი იძლევა. მას გ. ძოგოევი დასახელებული ჰყავს ისეთ სტუდენტებთან. რომლებიც შემდეგში ცნობილი რევოლუციონერ-ხალხოსნები გახდნენ და გ. ძოგოევთან ერთად გაირიცხნენ უნივერსიტეტიდან ხელისუფლების წინააღმდეგ მღელვარებაში მონაწილეობისათვის. ესენი იყვნენ: ნ. ყიფიანი, ივ. ჯაბადარი, ნ. ჩიკოძე, ლ. მღებრიშვილი, პ. იზმაილოვი და სხვები.

თუ რამდენაღ პოპულარული ყოფილა გ. ძოგოევი თანამოაზროვნეთა შორის, ამაზე ისიც მიგვითითებს, რომ როცა ქართველი რევოლუციონერ-ემიგრანტების მიერ ჩამოყალიბებული საზოგადოების „უღელის“ კონგრესი გაიმართა ქ. ციურისში 1874 წელს, კონგრესის მონაწილეებმა ცნობილმა რევოლუციონერ-ხალხოსნებმა პ. ტუჩევმა, გ. გოლდენბერგმა, ნ. ყუცოვსკიმ, გ. წერეთელმა. ალ. სარაჯიევმა (სარაჯიშვილმა), ნ. ნიკოლაძის დებმა ოლიმპიადამ და ეკატერინემ, ალ. ციციანოვმა (ციციშვილი), ივ. ჯაბადარმა და სხვებმა ფეხზე აღდგომით პატივი სცეს პარიზის დაღუპულ კომუნარებსა და წინახანებში გარდაცვლილ გ. ძოგოევსაც. ეს ფაქტიც იმაზე მიგვითითებს, რომ გ. ძოგოევი თავისი რევოლუციური იდეებითა და პრაქტიკული მოქმედებით პოპულარული უნდა ყოფილიყო არა მარტო რევოლუციონერ-ხალხოსნებსა და თანამოაზროვნეებს შორის, არამედ ქალაქ ლოკარნოს მოსახლეობას შორისაც. მისი ცხედარი ქალაქის მოსახლეობამ დიდი მწუხარებით გააცილა. დაკრძალვის წინ გაიმართა სამგლოვიარო მიტინგი, სადაც სიტყვებით გამოვიდნენ გ. ძოგოევის მეგობრები და ნაცნობები. ასეთი საერთო მწუხარების ატმოსფეროში მიაბარეს იგი მიწას.

ამრიგად გ. ძოგოევი წარმოგვიდგება 1868—1872 წლებში რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის ერთ-ერთ თვალსაჩინო წარმომადგენლად. მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის დაწვრილებით შესწავლა უფრო მეტ ნათელს მოჰყვანს ქართველ და ოს რევოლუციონერ-ხალხოსანთა მოღვაწეობას.

პეტერბურგის სტუდენტთა მღელვარების ჩახშობისა და სტუდენტობისადმი მკაცრი მეთვალყურეობის დაწესების შედეგადაც არ შენელებულა ქართველი და ოსი სტუდენტი ახალგაზრდობის რევოლუციური მეგობრობა. პირიქით. მათი კავშირი უფრო მტკიცდებოდა, მათი რევოლუციური საქმიანობა უფრო ფართოვდებოდა.

1873—1874 წლებში პეტერბურგში ეგნატე იოსელიანმა ჩამოაყალიბა „კავკასიელთა“ რევოლუციური წრე. ამ წრეში შედიოდნენ: იოსებ ბაქრაძე, კონსტანტინე ბაქრაძე, ლავრენტი და პოლიაქტორ კვიციანიძეები, მიხ. ყიფიანი, გ. ყდანოვიჩი, ისიდორე ქიქოძე, ელისაბედ ყაზბეგი და სხვები. „კავკასიელთა“ წრეში შედიოდნენ, აგრეთვე, ოსი რევოლუციონერ-ხალხოსნებიც: ი. შანავეი, ა. არდასენოვი, დ. სოხიევი და ე. გაზდანოვი. წრის წევრები ატარებდნენ არალეგალურ სხდომებს, სადაც მსჯელობდნენ და ადგენდნენ რევოლუციური მოქმედების გეგმებს. „კავკასიელთა“ წრის თათბირებს, კავკასიელი ახალგაზრდობის გარდა, ესწრებოდნენ რუსი თანამოაზროვნეებიც. მაგალითად, ცნობილი რუსი ხალხოსანი ნ. მოროზოვი, რომელიც წრის ერთ-ერთ სხდომას დაესწრო, იგონებს: „Все эти оказались чернобровые с орлиными носами, черными горящими глазами и с оживленными лицами“¹³.

¹³ Н. Морозов. Повести моей жизни, т. I, М., 1947, გვ. 302.

რუსი ხალხოსნების გავლენით რუსეთის იმპერიის განაპირა მხარეებშიც გაძლიერდა რევოლუციონერ-ხალხოსანთა მუშაობა, რასაც ბიძგს აძლევდა რუსეთის უმადლეს სასწავლებლების კურსდამთავრებულების ადგილებზე დაბრუნება, ან არდადეგებზე მათი ყოფნა. ასეთ მომენტს მოხერხებულად იყენებდნენ რევოლუციური მოძრაობის გასაჩაღებლად. ვლადიკავკაზში 1874 წელს შეიქმნა რევოლუციონერ-ხალხოსანთა წრე, რომელიც თავისი შემადგენლობით ინტერნაციონალური იყო. წრეში ოსებთან ერთად გაერთიანებული იყვნენ ქართველები, რუსები, სომხები, უკრაინელები და სხვები. ამ წრეში შედიოდნენ: ა. არდასენოვი, ი. შანავეი, დ. სოხიევი, ე. გაზდანოვი, ს. ტუსკაევი, დ. შანავეი, ა. აიდაროვი, დ. გოლიევი, მ. ყიფიანი, ო. ყაზბეგი, ნ. კანანოვი, გ. ათაბეგოვი, პ. გაჯიევი, ს. პოპოვი, ვ. პოპოვი, ვ. ვერტეპოვი, პ. იახნევი, ნ. ლავროვი, ვ. კიზერი, ლ. სერებნიაკოვი, რ. რაროკი, ფილიპოვი, ნ. აბაევი, ი. პისარევი. მ. აბაევი, ი. როჟდესტვენსკი, კ. აბაევი და ო. ოხრამენკო¹⁴.

ვლადიკავკაზის რევოლუციონერ-ხალხოსნები აქტიურ პროპაგანდისტულ მუშაობას ეწეოდნენ ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობას შორის, განსაკუთრებით კი გლეხობას შორის. მას რევოლუციურ მუშაობაში სათანადო დახმარებას უწევდნენ როგორც პეტროგრადელი და მოსკოველი თანამოაზრენი, ასევე თბილისელი რევოლუციონერ-ხალხოსნები.

კავკასიელ რევოლუციონერ-ხალხოსანთა წრის ერთ-ერთი აქტიური წევრის ალიხან არდასენოვის თაოსნობით გადაწყდა, რომ ვლადიკავკაზში მოეწყოთ არალეგალური ბიბლიოთეკა, სადაც შეაგროვებდნენ აკრძალულ ლიტერატურას და რომლის საშუალებითაც გაშლიდნენ სათანადო რევოლუციურ მუშაობას. ამ საქმის რეალიზაციისათვის ვლადიკავკაზელ იატაკქვეშელებს ფულადი სახსრებით ძმური დახმარება გაუწიეს ქართველმა მეგობრებმა. თბილისის ჟანდარმერიის მსახური ხრისტაფოროვი იტყობინებოდა: ვლადიკავკაზში მცხოვრები არდასენოვი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ბიბლიოთეკის შექმნის საქმეში, რომელიც პოპოვის ეკუთვნოდაო, რისთვისაც მან ვილაც ყიფიანისაგან მიიღო 300 მანეთიო, შემდეგ კი ფოსტით ეგნატე იოსელიანისაგან ორჯერ ას-ასი მანეთიო¹⁵.

ესე იგი ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნებს, როგორც ამას ჟანდარმერიის მსახური ადასტურებს, ვლადიკავკაზელი ხალხოსნებისათვის გაუგზავნიათ 500 მანეთი. ასეთი თანხით იძენდნენ სათანადო არალეგალულ ლიტერატურას და მის ფართო პროპაგანდას ეწეოდნენ მშრომელ გლეხობას შორის.

1874 წელს ვლადიკავკაზელ ხალხოსნებს გადაუწყვეტიათ, აგრეთვე, მოეწყოთ ფარული სტამბა. ამ მიზნის განხორციელებისათვის საჭირო იყო საკმაო თანხა. ამაშიც ქართველ ხალხოსნებს ოსი ხალხოსნებისათვის სათანადო დახმარება გაუწევიათ. ეგ. იოსელიანს სტამბის მოწყობილობის შესაძენად ალ. არდასენოვისათვის გადაუცია 300 მანეთი. მაგრამ ვლადიკავკაზელ ხალხოსნებს სტამბის მოწყობა ვერ მოუხერხებიათ. რადგანაც 1874 წლის ბოლოსათვის მასიურად დაუწყიათ რევოლუციონერ-ხალხოსანთა დაპატიმრება. ალ. არდასენოვი რევოლუციური საქმიანობის გასაგრძელებლად გაემგზავრა ქ. მოსკოვში. სადაც შევიდა „სრულიად რუსეთის სოციალ-რევოლუციურ ორგანიზაციაში“, მალე

¹⁴ Н. Ардасенов, Алихан Ардасенов, Орджоникидзе, 1970, გვ. 29; История Северо-Осетинской АССР; М., 1950, გვ. 229.

¹⁵ Н. Ардасенов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

მეფის მოხელეებმა ამ წრესაც მიაგნეს და დაიწყეს მისი წევრების ძებნა და დაპატიმრება. 1875 წლის 4 აპრილს დაპატიმრებულ იქნა ამ წრის წევრთა ერთი ჯგუფი. მათ შორის ივ. ჯაბადარი და პ. ალექსეევი. ამის შემდეგ რევოლუციურ წრეს ფაქტიურად ხელმძღვანელობდა გ. ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), მაგრამ ისიც მალე იმავე წლის სექტემბერში მოათავსეს საპყრობილეში. გ. ზდანოვიჩს ციხეში ყოფნისას შეუმუშაებია თავისი და ამხანაგების გაქცევის გეგმა. ციხიდან გაპარვის განხორციელება მოითხოვდა ისეთი ადამიანების შერჩევას, რომლებიც გაწრთენილი იქნებოდნენ ასეთ საქმეებში. თვითონ ზდანოვიჩს ასეთებად მიაჩნდა ი. ქიქოძე და ალ. არდასენოვი, რომლებიც შეძლებდნენ დაპატიმრებულთა გაქცევის მოწყობას. ასე რომ ოსი და ქართველი რევოლუციონერ-ხალხოსნები ერთმანეთს ისე ახლოს იცნობდნენ, რომ იცოდნენ ვის რა უნარი გააჩნდა. მაგალითად, როდესაც ალ. არდასენოვმა გაიგო სვანეთის 1875 წლის გლეხთა აჯანყების დაწყება, მაშინვე გაეშურა თბილისში ამხანაგებთან შესახვედრად და მოსალაპარაკებლად. ალ. არდასენოვს ქართველი ამხანაგებისაგან მიუღია 300 მანეთი, რათა მას ჩრდილოეთიდან სათანადო დახმარება გაეწია აჯანყებული სვანი გლეხებისათვის. იგი სასწრაფოდ დაბრუნებულა ჩრდილოეთ ოსეთში, შეუქმნია ცხენოსანთა რაზმი აჯანყებულთა დასახმარებლად, მაგრამ რაზმს სვანეთამდე ვერ მიუღწევია, ისე დაუპატიმრებიათ.

ერთ ბედში მყოფი ქართველი და ოსი რევოლუციონერ-ხალხოსნები სახიფათო დავალებებსაც აძლევდნენ ერთმანეთს. ამის თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს 1875 წლის ზაფხულში ალექსანდრე ციციანოვის პატიმრობიდან განთავისუფლების გეგმის შედგენა. საქმე შემდეგში იყო: ციციანოვს პოლიციისათვის თავისი ვინაობა დაუმალავს. პოლიციას ბევრი ცდის შემდეგ ვერ დაუდგენია ალ. ციციანოვის ვინაობა. მაშინ გადაუწყვეტიათ, მოსკოვიდან თბილისში ჩამოეყვანათ იგი ეტაპით და მისი ნაცნობების მეშვეობით დაედგინათ დაპატიმრებულის ვინაობა. პირველად დაპატიმრებული წარუდგენიათ დედისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ დედა წინასწარ იყო გაფრთხილებული უარი ეთქვა ალ. ციციანოვის დედობაზე და საერთოდ მასთან რაიმე ნაცნობობაზე, თავი ვერ შეუთავსებია და ციხეში დატანჯულ-დასუსტებული შვილი მკერდში ჩაუხუტებია. ყანდარმერიამ ამით დაადგინა ა. ციციანოვის ვინაობა და დააბრუნეს მოსკოვში ძიების გასაგრძელებლად.

ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნებს დაუზუსტებიათ პატიმრის უკან დაბრუნების მარშრუტი. სანამ მატარებელი ჩრდილოეთ კავკასიაში ჩავიდოდა, (მატარებელს ბაქოზე შემოვლით ჩრდილოეთ კავკასია უნდა გაეელო) ვლადიკავკაზის რევოლუციონერთა წრემ მიიღო სასწრაფო დავალება, გაეჩერებინათ მატარებელი და გაეთავისუფლებინათ ეტაპით მიმავალი ალ. ციციანოვი. დავალების მიღებისთანავე ალ. არდასენოვის მეთაურობით ვლადიკავკაზელ ხალხოსნებს შეუქმნიათ მატარებლის გაჩერებისა და ალ. ციციანოვის განთავისუფლების გეგმა. ამ გეგმით ალ. არდასენოვს, დ. სოხიევს და მ. ყიფიანს მატარებელი უნდა გაეჩერებინათ დარგოხ-ელხოტოვის გადასარბენზე. პატიმრისათვის მოუშზადებიათ წინასწარ გასაქცევი ტანსაცმელი, გამოეყვანა სპეციალური ჯგუფი, რომლებიც უთვალთვალებდნენ მატარებლის მოძრაობას. იმ მონაკვეთზე, სადაც მატარებელი უნდა გაეჩერებინათ, რკინიგზის ლიანდაგი ქონით გალესეს, რომ მატარებელს სრიალი დაეწყო და ამ დროს დაპატიმრებული გაენთავისუფლებინათ, მაგრამ იმედი გაუცრუვდათ. მატარებელმა აიღო რა დად-

მართზე დიდი სიჩქარე, გაქონილი ლიანდაგი თავისუფლად გაიარა, არ მოხერხდა მისი გაჩერება და ალ. ციციანოვი ჩაიყვანეს მოსკოვში, სადაც მას მიუსაჯეს 10 წლით კატორღა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1875 წლის აპრილში პეტროგრადში დააპატიმრეს რევოლუციონერ-ხალხოსანთა ერთი ჯგუფი. დაპატიმრებები დაიწყეს რუსეთის იმპერიის სხვა ქალაქებშიც. ამით მეფის მთავრობამ ვერ შეანელა რევოლუციური მღელვარება. მოსკოვში არალეგალური რევოლუციური მუშაობის განახლების ორგანიზატორები გახდნენ: ვ. ივანოვსკი, ვ. ფიგნერი, ნ. საბლინა, ე. ივნატოვი და სხვები. მათთან ერთად რევოლუციურ მუშაობაში ჩაება ალიხან არდასენოვი. ჟანდარმერიის მაშინდელ საიდუმლო დოკუმენტებში ალ. არდასენოვი დახასიათებულია როგორც „პოლიტიკური დამნაშავე“, „სახელმწიფო დამნაშავე“ და სხვა. ჟანდარმერიას დაპატიმრებულები ჩადენილი დანაშაულის მიხედვით დაყოფილი ჰყავდა ხუთ ჯგუფად. მათ შორის ალ. არდასენოვი ეკუთვნოდა პირველ ჯგუფს¹⁶. თბილისის ჟანდარმერიის სამმართველოს ცნობით თბილისის რევოლუციური წრის ყველაზე აქტიური წევრები იყვნენ: დ. ფურცელაძე, ი. იოსელიანი, ა. არდასენოვი, ბ. ქიქოძე, მ. ყიფიანი. ამიტომ ჟანდარმერია ვაფაციცებით ეძებდა მათთვის არასაიმედო ადამიანს ა. არდასენოვს. ძიება დიდხანს არ გაგრძელებულა 1876 წლის 17 აპრილს ა. არდასენოვი მოსკოვის ერთ-ერთ სასტუმროდან გამოსვლის დროს პოლიციამ დააპატიმრა. გაჩხრეკისას მას სხვა ნივთებთან და ქალაღებთან ერთად აღმოაჩნდა წერილი, რომელშიც ა. არდასენოვი მოითხოვდა ამხანაგებს გადაეწყვიტათ საქმე საიდუმლო ორგანიზაციის სასარგებლოდ, აგრეთვე, აღმოაჩნდა საფოსტო ქვითარი, რომლიდანაც ირკვევა, რომ ა. არდასენოვს 100 მანეთი გაუგზავნია თბილისელი პროპაგანდისტის ე. კლდიაშვილის სახელზე. ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს, რომ იგი აქტიურად თანამშრომლობდა ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნებთან.

ა. არდასენოვი მოსკოვის ერთი ციხიდან მეორე ციხეში გადაჰყავდათ, ხოლო 1878 წლის 7 თებერვალს გადაასახლეს აღმოსავლეთ ციხეში. 8 წლის პატიმრობის შემდეგ 1885 წელს იგი დაუბრუნდა მშობლურ სოფელს ელხოტოვს. 1886 წლიდან კი სამუდამოდ გადავიდა საქართველოში, სადაც მეგობრები და ნაცნობები დიდი სიხარულით შეხვდნენ. 1886 წელს ალ. არდასენოვი მიიწვიეს თბილისის მებაღეობის სკოლაში მასწავლებლად, აქედან იწყება მისი დაუშრეტელი და მრავალფეროვანი მეცნიერულ-პრაქტიკული მოღვაწეობა. ალ. არდასენოვს ბევრი თავისი აღზრდილი მოწიწებით იხსენიებს, მათ შორის ცნობილი ქართველი მებაღე მ. მამულაშვილი.

ა. არდასენოვი სოფლის მეურნეობის დარგში სხვადასხვა დროს მუშაობდა სამეგრელოში, გურიაში, სვანეთში და ბორჯომში. 1907 წელს იგი გადაჰყავთ სამუშაოდ სომხეთში, სადაც დაჰყო 10 წელი, ბოლოს 1917 წლის აპრილში მანქანის ავარიის დროს ტრაგიკულად დაიღუპა. უდრეკი და დაუღალავი რევოლუციონერი, დიდი საზოგადო მოღვაწე, ოსი და ქართველი ხალხის მეგობრობის მქადაგებელი და ღარიბი ხალხის ქომაგი — ასეთია ალიხან არდასენოვი.

მას შემდეგ, რაც ჟანდარმერიამ 1876 წლის 4 ოქტომბერს ნაროდნიკების ყველა აქტიური წევრი სხვადასხვა ვადით საქართველოდან გადაასახლა, ნაროდნიკული მოძრაობის ცენტრმა ძირითადად გორში გადმოინაცვლა. თუმცა მანამ-

¹⁶ Н. Ардасенов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 53.

დღე გორის რევოლუციურად განწყობილი ახალგაზრდობა არ ჩამორჩებოდა საერთო მოვლენებს და აქტიურ მონაწილეობას იღებდა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. აქ ჯერ კიდევ 1873 წელს დაარსდა ხალხოსნური „ამხანაგობისა და მეგობრობის“ რევოლუციური წრე, რომელიც მიზნად ისახავდა „გაეცნო ხალხისათვის მთავრობის მავნე წესწყობილება. ჩაეხედებინა გლეხობა თავის ცხოვრებაში, დაერწმუნებინა იგი, რომ უმამულოდ მისი განთავისუფლება ძველ ბატონებზე უარესი იყო, რომ ამ გარემოებამ ვლენი უფრო ყურმოჭრილი ყმა გახადა ნაბატონევისა“¹⁷.

გორის სხვადასხვა რევოლუციურ წრეებში აღიზარდნენ მრავალი რევოლუციონერი და ხალხის სამსახურისათვის თავდადებული მებრძოლნი, მაგრამ ამ წრეების საქმიანობა უფრო გამოცოცხლდა 1876 წლის 4 სექტემბერს სამასწავლებლო სემინარიის გახსნის შემდეგ.

გორის სამასწავლებლო სემინარიის გახსნის პირველი დღეებიდანვე ვხვდებით იქ ოსებს. „ვაჟას გორის სემინარიაში შესვლის დროს, სემინარია გარდა ოსებისა, მთიელ ხალხს ჯერ კიდევ არ იცნობდა“¹⁸.

სემინარიაში რევოლუციურად განწყობილ ქართველ პედაგოგებთან ერთად მუშაობდა კარბ გაბრიელის ძე ურუსოვიც, რომელიც რევოლუციონერ-ხალხოსნებს თანაუგრძნობდა და ეხმარებოდა კიდევ. „სემინარიის მასწავლებელს კარბ გაბრიელის ძე ურუსოვს, ეროვნებით ოსს, — იგონებს ცნობილი ხალხოსანი შ. დავითაშვილი, — რომელიც ჩემს მეზობლად დაბანაკდა, ერთხელ, მახსოვს გადავეცი წასაკითხად „ნაროდნაია ვოლიას“ აღმასრულებელი კომიტეტის მიმართვა. კ. ურუსოვი ჩემმა ასეთმა გაბედულებამ გააშტერა, ჯერ ხეირიანად არც კი გვეყავდა ერთმანეთი გაცნობილი, ხომ შეეძლო მას ეს ფურცელი ჟანდარმერიისათვის გადაეცა“¹⁹. კ. ურუსოვს გაუფრთხილებლობისათვის უსაყვედურებია შ. დავითაშვილისათვის, რომელსაც უპასუხებია: „ნაცნობ-მეგობრების შერჩევაში მე ჯერ არ მოვტყუებულვარო“. კ. ურუსოვს შემდეგ გაუტყნია შ. დავითაშვილისათვის თავისი მეგობარი — მასწავლებელი ნუხელი მაჰმადიანი საფარ ელიბეკოვი. ამ სამ პიროვნებას შორის შემდგომში კარგი ურთიერთობა და მეგობრობა დამყარებულა. „ეს სამი კაცი ძალზე დავმეგობრდით, — ამბობს დავითაშვილი, — ლხინსა-ჭირში განუყრელი ვიყავით“²⁰. ამას ხელს უწყობდა ისიც რომ დავითაშვილის ორი ძმა ჩრდილოეთ ოსეთში მასწავლებლად მუშაობდა და მათ სანახავად ხშირად დადიოდა იგი. ამან განაპირობა შ. დავითაშვილის დაახლოება ოს ხალხოსნებთან. „ჯერ შვიდი წლისა არც კი ვიყავი, ძმებმა ოსეთში წამიყვანეს, — იგონებს შ. დავითაშვილი, — და სხვა მოსწავლეებთან ერთად გლეხის ოჯახში მომათავსეს ალაგირში, შემდეგში კი სოფ. არდონში გადაყვანილმა ძმამ წამიყვანა და ოსის ოჯახში დამაბინავა“²¹. იქ პატარა შ. დავითაშვილს ორი წელი გაუტარებია, შემდეგ გადმოუყვანიათ თბილისში და სასულიერო სემინარიაში მიუბარებიათ. ზაფხულის არდადეგებზე კი ისევ ოსეთში მიემგზავრებოდა. „ზაფხულობით ტფილისიდან ოსეთში მივიდიოდი, — იგონებს შ. დავითაშვილი, — ან ცხენით ან ფოსტის ეტლით, ან

¹⁷ ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, 1938, გვ. 204.

¹⁸ სოფ. ყუბანეაშვილი, ვაჟა ფშაველა, დოკუმენტები და მასალები, თბ., 1937, გვ. 71.

¹⁹ შ. დავითაშვილი, ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში, თბ., 1937, გვ. 71.

²⁰ იქვე, გვ. 80.

²¹ იქვე, გვ. 7—8.

კიდევ ფურცლებით და ოსური ურმით. ხან ერთ ძმასთან ვიყავი შეხიზნული, ხან მეორესთან“. ახალგაზრდა შიომ მალე შეისწავლა ოსი ხალხის ენა და ყოფაცხოვრება: „ჩემ ბავშვობისას ოსეთში ყოფნას ის შედეგი ჰქონდა, რომ გავეცანი ოს-გლეხის ცხოვრებას და ზნე-ჩვეულებას. მთა-ოსეთში ყოფნამ ღრმა შთაბეჭდილება დატოვა ჩემში, ოსური ენა და წერა-კითხვა ზედმიწევნით შევისწავლე და შევითვისე“²². შ. დავითაშვილს შემდეგშიც არ გაუწყვეტია კავშირი ჩრდილოეთ ოსეთთან, ურთიერთობა ჰქონდა იქაურ რევოლუციონერ-ხალხოსნებთან, საჭიროებისამებრ ერთმანეთს მიმართავდნენ დახმარებისათვის. შ. დავითაშვილი რომ კარგად იცნობდა ოსეთს და იქაურ ნაროდნიკებთან ურთიერთობა ჰქონდა ამაზე მრავალი მაგალითის მოტანა შეიძლება. 1876 წლის აპრილში ქართველ ხალხოსნებს სოფელ მერეთში დავით ფურცელაძის ბინაზე გადაუწყვეტიათ, რომ რევოლუციონერი ოღლა საფაროვას და ვარო უნდა გადაეყვანათ როკის გადასასვლელით ვლადიკავკაზში. მას ეს დავალება პირნათლად შეუსრულებია. მაგრამ არ იცოდა ოღლა სად ცხოვრობდა. ამიტომ შ. დავითაშვილს მოუძებნია რევოლუციონერ-ხალხოსანი დ. სოხიევი და მისი დახმარებით მიუვანია ოღლა საფაროვისათვის.

ცხადია შ. დავითაშვილს, რომ არ სცოდნოდა და რევოლუციური ურთიერთობა არ ჰქონოდა დ. სოხიევთან მას არ მოძებნიდა და არც რევოლუციურად განწყობილ ოღლა საფაროვის ბინას მიასწავლიდნენ.

შიო დავითაშვილი ვლადიკავკაზში დარჩენილა სამ დღეს, სადაც გასცნობია რევოლუციურ ახალგაზრდობას. „გავეცანი იქაურ რევოლუციურ-ახალგაზრდობას, სხვათა შორის სატყეო ინსტიტუტის სტუდენტს ალექსის (იგივე ალიხან არდასენოვი, — ი. ხ.), რომელიც შემდეგ თბილისის საბალო სკოლის მასწავლებლად და ბოლოს ბორჯომის მამულის გამგედ იყო“²³ — იგონებს შ. დავითაშვილი.

ჩრდილოეთ ოსეთისა და ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნების ურთიერთობაზე ზემოთ ნაწილობრივ გვქონდა ლაპარაკი. ამ ურთიერთობის ზოგიერთ მომენტს ავსებს შ. დავითაშვილის მოგონება. აი რას წერს იგი: 1876 წლის 27 ნოემბერს თბილისში დააკავეს სატყეო ინსტიტუტის სტუდენტი ეგნატე იოსელიანი, რომელსაც აღმოაჩნდა სხვადასხვა წერილი. გაჩხრეკისას ეგნატე იოსელიანის ქალაქებში აღმოაჩინეს ზოგიერთი მასალა, რომელიც ამტკიცებდა საქართველოს რევოლუციური ორგანიზაციის კავშირს ვლადიკავკაზის ორგანიზაციასთან. ამიტომ თბილისიდან ჟანდარმერიის წარმომადგენელი 30 ოქტომბერს გაემგზავრა ვლადიკავკაზში და გაჩხრეკისას დააპატიმრა შემდეგი პირნი: დ. სოხიევი, ფილიპოვი, სტუდენტი არდასენოვი, პროხოროვი, პოპოვი, ბისარევი²⁴.

ჟანდარმერიის მიერ ეგ. იოსელიანისაგან ჩამორთმეულ წერილებზე, ზემოჩამოთვლილი ხალხოსნების გვარებისა და სახელების მაგიერ იყო თითო ასო. მაგალითად, ალიხან არდასენოვს აღნიშნავდნენ „А“ ასოთი, რითაც ჟანდარმერიისათვის დიდხანს რჩებოდა ამოუცნობი. ბოლოს ეს ფაქტი თბილისის გუბერნიის ჟანდარმერიას გაუშიფრავს. ეგ. იოსელიანს დაკითხვისას განუცხადებია, რომ „А“ ასოს ქვეშ იგულისხმებოდა არდასენოვი²⁵.

²² შ. დ ა ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

²³ იქვე, გვ. 28.

²⁴ იქვე, გვ. 55—56.

²⁵ Н. Ардасенов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

კავკასიის მოსახლეობის ბრძოლისათვის მომზადებაში, როგორც ეს საარქივო მასალებით და სხვა წერილობითი წყაროებით მტკიცდება, ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ოსი თედო გოლიევიც.

მას უსწავლია თბილისის სასულიერო სემინარიაში, სემინარიაში სწავლის დროს იგი ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნებთან ერთად ავრცელებდა აკრძალულ ლიტერატურას, რომელიც რუსეთიდან ეგნატე იოსელიანს ჩამოჰქონდა. ეგ. იოსელიანთან ბინაზე თ. გოლიევთან ერთად შ. დავითაშვილიც დადიოდა აკრძალული ლიტერატურის გასაცნობად და გასავრცელებლად. აი რას ამბობს იგი: „მე დავდიოდი მასთან (ეგ. იოსელიანთან, — ი. ხ.) თავისუფალ დროს. მომქონდა წიგნები, მეც ვკითხულობდი და ამხანაგებშიც ვავრცელებდი. ჩემი უახლოესი ამხანაგები და თანამოაზრენი იყვნენ ოსი თედორე გოლიევი, ნიკო კეცხოველი²⁶. თბილისის სემინარიაში სწავლის დროს თედო გოლიევი დამეგობრებია ცნობილ ქართველ მწერალს ვაჟა-ფშაველას. ისინი ერთად დადიოდნენ რევოლუციურ წრეში. ვაჟა-ფშაველასა და თედო გოლიევის მეგობრობისა და რევოლუციური განწყობილების შესახებ კარგად გადმოგვცემს ვაჟა ფშაველას მეგობარი დავით ქადაგიძე²⁷. რომელიც ვაჟასთან ერთად სწავლობდა თბილისის სასულიერო სემინარიაში. მისი გადმოცემით „ვაჟა ხშირად საღამოებს სხვაგან ატარებდა, ხან ჩვენი დაწოლის შემდეგლა მოვიდოდა ხოლმე. მეორე დღეს ჩაძოაგდებდა ლაპარაკს სხვადასხვა თემაზე, ჩვენთვის ჯერ არ გაგონილ საგნებზე (აქ იყო სპენსერი, დარვინი...) გვიანდა გავიგეთ, რომ ვაჟა დადიოდა სემინარიელებთან. რომლებსაც ჰქონდათ კონსპირაციული წრე. ეხლათ მიგხვდით, თუ საიდან წარმოდგებოდა ვაჟას ნაკითხობა და განვითარება. ამაში საბოლოოდ დავრწმუნდით შემდეგიდან, ვაჟამ ერთ საღამოს მოიყვანა უცნობი და გამოგვიცხადა: „დროებით ჩვენთან იცხოვრებსო“, ჩვენც თანხმობა გამოვუცხადეთ, უცნობი აღმოჩნდა სემინარიელი, რომელიც გაეძეგებინა სემინარიას „მავნებელი მიმართულების გამო“ (თვით ასე გაგვაცნო თავის თავი, შემდეგ ვაჟამაც დაადასტურა) თუ მეხსიერება არ მალატობს, ჩვენი სტუმარი იყო გვიარად გოლიევი (ეროვნებით ოსი). აი ამ გოლიევმა გვიამბო იმ წრის შესახებ (თვითონაც ამის წევრი), რომელთანაც ვაჟას კავშირი ჰქონდა. ეს წრე იყო ის სკოლა, საიდანაც ვაჟა იძენდა ზნეობრივ და გონებრივ საკვებ მასალას“²⁸. ეს ის პერიოდი უნდა იყოს, როდესაც ვაჟა ფშაველა 1877 წელს თელავიდან გადასულა თბილისში ალექსანდრეს სახელობის სამასწავლებლო ინსტიტუტთან არსებულ ორკლასიან სამოქალაქო სასწავლებელში.

თედო გოლიევი შემდეგ სწავლის გასაგრძელებლად გადადის გორის სამასწავლებლო სემინარიაში, საფიქრებელია რევოლუციური მუშაობის გასაგრძელებლადაც, რადგანაც ცნობილია თბილისის გუბერნიის უანდარმერამ 1876 წელს აღმოაჩინა რევოლუციონერ-ხალხოსნები და ამ მოძრაობის ყველა აქტიუ-

²⁶ შ. დავითაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

²⁷ დ. ქადაგიძე (1842—1910 წწ.) ციურისში ტექნიკურ ქიმიასა და მექანიკას სწავლობდა, იყო ქართველი ემიგრანტების რევოლუციური წრის „უღელის“ წევრი. საქართველოში დაბრუნებისას მწყემსობას მიჰყო ხელი. მის შესახებ იხ. „ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, თბ., 1935, გვ. 517.

²⁸ დ. ქადაგიძის მოგონება, დათარიღებულია 1936 წ. 5 მარტით, რომელიც დაუწერია ქ. თელავში, გადმომცა საქართველოს სსრ საისტორიო არქივის დირექტორმა ს. ლეიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

რი წევრი, ვინც კი ხელთ ჩაუვარდათ, სხვადასხვა ვადით ამავე წლის 4 ოქტომბერს საქართველოდან გაასახლეს²⁹. თბილისში მკაცრი მეთვალყურეობის დაწესებასთან დაკავშირებით პატიმრობას და გადასახლებას გადარჩენილმა ხალხოსანთა ნაწილმა მიაშურა გორს, რადგანაც იქ არსებული რევოლუციური წრეები ხელშეუხებელი დარჩნენ. ასევე მოიქცა თ. გოლიევის მეგობარი შიო დავითაშვილიც. ამ პერიოდში, როგორც, ზემოთ აღვნიშნეთ თედო გოლიევიც გადადის თბილისიდან გორში სწავლისა და რევოლუციური მოღვაწეობის გასაგრძელებლად „გორში ჩამოვიდა საცხოვრებლად ჩემი ნაამხანაგარი თევდორე გოლიევი, — იგონებს შ. დავითაშვილი, — რომელსაც ჩემს შემდეგ სასულიერო სემინარია მიუტოვებია. რამდენიმე თვე ჩემსას იყო, მერე სამასწავლებლო სემინარიის უფროს კლასებში შევიდა“. მართლაც თედო გოლიევი ამიერკავკასიის სამასწავლებლო სემინარიის პირველი კლასის მოსწავლეებთან ჩანს, რიგით მეოცდარბთე. მოსწავლეთა ამავე სიაში არიან სევასტი ჯანელიძე, ისაკ ნუცუბიძე — ცნობილი ქართველი ფილოსოფოსის პროფესორ შალვა ნუცუბიძის მამა, მათე წიგნწიგაძე, დავით ერისთავი, ლუკა რაზიკაშვილი (ვაჟა ფშაველა), სევასტი ალიკოვი (ეროვნებით ოსი) და სხვები³⁰, თ. გოლიევი გადმოსულა თუ არა გორში მათე კერესელიძის მიერ 1875 წელს დაარსებულ ლიტერატურულ-რევოლუციურ წრეში (რომელსაც ჩვეულებრივ „კერესელიძის კერას“ ეძახდნენ) შესულა. ამ წრის შესახებ სვიმონ სალარაძე თავის მოგონებაში წერს: „გორის შეძლებულ ქვემო უბანში არსებობდა მოხუცთა წრე, ეგრეთ წოდებული „კერესელიძის კერა“. იგი წარმოადგენდა მონანიებულ აზნაურებისა და რაზნოჩინული ინტელიგენციის სხვადასხვა აზრთა ჰიდილის ადგილს. ამ წრის მფარველნი იყვნენ შერვაშიძისა და ყანჩაველის მანდილოსნები (ყურამდე ჩაფლული ღარიბ მოწაფეთა დახმარებისა და თეატრის საქმეებში), რომელთა ირგვლივ მსგავსად სირიუსისა, ტრიალებდა ნაღები მთელი ქართველი ინტელიგენციისა 1. ენციკლოპედისტად მონათლული შ. კერესელიძე, 2. წრის თეორეტიკოსი რადიკალ-სოციალისტი ა. ფურცელაძე, 3. კოპერატორი და „ხალხის მეგობარი“ ბელეტრისტი ს. მგალობლიშვილი, 4. მატერიალისტი და ქალთა ემანსიპაციის მოქადაგე ნიკო ხიზანიშვილი, 5. პირწავარდნილი დემოკრატ-ბელეტრისტი ნ. ლომოური, 6. შრომის ასოციაციის ადვოკატი შ. დავითაშვილი, 7. მეამბოხე-ტერორისტი ი. მაჭავარიანი, 8. ათეისტ-კომუნისტი თ. გოლიევი, 9. ხილისთაველი ვ. მელვინეთუხუცესი, რომლის ბინაზე სტუმართმოყვარეობის ნილაბქვეშ იმართებოდა ფარული კრებები, 10. სტამბის მოხელე და პროკლამაციების მბეჭდავი ა. კალანდაძე, 11. ქართველი მამა დიუმეზი — მღვდელი ვ. სამადალაშვილი და 12. მებრძოლი ორგანიზატორი მ. ყიფიანი“³¹.

ყურნალ „რევოლუციურ მატანეში“ (1924 წლის № 4—5) დაბეჭდილია სოფრომ მგალობლიშვილის მოგონება „სოციალ-რევოლუციური (ხალხოსნური) მოძრაობა საქართველოში 1870—1880 წლებში“, სადაც ახასიათებს იმდროინდელ პოლიტიკურ ვითარებას. ეხება ცალკეული ქართველი ხალხოსნების საქმიანობას, მათ შორის მიშო ყიფიანის პედაგოგიურ და ხალხოსნურ მოღვაწეობას, რომელიც გორის სამასწავლებლო სემინარიაში ქართული ენის მასწავ-

²⁹ შ. დავითაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

³⁰ საქართველოს სსრ სახალხო განათლების სამინისტროს სახელმწიფო მუზეუმის არქივი, საქ. 97, ფურ. 7.

³¹ „ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, წიგნი 1, თბ., 1935, გვ. 55

ლებლად მუშაობდა. მის დროს სემინარიაში მოუწყვიათ წიგნსაცავი. 1881 წლის პირველი იენისისათვის ამ ბიბლიოთეკაში ითვლებოდა 377 თხზულება 659 ტომით. ამ ბიბლიოთეკით ფართოდ სარგებლობდნენ ვაჟა ფშაველა, თეოფილე ხუსკივაძე, ალექსანდრე ნათაძე და თედო გოლიევი, რომელსაც სოფრომ მგალობლიშვილი ახასიათებს ძალიან წიჭიერ ახალგაზრდად, ქართული ენის კარგ მცოდნედ და ბოლშევიკური მიმართულების პირად. ასე, რომ იმდროინდელ ქართველ რევოლუციონერ-ნაროდნიკებთან და დიდ საზოგადო მოღვაწეებთან თედო გოლიევიც მოღვაწეობდა, რომელსაც მეგობართა წრეში იცნობდნენ „ათეისტ-კომუნისტად“.

გორის ხალხოსანთა მოღვაწეობა ჟანდარმერიას არ გამოპარვია და სათანადო ზომებიც მიუღია. 1878 წელს დააპატიმრეს და მეტეხის ციხეში გამოამწყვდიეს ს. მგალობლიშვილი, ვ. სამადალაშვილი, ვ. ხიმშიაშვილი, გ. ავალიშვილი, დ. ფურცელაძე, კ. ყიფიანი, ვ. დეკანოზიშვილი, სულ 80 კაცი. ამას მოჰყვა ხალხოსანთა სულიერი დასუსტებაც, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ გლეხობა მათ აგიტაციას არ გაჰყვა.

80-იან წლებში ხალხოსანთა გორის ჯგუფმა კვლავ მუშაობა გამოაცოცხლა. იმ ხანებში გორში მუშაობდა ორი წრე, ერთ სამხედრო-კონსპირაციულ წრეს დ. ფურცელაძე და მეტყვევე მელენჩუკი მეთაურობდნენ. მეორე წრეში ე. წ. „სემინარისტების წრეში“ შედიოდნენ: ანტონ ფურცელაძე, კერესელიძე, სოფრომ მგალობლიშვილი, ნიკო ხიზანიშვილი, თედო გოლიევი, ვასო მელვი-ნეთუხუცესი, მიშო ყიფიანი, ვასილ სამადალაშვილი, შიო დავითაშვილი, ნიკო ლომოური, ილიკო მაჭავარიანი და სხვები³².

წრის მუშაობა თანდათანობით ძლიერდებოდა, გაბედულ რევოლუციურ ნაბიჯებს დგამდა. წრის წევრები დადიოდნენ ქართლის სხვადასხვა სოფლებში და მართავდნენ არალეგარულ კრებებს, გლეხობას მოუწოდებდნენ რევოლუციისაკენ.

ქართველ რევოლუციონერ-ხალხოსნებს ურთიერთობა ჰქონდათ თბილისში მყოფ რუს რევოლუციონერებთან, აგრეთვე, „ნაროდნაია ვოლიას“ წევრებთან, რომლებიც გამოგზავნილი იყვნენ რუსეთიდან ამიერკავკასიაში ხალხოსნური იდეების გავრცელებისა და რევოლუციური მოძრაობის გასაჩაღებლად. ასეთ პირთაგანი იყო ცნობილი რუსი ნაროდნიკი „ნაროდნაია ვოლიას“ აღმასრულებელი კომიტეტის წევრი „ანა პავლოვნა“, გვარად პრიბილევა-კორბა. იგი ხშირად ჩამოდიოდა გორის ხალხოსნებთან, — იგონებს ცნობილი ხალხოსანი შ. დავითაშვილი, — ერთხელ მოეჩვენა, ვითომც მას ვიღაცები აედევნენ. ეჭვი შეიტანა, რომ ისინი ჟანდარმერიის მსახურნი უნდა ყოფილიყვნენ. ეს განუცხადა გორელ თანამოაზროვნეებს — „რევოლუციონერთა კონსპირაციული კომიტეტის“ წევრებს, ამ უკანასკნელმა დააეალა სამასწავლებლო სემინარიის ყველაზე სანდო და მოქნილ საშა ციმაკურიძეს, ლუკა რაზიკაშვილს (ვაჟა ფშაველას) და ოს თედო გოლიევს თვალყური ედევნებინათ თბილისიდან ჩამოსული ჟანდარმერიისათვის, რომელთა ჩამოსვლის შემთხვევაში მათ „ანა პავლოვნა“ ეტლით უნდა გაეგზავნათ უფლისციხისაკენ. როგორც ქურისტი³³, მაგრამ ჟანდარმერიის წარმომადგენელთა ჩამოსვლა მათ არ შეუმჩნევიათ.

³² დ. გ. რ. ც. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, გორის ისტორია, თბ., 1934, გვ. 181.

³³ შ. დ. ა. ვ. ი. თ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

ხალხოსნები საქველმოქმედო მუშაობასაც ეწეოდნენ და ამ გზით ამზადებდნენ ახალგაზრდობას მომავალი რევოლუციური არმიის რიგების შესავსებად. ცნობილია, რომ შიო მღვიმელს — ქუჩუკაშვილს „ცნობილმა ხალხოსანმა თედო გოლიევმა გულითადი ღვაწლი დასდო ნათელ გზაზე დაყენების საქმეში. შიო დავითაშვილმა, მისმა მეუღლემ და თედო გოლიევმა ობოლი შიო ამეცადინეს და იმავე, 1881 წლის შემოდგომაზე გორის საოსტატო სემინარიასთან არსებულ სანიმუშო სკოლაში მიაბარეს“³⁴.

80-იანი წლების ქართველ ხალხოსნებს შორის ვხვდებით, აგრეთვე, ოს დავით გიორგის ძე გაგლოევს (1861—1935 წწ.). იგი წარმოშობით ჯაეის რაიონის სოფელ კუხჯითის დარბიზი გლეხის ოჯახიდან იყო. მისი ღედა სოფელ ერგნეთიდან გოგოლაინის ქალი იყო. გაგლოევის მშობლები საცხოვრებლად გადადიან თბილისში, დავითი მიუბარებიან თბილისის სამასწავლებლო ინსტიტუტში. მალე ის ავადმყოფობის გამო სწავლას თავს ანებებს და სამკურნალოდ პიატიგორსკში მიემგზავრება. ამ დროს იქ მრავალი რუსი ხალხოსანი ისვენებდა და ხალხოსნური ფარული ორგანიზაციებიც ჰქონდათ. ამიტომ დ. გ. გაგლოევი ნაროდნიკული მიმდინარეობის გავლენის ქვეშ მოექცა. ამას დ. გ. გაგლოევი ასე გადმოგვცემს: „ჯერ უკვე სკოლაში ყოფნის დროს გავეცანი და შევითვისე თავისუფალი, პროგრესული იდეები, ვკითხულობდი რუსულ და ქართულ საუკეთესო ლიტერატურულ ნაწარმოებებს, მერე 1880 წელს პიატიგორსკის მინერალურ წყლებზე ყოფნის დროს პირველად შევხვდი რუსეთიდან გადმოსახლებულ რევოლუციონერ-ხალხოსნებს და გავეცანი მათი მოქმედების პროგრამას“³⁵. რუსი ხალხოსნები დ. გ. გაგლოევს არალეგალურად აძლევდნენ აკრძალულ ლიტერატურას და ყოველივე ამის გამო გახდა ხალხოსანი. პიატიგორსკიდან დაბრუნებისას საქართველოში მას თან წამოუღია არალეგალური წიგნები და ბროშურები. რომლებიც რუს ხალხოსნებს გამოუტანებიათ ქართველი ხალხოსნებისათვის გადასაცემად.

დ. გ. გაგლოევს გაუცვნია თბილისში ქართველ საზოგადო და ლიტერატურულ მოღვაწეთა წრეები, რომლებიც ნაროდნიკების პროგრამას აღიარებდნენ. ყველაზე მეტად დაახოვებულა ანტონ ფურცელაძესთან 1881 წელს გაუცვნია, აგრეთვე, ქართველი სხვა ხალხოსნებიც, როგორც იყვნენ ეგნატე იოსელიანი, სტეპკო ჭრელაშვილი, ვასო რცხილაძე, შაქრო მინდიაშვილი და სხვები. ქართველი ხალხოსნები დ. გაგლოევს აუღლებდნენ მოსწავლე-ახალგაზრდობაში გავრცელებინა არალეგალური ლიტერატურა, ამასთან ფართო პროპაგანდა გაეწია ხალხოსნური იდეებისათვის. 1885—1886 წლებში დ. გ. გაგლოევი დაუახლოვდა გოლა ჩიტაძეს, ბართლომე მოსეშვილს და მათთან ერთად ეწეოდა არალეგალურ მუშაობას. ამგვარებად ახალგაზრდობას რევოლუციური ბრძოლისათვის, საქვლველი ცარიზმის მთავრობისა და მისი კოლონიალური პოლიტიკის წინააღმდეგ. დ. გ. გაგლოევი 1890 წლამდე ე. ი. თითქმის 10 წლის განმავლობაში ნაროდნიკულ-რევოლუციურ მოღვაწეობას ეწეოდა, მაგრამ „მალე 90-იან წლებში როდესაც საქართველოში დაიწყო სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობა დ. გაგლოევი განთავისუფლდა ნაროდნიკული შეხედულებებისაგან და ცნობილი მარქსისტი სოციალ-დემოკრატების მ. ცხაკაიას, ფ. მახარაძისა და სხვების დახმარებით აქტიურად ჩაება რევოლუციურ მუშაობაში“³⁶.

³⁴ გ. კ ა ზ ი ძ ე, შიო მღვიმელის ცხოვრება და პოეზია, თბ., 1966, გვ. 45.

³⁵ სამხრეთ-ოსეთის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტის არქივი, ფ. 3, საქ. 1, ფურ. 55

³⁶ რევოლუციური მოძრაობის მოღვაწენი საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 155.

პარტიის მეორე ყრილობის შემდეგ დ. გაგლოევი მტკიცედ დადგა ბოლშევიკების მხარეზე და ენერგიულ პარტიულ მუშაობას ეწეოდა. მისი ბინა თბილისში ერთ-ერთ საიმედო კონსპირაციულ პუნქტს წარმოადგენდა. მისი სახლის სარდაფში (ყოფილი თუმანოვის ქუჩა № 33) მოთავსებული იყო არალეგალური სტამბა, სადაც იბეჭდებოდა რევოლუციური ფურცლები და მოწოდებები. მის სახლშივე ტარდებოდა საიდუმლო კრებები, ჰქონდა მდიდარი ბიბლიოთეკა, რომელიც ათეულ აკრძალულ წიგნს ითვლიდა. შემდგომში დ. გ. გაგლოევმა აქტიური მონაწილეობა მიიღო 1905 წლის რევოლუციაში და საქართველოს მენშევიკური მთავრობის წინააღმდეგ მოწყობილ აჯანყებაში.

გორის ხალხოსნების ჯგუფის მუშაობის გამოცოცხლებასთან დაკავშირებით გაძლიერდა ჟანდარმერიის მეთვალყურეობაც და 1883 წლის 4 მარტს დააპატიმრეს გორის ხალხოსანთა ჯგუფის ხელმძღვანელები. ეს იყო ქართველი ხალხოსნების დიდი და საბოლოო დამარცხებაც.

ამრიგად, რევოლუციურ-ხალხოსნური მოღვაწეობის ყველა ეტაპზე ქართველი და ოსი რევოლუციონერები ერთად იბრძოდნენ ცარიზმის, თავადაზნაურობისა და ბურჟუაზიის წინააღმდეგ. ამ ბრძოლაში ბევრი დაეცა, ბევრიც მეფის მთავრობის ციხე-ჯურღმულებში დასნეულდა და ვერ იხილა თავისი ხალხის თავისუფლება. ბევრმა მათგანმა კი უარყო ხალხოსნების თეორიული და პრაქტიკული შეცდომები, ჩამოშორდა მათ და გაჰყვნენ ლენინურ რევოლუციონერთა არმიას, რითაც ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანეს სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების, მშრომელი ხალხის განთავისუფლებისა და ზედნიერების საქმეში.

ირაკლი ანთელავა

ცვლილებები ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლებში XVIII საუკუნის საქართველოში

(თავდახსნა-განთავისუფლებისა და ხელშეორედ დაყმავების პროცესების ურთიერთშეფარდების ცდა)

მიწისა და თავისუფლებისათვის ქართველი გლეხი ყოველთვის იბრძოდა, მაგრამ განსაკუთრებით ის გვიანფეოდალურ ხანაში, უფრო ზუსტად XVIII საუკუნეში, ამ საუკუნის მეორე ნახევარში გააქტიურდა. ამ დროს უფრო ენერგიულად შეუტია მან ფეოდალურ-ბატონყმურ წყობილებას, რაც მწარმოებელი კლასის ექსპლუატაციის ჩვეულებრივზე მეტად გაძლიერებით აიხსნება. ეს უკანასკნელი კი გამოწვეული იყო ფულადი სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით, ერთი მხრივ, და თურქეთ-ირანის აგრესიისა და ლეკიანობის უარყოფითი შედეგებით, მეორე მხრივ. მძიმე საგარეო ურთიერთობა, ხშირი ომები და თარეში სერიოზულ ზიანს აყენებდა საქართველოს სახალხო მეურნეობას, დიდად აბრკოლებდა მის წინსვლას, მის პროგრესს. თავდაზნაურობა გლეხების ხარჯზე ცდილობდა დანაკლისის ანაზღაურებას. განსახილველი ხანის საბუთებში ხშირადაა ლაპარაკი ყმური მოსახლეობის სავადანასხადო ტვირთის ღამძიმებაზე, წინანდელი ნორმების გადიდებაზე, ადრე არარსებული გადასახადების შემოღებაზე, უღების დადებაზე და ა. შ. 1771 წელს, მაგალითად, დავა ამტყდარა მებატონე ზაალ ჯავახიშვილსა და მის ყმა ივანე ბიჭიკაშვილს შორის იმის გამო, რომ პირველს მეორის ნასყიდი მიწები დაუბეგრავს. გლეხმა იუცხოვა ეს და უარი თქვა მემამულის მოთხოვნა შეესრულებინა, მაგრამ ძალამ საბოლოოდ მაინც თავისი გაიტანა. ჯავახიშვილი ბიჭიკაშვილისათვის მიცემულ გარიგება-შეთანხმების სიგელში პირდაპირ წერს: „შენის ნასყიდის მიწიდან და უსყიდიდან ღალა უნდა მომცე. ნასყიდს მიწას ღალა არ ედვა, მაგრამ რადგან ხელმოკლედ ვიყავ, მეც გთხოვე და შენც მამეც“¹. დიბელი გლეხი ვინმე კოჩასათვის, რომელიც ჯვარის მონასტრის ყმა იყო, „მოურავ მქსიმეს“ ღალა და კულუხი მოუთხოვია, ეს მაშინ, როდესაც არც ერთი და არც მეორე გადასახადი, დაბეგრის სიტყვით, „ჯვარის წამის წიგნებში“ არ ყოფილა შეტანილი². უღები გადასახადების შემოღებას უჩივის მეჭვრისხეველი გივი უმიკაშვილი. „მთელ მეჭვრისხევეზე მოკითხული ბძანეთ, — წერს იგი იულონ ბატონიშვილისათვის მირთმეულ თხოვნაში (1973 წ.), — თუ ან მამა ჩემსა... ან მე კულუხი გამომრთმეოდეს... ახლა კი ნაზირი კულუხს მაწუხებს. ერთი ოქმი მიბოძეთ, (რაც) ერისთუიანთ დროს არ გამომრთმევი, არც

¹ საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი (სსცია), ფ. 1448, საბუთი 5050. (ხაზი, თუ საგანგებოდ აღნიშნული არაა, ყველგან ჩვენია. — ი. ა.)

² იქვე, საბ. 826, 1790.

ახლა გამომერთოს³. მსგავსი საჩივარი აღუძრავს იმავე სოფლის გლეხს ვინმე თამაზას. მის მშობლებს (მამასა და პაპას) მეჭვრისხევეში „თერთით მამულები უყიდიათ“ და იქ დასახლებულან. მოგვიანებით ეს მიწები ციხის ასაშენებლად გამოუყენებიათ და მათ სამაგიეროდ სხვა ნაკვეთი მიუციათ. ბატონიშვილის მოხელეებს თამაზასთვის ღალა და კულუხის გადახდა მოუთხოვიათ, რაც მას კანონის დარღვევად ჩაუთვლია, რადგანაც ნასყადი მამულები, როგორც ცნობილია, ასეთი გადასახადებისაგან თავისუფალი იყო. „როგორც ჩვენს ნასყიდს მამულს ღალა და კულუხი არ სდებია, — ნათქვამია დაწარალებულის თხოვნაში იულონ ბატონიშვილისადმი, — ისე... ნაბოძებს მამულს ღალა და კულუხი (ნუ დაედება)... ღმერთი გაგიმარჯვებთ უსამართლოს და უღებს ნუ დაგვაღებთ“⁴.

გლეხები უჩიოდენ არა მარტო ახალი გადასახადების შემოღებას, არამედ უკვე არსებულის გადიდებას, გადამხდელი წოდების მატერიალური შესაძლებლობის გაუთვალისწინებლობას, ერთხელ აღებული გადასახადის ხელმეორედ მოთხოვნას და სხვ. ამას მეტ-ნაკლებად აკეთებდა ყველა, როგორც კერძო მებატონეები, ისე სახელმწიფო და მისი მოხელეები. „მარიამობის თვეს აქეთ, — ეკითხულობთ 1789 წელს ერეკლე მეორისადმი მირთმეულ სოფ. კარალეთის გლეხთა თხოვნაში, — გამოგვრთმევეთ ბატონისაგან შეწერილი პური. გამოგვერთვა კალაურის მოურავის სახელით ორმოცი კოდი. ბატონიშვილი იოანეს ზარათით — ქერი კოდი ექვსი, ერთი ძროხაც... ბატონიშვილმა იულონმა დახარჯა უზარათით ფქვილი კოდი ხუთი, ქერი კოდი ათი, ძროხა ერთი, ორი მინალთუნი, ღვინო. თქვენი შვილიშვილი იოვანე გვიდგა ჯარით ხუთი დღე, რაც დაგვემართებოდა თქვენი გონება უწყის. ახლა კიდევ გვთხოვენ... ოთხს ძროხას, ოთხს ცხვარსა, კომლზე ქათამსა და ერბოსა. შეუძლებელი გახლავართ, ღმერთი გაგიმარჯვებს, უსამართლობას ნუ გვიზამთ“⁵. ატოცელი გლეხებიც ჩიოდნენ (1789 წ.) საგადასახადო ტვირთის ორნახევარჯერ გადაღებაზე. „რვა კომლი კაცნი დავრჩომილვართ. ამ რვა კომლს ოცის კომლისას გვაწერენ“, — ნათქვამია მეფისათვის მირთმეულ მათ თხოვნაში⁶. „ღარიბები და ვალის პატრონი გახლავართ. ღმერთი გაგიმარჯვებს ერთი (სამართალი) გვადირსეთ“ — წერდნენ იმავე 1789 წელს ერეკლე II გადასახადების ტვირთით უზომოდ შეწუხებული სოფ. არაშენდას გლეხები⁷.

ასეთი თხოვნა-საჩივრებითა და დაკისრებულის შესრულებაზე უარის თქმით, რამაც განსახილველ ხანაში განსაკუთრებით მასობრივი ხასიათი მიიღო, სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ცდილობდა მძიმე საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებას, თავისი მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესებას, შრომისა და ცხოვრების პირობების რამდენადმე მაინც გაუკეთესებას.

საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებისათვის ბრძოლა, თავისთავად ცხადია, არსებითად არ სცვლიდა გლეხის მდგომარეობას. სოფლის მშრომე-

³ სსცია, საბ. 1828.

⁴ იქვე, ფ. 1449, საბ. 644, 1791.

⁵ იქვე, საბ. 415.

⁶ იქვე, საბ. 492.

⁷ იქვე, საბ. 499.

⁸ მსგავსი ხასიათის საბუთები იხ. სსცია, ფ. 1448, საბუთები 447, 3003, 3022, 3404, 3027, 3029; ფ. 1449, საბ. 665; ნ. ბერძენიშვილი, „ლოკუმენტები“, ტ. I, გვ. 246, ტ. II გვ. 141, 161, 162, 176, 188, 206.

ლი მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის მკვეთრი გაუმჯობესება შეიძლებოდა მიღწეულიყო მხოლოდ მისი განთავისუფლებით ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობიდან. მიუხედავად დიდი და მრავალმხრივი დაბრკოლებისა, რომელთანაც დაკავშირებული იყო ამ ურთიერთობიდან თავის დაღწევა, ყმური მოსახლეობის მცირე ნაწილი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მაინც ახერხებდა ამას. ის კი, ვისთვისაც ეს შეუძლებელი აღმოჩნდებოდა, უმთავრესად, რასაკვირველია, მატერიალური უსახსრობის გამო, ცდილობდა ერთი ნაბიჯი მაინც გადაედგა თავისუფლების მოსპოვებლად. ასეთ ნაბიჯად კი ქართველ გლეხს სახელმწიფო (სამეფო, სახაზინო) უწყებაში გადასვლა ესაზღვრება. მართალია, ამ უწყებაში გადასვლა რადიკალურად არ სცვლიდა მის მდგომარეობას⁹, მაგრამ რამდენადმე მაინც აღმჯობესებდა მას. სახელმწიფო (სამეფო) უწყების კაცს, როგორც წესი, შედარებით მეტი თავისუფლება ეპოწნდა და უკეთესი მატერიალური უზრუნველყოფაც. სწორედ ამით იყო შეპირობებული XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIX საუკუნის რეფორმამდელი ზანის ქართველ გლეხთა მოძრაობა კერძო მეზატონისაგან თავის დაღწევის და სამეფოდ გადაქცევისათვის¹⁰.

სათანადო მასალების შესწავლამ ცხადყო, რომ აღნიშნული მოძრაობა, რომელმაც მასობრივი ხასიათი გასული საუკუნის 30-იანი წლებიდან მიიღო, უფრო ადრეული ხანისთვისაც არ ყოფილა უცხო¹¹. კერძოდ, XVIII საუკუნეში, უფრო ზუსტად მის მეორე ნახევარში, ამ მოძრაობას ანგარიშგასაწევი მასშტაბი მიუღია¹². ჩვენ ხელთ არსებული მასალები გახაზავენ არა მარტო კერძო მეზატონთა გაძლიერებული ექსპლუატაციით შეწუხებული გლეხების შეუწყვეტელ სწრაფვას სახელმწიფო უწყებაში გადასასვლელად, არამედ ლაპარაკობენ იმ გზებსა და საშუალებებზე, რომლებსაც მიმართავდნენ ისინი დასახული მიზნის მისაღწევად. მშრომელი მოსახლეობა არც ცრუ მოწმეების დასახელებას ერიდებოდა და არც ადამიანის ღირსების შეურაცხმყოფელი არგუმენტის წამოყენებას, რათა გასცლოდა კერძო მეზატონეებს და ჩარიცხულიყო სახაზინო უწყებაში.

მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი.

1765 წლის 15 აგვისტოს გიორგი იორამაშვილმა არზა მიართვა ერეკლე I-ს. იგი თხოვს მეფეს დაიცვას მოძალადეებისაგან, დაუშალოს მათ მისი ყმად სითვისება, ვითარცა სამეფო კაცის. „მე წინ წყაროელი თქვენი ყმა გახლავართ, — ნათქვამია დასახელებულ არზაში. ავი დროის გულისათვის ქიზიყს ხიზნათ გახლავართ და ახლა ჩერქეზიშვილი მეჭიდება, ჩემი ყმა ხარო... ბებურისშვილი თამაზ მომდგომია, ჩერქეზიშვილმან შენი თავი მამ-

⁹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, гл. 91

¹⁰ ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბილისი, 1963, გვ. 125.

¹¹ ეს აზრი გამოთქვა ნ. ბერძენიშვილმა ჟღერ კიდევ 1954 წელს თავის რეცენზიაში ჩვენს ნაშრომზე. „Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX века“ (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, გვ. 315—316).

¹² იხ. მ. დუმბაძე, თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში, დაბეჭდილი კრებულში „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“ (ქბს), თბ., 1966, გვ. 386; ი. სოსელია, აზრთა გლეხთა კატეგორია დასავლეთ საქართველოში (XIX ს. 20-იან წმდეგ), მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის (მსკი), გვ. 200, 201—202.

ცაო, მე უნდა შემსახუროვო. ამას წინათაც სიღნაღ/ში არზა მოგართვით და ნოწნეც გაახლეთ¹³, რომ მე თქვენი ყმა... გახლდით და ახლა ამას გეხვეწებით ჩვენს მოწყალეს ხელმწიფეს, რომ მოკითხულობა ქნათ¹⁴.

იმავე 1765 წლის 7 ნოემბერს მსგავსი თხოვნით მიმართა მეფეს დიდმელმა გლენმა პაპუნა ზაზიაშვილმა. „მუსხალაშვილი დათუნა, — შესჩივის იგი ერეკლე II, — მედავება ჩემი ყმა ხარო. მე მაგის ყმობისა არა ვიცი რა, მამისაგან არ შემიტყვია, (არც) სახლისკაცისაგან და არც სოფლისაგან (გამიგია), რომ ჩვენ მაგისი ყმა ვყოფილვიყოთ. რა თვალი გამიღია, მამას ხელმწიფისათვის უმსახური და დღეს აქამდის მეც ხელმწიფის სამსახურში ვყოფილვარ და ბიძა ჩემიც ვახტანგის ხაბაზი ვყოფილა. ახლა თქვენის გასამარჯვებლად და ბატონის-შვილების სადღეგრძელოდ ამდენი წყალობა იყოს: დიდმის მამასახლისი და სულ დიდმელები აქ გახლიან და მოკითხული ქნათ და უსამართლო არ დამემართოს, ჩემო მოწყალეო“¹⁵.

ფეოდალმა იოსებ გლურჯიძემ გლენ ბერძენა ჰოჭყიაშვილს შავი დღე აწია, სულერთიანად აიკლო (1774 წ.): ცოლი გაულახა „თოფი და ჩარალი, ხარი და კანბეჩი, პური და ღვინო“ წაართვა, ცოლშვილი სახლიდან გამოუყარა და ღია ცის ქვეშ დატოვა. და ყველაფერი ეს გლურჯიძემ გააკეთა იმიტომ, რომ დაზარალებულმა არ სცნო მისი მეზატონური უფლებები და თავი სამეფო ყმად გამოაცხადა. „ჩემი დანაშაული ეს არის: ბიძაშვილებისაგან წიგნი მაძივიდა, მეცა ვთქვი, რომ სახელმწიფო ვარ მეტი“¹⁶, — მოახსენებდა ერეკლეს დარბეული ჰოჭყიაშვილი.

მეფის ბრძანებით ჯერ სოფელ ხიდისთავს (ქართლი), ხოლო მერე, მისი მტრისაგან აოხრების შემდეგ, ქართლის სხვადასხვა ადგილას დასახლებული ექვსი კომლი ბარალეთელი გლეხი ღვინია, გოგია, გლახა, ბერთა, ნასყიდა და ივანე წერდნენ ერეკლეს (1774 წ.): „საცა ვდგევართ, ყველგან ძალას (გვატანენ)... უსამართლობას გვიშობიან“¹⁷, ყმურ სამსახურს გვთხოვენო. „თქვენი ყმანი გახლავართ“¹⁸, გვიხსენით მოძალადეებისაგანო.

სახელმწიფოს, უფრო ზუსტად სამეფო საგვარეულოს, კუთვნილებად აცხადებდნენ თავს გლეხები, რომელთა თხოვნა, მირთმეული ღეონ ბატონის-შვილისადმი 1776, „დიდებაანი არზას“ სახელწოდებითაა შემონახული. გლეხები კატეგორიულად, ძალზე დაბეჯითებით უარყოფენ კერძო მეზატონეთა პრეტენზიებს. „მთა და ბარი, მოხელენი და აზნაურნი, — წერდნენ ისინი, — სულ აქ გახლავან. მოკითხული ჰქენით, თუ ჩვენი მამა-პაპანი მაგის¹⁹ (კერძო მეზატონის — ი. ა.) ყმანი ვყოფილიყვენე. მკვიდრი თქვენი სახასონი გახლავართ... შენნი ყმანი ვართ... თუ ჩვენი თავი ბატონმა (ე. ი. მეფემ — ი. ა.) უბოძა, ბატონის წიგნი ექნება,

¹³ ტექსტში, ალბათ, შეცდომით, წერია „გიახლოთ“

¹⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, გვ. 60.

¹⁵ სსცია, ფ. 1448, საბ. 403.

¹⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, გვ. 89.

¹⁷ სსცია, ფ. 1448, საბ. 414.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ ტექსტში, ვფიქრობთ შეცდომით, წერია „მაგათი“.

თუ ნასყიდნი ვართ, ნასყიდობის წიგნი ექნება და ორივე მოგართოსთ. თუ არა, ჩვენ მაგისი ყმანი არ ვყოფილვართ, თქვენი ყმანი ვართ ძველადვე, თორემ ყოველნი აქაურნი ძველნი კაცნი მოგახსენებენ. თუ არ დაგვკარგავთ ხომ კარგი, თუ არა და მაგისი ყმობა არ შეგვიძლიან და არც ვეყმობით²⁰.

გლეხები როსტეფანას-შვილი სააკა, მეტივე ზურაბას-შვილი ბერუა, ხაბულა-შვილი გოგია და სხვები ერეკლე II მემატონე მირზა იბრემას-შვილი გოგიასათვის უბოძებია. მეფის ამ ღონისძიებას დასახელებული პირები ფრიად უსიამოვნოდ შეხვედრიან, კერძო მემამულის ხელში გადასვლა არ მოუსურვებიათ. „ჩვენ, — ნათქვამია მათ მიერ ახალი პატრონისათვის 1782 წელს მიცემულ პირობის წიგნში, — ბატონის (ე. ი. მეფის — ი. ა.) სახასო ყმანი ვიყავით... ბატონმა ჩვენი თავი თქვენ გიბოძათ... ჩვენ (კი) ისევე ჩვენი ბატონის ყმობა გვინდოდა“²¹. იმისათვის, რათა ეს ოპერაცია ჩაეშალათ და სამეფო უწყებაში დარჩენილიყვნენ, გლეხებმა, მათი სიტყვით, იბრემას-შვილს გოგიას რაღაც ცილი დასწამეს, ტყუილი მოუგონეს, მაგრამ მიზანს მაინც ვერ მიაღწიეს²². ისინი იძულებული გახდნენ თავი დამნაშავედ ეცნოთ და პატიება ეთხოვათ²³.

როგორც ერთი საბუთიდან ჩანს, ერეკლე II დემეტრე ამილახორის შვილისათვის ღალატი და ორგულობისათვის ყმა და მამული ჩამოურთმევია და სახასოდ დაუღვია. მეფის ამ ნაბიჯს მოღალატე ფეოდალის გლეხები კმაყოფილებით შეხვედრიან და უთხოვიათ, რომ კონფისკაციაქმნილი ქონება კერძო მემატონეებისათვის არ ებოძებია, სამუდამოდ სახასოდ (სამეფოდ) დაეტოვებინა. მეფემ დააკმაყოფილა მათი თხოვნა. წყალობის წიგნში, რომელიც მან 1782 წელს ამილახორის ყოფილ ყმებს მისცა, ნათქვამია, „მოგვადექით კარსა დარბაზისა ჩვენისასა და მას დაგვეაჭენით, რომ ყმად აღარავისათვის მიგვეცენით და ჩვენ სახასო ყმად დაგვეჭირენით. ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი და ამ სახით ჩვენ სახასო ყმათ დაგდევით, რომ თუნდაც მოხდეს დემეტრეს წილი ყმა და მამული გავსცეთ, თქვენ მაინც²⁴ არავის მიგცეთ და ჩვენის სახასო ყმად გამყოფოთ“²⁵.

განსახილველი საკითხის თვალსაზრისით საინტერესოა საქმე, აღძრული ბეინვალევი გლეხების მიერ 1789 წელს²⁵. როგორც საბუთიდან ჩანს, მემამ-

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, გვ. 97.

²¹ იქვე, გვ. 125.

²² იქვე.

²³ იქვე.

²⁴ ივლისისხმებიან გორელი სააკანთ მანუჩარაშვილი იონან, ძმები მისი სტეფანე და ფარსადანა, შვილები მათი მანუჩარი და დავით, რომლებმაც სწორედ არზა მიაართვეს მეფეს სამუდამოდ თავის სახასო ყმებად დატოვების შესახებ.

²⁵ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი (ქიემ), ხელნაწერ მასალათა ფონდი, საბ. 92.

²⁶ საბუთი მის გამომცემელს დ. ფურცელაძეს 1799 წლით აქვს დათარიღებული, რაც, ჩვენი აზრით, არაა სწორი. საბუთში ნათქვამია, რომ ჩვენ, გლეხებმა, თხოვნით მიემართეთ თქვენს შვილს იულონსო. იულონი კი, როგორც ცნობილია, ერეკლე II შვილი იყო. მაშასადამე, დ. ფურცელაძის მიერ გამომცემული არზის მიმღები იყო ერეკლე II. და რაკი იგი გარდაიცვალა 1798 წელს, ამიტომ მისი დათარიღება 1799 წლით მცდარია, შესაძლებელია, ეს უბრალო ტექნიკური შეცდომა დაშვებული ასოთამწყობის მიერ; საბუთის ზუსტი თარიღის განსაზღვრა ძნელია, მიახლოებით კი იგი შედგენილია XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, ერეკლეს გარდაცვალებამდე, ე. ი. არა უგვიანეს 1798 წლისა.

მულე ორჯონიკიძეს მათი მითვისება მოუნდომებია. გლეხებს პროტესტი გა-
წეცხადებიათ და საბუთად სამეფო უწყებისადმი კუთვნილება დაუსახელებ-
ბაათ. მაგრამ ამას შედეგი არ მოჰყოლია. მაშინ დაზარალებულებს მეფისათვის
შიუმართავთ და ორჯონიკიძის პრეტენზიების თავიდან აცილება უთხოვიათ.
Мы и предки наши, — სწერდნენ ისინი ერეკლე II, — „были ка-
зенные крестьяне, и Бжинвали, где мы живем, было ка-
зенное имение. Между тем Папуа Орджоникидзе стал притеснять
нас и требовать, чтобы мы сделали его крестьянами или же пересе-
лились на другое место. И мы с семействами нашими переселились в
Сурам... Мы жаловались сыну вашему Юлону, он дал сурамскому моу-
раву приказание, чтобы нам дозволено было зиму эту провести в Сура-
ме и что жалоба наша будет разобрана вами. Несмотря на это, Папуа
Орджоникидзе, 8 сентября, с 50 человеками пришел к нам и потребо-
вал, что мы опять переселились к нему. Не отдавайте жеваше
высочество, крестьян ваших Орджоникидзе; между на-
ми 18 мужчин, которые могут носить оружие и шашку, и если вы от-
дадите нас Орджоникидзе, то мы перебьем друг друга, а в Бжинвали не переселимся»²⁷.

იმისათვის, რომ გლეხებს თავი დაეღწიათ კერძო მებატონეებისაგან და
სამეფოდ ქვეუღიყვენენ, ისინი იყენებდნენ ყველაფერს, რაც კი ამ საქმის
წარმატებას უწყობდა ხელს, მათ შორის ერეკლე მეორის 1765 წლის კანონს,
რომლის ძალითაც მემამულეები ტყვეობიდან დაბრუნებულ ყმებზე კარგავდ-
ნენ თავიანთ მფლობელურ უფლებებს. ისინი თავისუფალნი ხდებოდნენ და
შეეძლოთ არავის ხელქვეით არ ყოფილიყვენენ, ან იმის ყმად ქვეუღიყვენენ.
ვინც, მათი აზრით, სხვაზე უკეთესი პატრონი და მფარველი იქნებოდა²⁸.

ეს კანონი გამოუყენებია, კერძოდ, ვინმე შიო ბუაჩიძეს, რომელსაც, მიუ-
ხედავად იმისა, რომ ტყვეობიდან ჩამოსული და, მაშასადამე, თავისუფალი
იყო, დაყმეება მოუნდომა მისმა ძველმა ბატონმა თავთაქიშვილმა. 1773 წლის
12 ნოემბერს მეფისათვის მირთმეულ არზაში იგი წერს: „თქვენგან მოწყა-
ლებას ვითხოვთ, რომ თაქთაქიშვილს ჩვენთან ხელი არა ქონდეს... სხვა
ტყვესაც თქვენგან წყალობა აქვს, რომ (მასთან) თა-
ვის მებატონეს საქმე აღარა აქვს. ჩვენ მოწყალებას
ვითხოვთ, რომ თქვენს სახასო ყმად ვიყვენეთ“²⁹.

იგივე კანონი იმავე მიზნით გამოიყენა გლეხმა შავდატუაშვილმა, „Я —
შესჩიოდა იგი 1800 წელს გიორგი XII, — два раза попадал в плен в Пер-
сию и Дагестан, но... я бежал и пришел опять в Тифлис. Здешний моу-
рав беспокоит меня и говорит, что я крестьянин его. Между тем, я

²⁷ დ. ფურცელაძე, Грузинские крестьянские грамоты (ГКГ), Тифлис, 1882, გვ. 74.

²⁸ იქვე, გვ. 17.

სახაზინო უწყებაში გლეხების გადასვლას ხელს უწყობდა ვახტანგ VI სამართლის წიგნის 201 მუხლიც. იქ ნათქვამია: „თუ აქილამ აყრილი გლეხი სხვის საბატონოში წაიღდეს, თუ იქ ექვსი წელიწადი დაყოს და ისრე ხელმწიფეს მოუვიდეს, თუ უნდა, მისცემს ხელმწიფე და, თუ უნდა არ მისცემს, ხელმწიფის გუნებაზე ჰკიდია. ეს ამიტომ დავპყრეთ, რომე ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს, თორემ წავა, ექვს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფს, მოვა ხელმწიფეს ეყმობა და ყმა დაეკარგება“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 201).

²⁹ სსცია, ფ. 1448, საბ. 406.

всегда был казенным крестьянином и был в плену. Прошу приказать, чтобы никто не беспокоил меня и я остался казенным крестьянином“³⁰

ჩვენ მოვიტანეთ ჩვენს ხელთ არსებული საბუთების მხოლოდ ნაწილი³¹ და, ვფიქრობთ, ესეც კი სავსებით საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, თუ რაოდენ დიდი იყო კერძო მებატონე გლეხთა სამეფო უწყებაში გადასვლის სურვილი. სამეფო უწყებაში გადასვლა, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, არ ათავისუფლებდა გლეხს ფეოდალური დამოკიდებულებიდან, მაგრამ ერთგვარ შეღავათს მაინც აძლევდა მას და წარმოადგენდა სრული თავისუფლების მოპოვების მიმართულებით გადადგმულ გარკვეულ ნაბიჯს. ამდენად, სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ეს მოძრაობა საბოლოო ჯამში ანტიფეოდალური ხასიათისა იყო და ძველი წყობილების დანგრევის პროგრესულ საქმეს უწყობდა ხელს³². მოძრაობის მეტ-ნაკლებად ფართო მასშტაბი კი იმის უტყუარი მოწმობა იყო, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ბატონყმურ ურთიერთობას რამდენადმე უკვე წყალი ჰქონდა შემდგარი.

გლეხი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სამეფო უწყებისაკენ მიისწრაფოდა, მაგრამ ეს უკანასკნელი მისი საბოლოო მიზანი მაინც არ იყო. იგი ოცნებობდა სრულ თავისუფლებაზე, ფეოდალურ-ბატონყმურ დამოკიდებულებიდან თავის დახსნაზე. ამის მიღწევის ყველაზე „კანონიერ“ და მშვიდობიან გზას გამოსყიდვა წარმოადგენდა, მაგრამ ის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მხოლოდ მცირე პროცენტისთვის იყო ხელმისაწვდომი და ამიტომ მისი აბსოლუტური უმრავლესობა სხვა გზასა და საშუალებას მიმართავდა. მთავრობაში საჩივრების შეტანით, მოწმეთა დასახელებით, ხშირად არარსებული არგუმენტებისა და ცრუ ფაქტების მომარჯვებით ცდილობდა იგი დაემტკიცებინა მებატონეთა რეტენიების უსაფუძვლობა. იმავე მიზნის მიღწევას ფიქრობდა გლეხი ურჩობა-გაქცევითა და დაკისრებულ ვალდებულებათა სისტემატური შეუსრულებლობით.

ჩვენ წინაა ივანე გიორგაძის 1768 წლის არზა ერეკლესადმი. იგი თხოვს მუხრანის დაიკვას ჭავჭავიშვილებისაგან, რომლებიც მისგან, ტყვეობიდან დაბრუნებული აცისგან, ყმურ სამსახურს მოითხოვენ. „მამაჩემი, — ვკითხულობთ დასახელებულ საბუთში, — ჭავჭავთიდან გიახლდათ და მეც პატარა თან მოვეყვ. მამა თქვენის ჰირის სანაცვლო გამიხდა. მე იმ უამათ მეტეხს სხვის შეილათ გახლდით. მოვიდნენ ჭავჭავიშვილები, შამოქი დენ, ჩემი ყმა ხარო. იმათ გვაქეც მუხრანის რუსხულზედ დავიკარგე. ექვსი წელი ტყვეთ გახლდი. კათალიკოზი რომ რუსეთიდან მობრძანდა, მე მაშინ გიახელ და მას აქეთ ჩალაუბანს გახლავარ. ახლ... ჭავჭავიშვილი ვახუშტი მექიდება ჩემი ყმა ხარო. ღმერთი გავიშარგებს ამისი სამართალი გვაღირსეთ“³³.

³⁰ Г К Г, გვ. 76—77.

³¹ იხ. სტია, ფ. 1448, საბ. 2396, 3624, 5733; ფ. 1449, საბ. 272, 580 და სხვა მრავალი. აქვე შევნიშნავთ, რომ ამგვარი ხასიათის საბუთების გარკვეული ნაწილი, ალბათ, შეღონახული არაა. შეღონახულიც, ცხადია, ჩვენ მთელი სისრულით ვერ აღვრიცხეთ.

³² ი. ანთელავა, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX века, 1955, გვ. 81, 153; მ. დუმბაძე, თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII ს-ის საქართველოში, გვ. 390.

³³ სტია, ფ. 1448, საბ. 444.

ტყვეობიდან დაბრუნებულთა შესახებ კანონის გამოყენებით თავისუფლების მიღება ცადა გლახმა ქიტესა ჯაბიაშვილმაც. იგი 1772 წლის 10 იანვარს მეფისთვის მიერთმეულ თხოვნაში წერდა: „13 წელიწადი დაღისტანში ტყვეთ გახლდით. თქვენი ბრძანება³⁴ რომ ქვეყანაზე განუდინა. ტყვისთვის აზადობა გებძანათ... ჩემი მოსვლის ორ-სამ წელიწადს უწინ ტყვეობაში გვესმოდა: ბატონმა ტყვეთ მურახასობა უბძანა, იმ თარიღის³⁵ აქეთ მოსული ტყვენი თავისუფალნი იქხებიანო; ანლა თქვენის ბრძანებით ტყვეთათვის დადებული წიგნი ყირიზელს გიორგი ფეიქარს აქვს, ის წიგნი აკითხვინეთ; თუ იმ წიგნის უკან არ ვიყო (ტყვეობიდან) მოსული და ტყუილს მოგახსენებდე, რა რიგათაც ღირსი ვიყო, ვადამახლევინეთ“³⁶.

იმავე კანონს ჩასჭიდებია და მის საფუძველზე ყმობიდან განთავისუფლება მოუღწოდებია ვინმე ტერ-ყაზარას შვალს. მას მეფისთვის შეუჩივლია, რომ ჩემი ყოფილი ბატონი „გურამიშვილი ყმად მეჭიდებოა“³⁷, მიუხედავად იმისა, რომ მე, ვითარცა ტყვეობიდან დაბრუნებული, კანონით თავისუფალი ვარო. მაგრამ ეს არგუმენტი სუსტი აღმოჩნდა, რადგანაც მისი წამომყენებელი უფრო ადრე გამოდგა ტყვეობიდან გამობრუნებული, ვიდრე 1765 წლის ერეკლე II სათანადო ბრძანებულება გამოვიდოდა. თავისუფლების მიღებით გატაცებულმა გლახმა ყური არ ათხოვა ამ განმარტებას და გურამიშვილის ხელქვეითობა კატეგორიულად უარყო. „ანლა ეს ტერტერაშვილი, — მოახსენებდა გურამიშვილი მეფეს 1779 წლის 2 მარტს, — კიდევ მიჩივის, არ ვეყმებიო, თქვენგან საბოძები... ოქმი ხელში მიჭირავს, ამ კაცს მიბოძებთ, თუ გამომართმევთ, ნება თქვენია“³⁸.

ხშირად სოფლის მშრომელი მოსახლეობა სათანადო მოტივირების გარეშეც ამზობდა ყმობაზე უარს. ასე მოქცეულა, მაგალითად, ვინმე მიქელაშვილი, „ჩემს ყმას მიქელაშვილს, — წერდა ზაალ გურამიშვილი მეფეს 1779 წლის 24 მაისს, — თქვენთვის არზა მოურთმევია: „ბატონმა ჩემმა ერთი ხარი წამაროო“. ხარის წართმევის მიზეზი ეს არის: შეძლებული კაცი არის, და ვკარგე და არაფრით დამადგა. დედა მომიკუდა, რიგი იყო... შემოეწია რამ და არაფერი შემომაწია; თუ აზნაურიშვილობს, მსახური უნდა მახლდეს ამისი, და თუ მოყალნეა, როგორც³⁹ სხვა მოყალნე კაცი მემსახურება, რატომ ესეც არ მემსახურება? ბატონათ არ მაგდებს და არაფერს მემსახურება... თუ ჩემი ყმა არ არის, ხელი ამალებინეთ“⁴⁰.

1782 წელს მემამულე შანშიაშვილის გლახებს ასევე, მოტივირების გარეშე გამოუცხადებიათ მისთვის: „თქვენი ყმანი არა ვართო“⁴¹. იმავე წლის მეორე საბუთის თანახმად, გლახ არუთინაშვილს დოროთაშვილის ყმობიდან გა-

³⁴ მხედველობაშია 1765 წლის კანონი, რომლის თანახმად ტყვეობიდან დაბრუნებული თავისუფალი ხდებოდა. მასზე ძველ მებატონეს ხელი არ ჰქონდა.

³⁵ ე. ი. 1765 წლის.

³⁶ ე. ქ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 501—502.

³⁷ იქვე, გვ. 503.

³⁸ იქვე.

³⁹ ტექსტში წერია „რაც“.

⁴⁰ ე. ქ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. 504.

⁴¹ საცია, ფ. 1449, საბ. 580.

მოსვლა მონღოლებია⁴², მაგრამ წარუმატებლად. „მამიჩემის ნასყიდობის წიგნი გქონდათ. ვ ე ლ ა რ წ ა გ ი ე ე ლ, შენ ბატონი და მე ყმა, ბატონყმობის რიგზე უნდა გემსახურო“⁴³, — ნათქვამია არუთინაშვილის მიერ პატრონისათვის მიცემულ სიგელში. წარუმატებელი გამოდგა დოჯაშვილი ღვთისაჯარის ცდაც. „პირველითგანვე, — ნათქვამია მის მიერ ქაინოსრო ჩოლოყაშვილისათვის 1784 წელს მიცემულ პირობის წიგნში, — თქვენი მემკვიდრე ყმა ვიყავ და ურჩობით ჩამოველ ქალაქს და მის სიმაღლეს მეფესთან ვიჩვილე და თქვენი ყმობილდამ განთავისუფლება და გამოსვლა მოვიწოდებ. ეს თქვენ იწყინეთ და არც მათმა სიმაღლემ დაგიჭირათ ჩემი თავი“⁴⁴. გამარჯვება ვერც ოპანა და ვართან დოსტიაშვილებმა მოიპოვეს. იმათაც თავი არ დაუდვეს სოლომონ თარხნიშვილს, უარი თქვეს მისდამი ყმურ მორჩილებაზე⁴⁵, მაგრამ დამარცხდნენ (1785 წ.)⁴⁶. 1787 წელს მთავარეპისკოპოსი იოსები შესჩიოდა ერეკლე II: „ოთხი წელიწადი არის თქვენი სიმაღლისაგან მთავარეპისკოპოსობა მეზობა. ამ ოთხს წელიწადში გორელი ტატიანაშვილები არც ერთხელ არ მოსულან და თავიანთი თავი ჩემთვის ყმად არ გამოუცხადებიათ“⁴⁷. ცხინვალიდან კახეთში გადასახლებულ ვინმე სესია და ნინიას სოლომონ ბებურიშვილისათვის, რომელიც მათ დასაკუთრებას ლამობდა, მოკლედ უთქვამთ: არ დაგემორჩილებით, „შენი ყმანი არა ვართ“⁴⁸. მცხეთის მოურავი ვინმე დავითი დაღონებული მოახსენებდა მეფეს 1781 წელს, რომ ყმები „თავს ძალით გვართმევენო“⁴⁹. ერთი წლის შემდეგ კი ზაალ დავითაშვილი უფრო მეტად საგანგაშო ფაქტს აცნობებდა ერეკლეს: „ოცი წელიწადია... თავს გაწყინ, ზარდიაშვილი ჩემი ყმა არის და მძლავრობით თავს მართმევს მე თქი“⁵⁰.

თავისუფლების მოსაპოვებლად გლეხები თითქმის არაფერს ერიდებოდნენ; ისინი, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, ტყუილსაც იგონებდნენ და ადამიანის ღირსების შეურაცხყოფელ ფაქტებსაც ასახელებდნენ. ტყუილი მოიღონა, მაგალითად ვინმე ფატაკარაშვილმა და ამ გზით მოინდომა გიორგი თარხნიშვილისაგან თავის დაღწევა, მაგრამ საქმე ბოლომდე ვერ მიიყვანა, დამარცხდა. 1798 წელს, დამარცხების შემდეგ, თარხნიშვილისადმი მიცემულ პირობის წიგნში, თავისუფლების მაძიებელი იძულებულია აღიაროს, რომ დააღდა ტყუილის მომარჯვების გზას. „მე, — ნათქვამია დასახელებულ საბუთაში, — თქვენი მემკვიდრე ყმა ვარ და არც არავის ჩემთან შენს მეტს ხელი არავის აქვს... ბატონთანაც ბევრჯელ ვილაპარაკე და არა მეშველა. ბატონიშვილმა გიორგიმაც გამამტყუნა, ღვთის წინაშე, მეც ვტყუოდი, მაგრამ ახლა

⁴² „მე ვაგაჯავრეთ თქვენ და თქვენი ყმობილდამ გამოსვლა მოვიწოდებ“ (სსცია, ფ. 1448, საბ. 2036).

⁴³ სსცია, ფ. 1448, საბ. 2036.

⁴⁴ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ე. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი (სპახი), ფ. Hd, საბ. 3485.

⁴⁵ „ჩვენ შენ აღარ დაგიღეთ თავი“ (სპახი, ფ. Hd, საბ. 2677).

⁴⁶ სპახი, ფ. Hd, საბ. 2677.

⁴⁷ სსცია, ფ. 1448, საბ. 284.

⁴⁸ იქვე, საბ. 1210, 1793.

⁴⁹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, გვ. 159.

⁵⁰ იქვე.

ღვთის მგმობელი ვიყო და მეფე ერეკლეს შემცოდე... თუ ღღვის იქით ან ვილაპარაკო ან გაგეჭკე საღმე“⁵¹.

კიდევ უფრო „არასაკადრისი“ საქციელი ჩაიდინა ერასტი გოსტაშაბი-შვილისაგან თავისუფლების მაძიებელმა კალატოზმა სტეფანემ. იგი მშობლების შეურაცხყოფასაც კი არ მოერიდა და სასამართლოს განუცხადა, რომ ის დედამისის საყვარლის შვილია და არა კანონიერი მეუღლისაო. 1790 წელს ამ საქმესთან დაკავშირებით მსაჯულთა მიერ შექმნილ დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ერასტი (გოსტაშაბიშვილი) ასე ჩიოდა: ეს სტეფანე (კალატოზი) წერაქველა ჩემი ყმის უხუთაშვილის მარტირუზას შვილი არისო, აქამდინ ყმურად მემსახურებოდაო, ახლა თავს მართმევსო, სამართალს ვითხოვო. სტეფანე ასე ჩიოდა: მართალია დედაჩემი ამ მარტირუზასი სჯულიერი მეუღლე იყო, მარა ... დედაჩემს მანდუაშვილი დასწოლდა და იმ მანდუაშვილს შევექენ“⁵².

პრაქტიკულად შეუძლებელია ყველა იმ საბუთის აქ მოტანა, რომელიც აღძრულ საკითხს ეხება⁵³ და ამიტომ მოტანილით დავკმაყოფილდებით, მით უმეტეს, რომ სურათი, ვფიქრობთ, ნათელია. დასტურდება სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მიერ მასობრივად თავისუფლების ძიების ფაქტი. მართალია, „ბატონყმობის რიგის“ მტკიცედ დამცველი ხელისუფლების სოციალური პოლიტიკისა და ქალაქური ცხოვრების შედარებით სუსტად განვითარების შედეგად ბრძოლა ბატონყმურ ურთიერთობისაგან თავის დასაღწევად, როგორც წესი, ყოველთვის წარმატებული არ იყო. ზოგჯერ მემამულისაგან დიდი ზნის გაქცეული და ფაქტიურად თავისუფალი გლეხი, თვით ყმობიდან კანონიერად განთავისუფლებულიც კი, ბევრი ხეტიალისა და წვალების შემდეგ,

⁵¹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, გვ. 171.

ჩანს ტყუილი მოიჯნეს. ციორავი, ჯავთარა, კიშვიტა და გოთლა კიშვიტაშვილებმაც. 1783 წელს ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილისათვის მიცემული პირობის წიგნში ისინი წერენ: „პირველადე თქვენი მამა-პაპის სამკვიდრო ყმანი ვიყავით დღევანდლამდინ. დღეს ჩვენის ცოდვით... თქვენის ყმობილამ განთავისუფლება მოვიწოდეთ და ბატონთან (ე. ი. მეფესთან—ი. ა.) ვიჩივლეთ დაუნაშავე ბლად და უსამარ თლოდ და სხვა რიგითაც თქვენთან მრავალ ფერად დანაშაულთა გვექონდა... ჩვენნი შეცოდების პასუხად ბატონი გაგვიწყრა და დაგვიპირა. მოვედით და რადგან ჩვენი მემკვიდრე ბატონი იყავით, სამის კაცის პირით და თავლებით ჩვენის დანაშაულის მიტევებასა და მეფესთან უშუამდგომლობას გვედრენით. თქვენ... ჩვენი დანაშაული... გეპატიეთ. ღღვის იქით... როგორითაც ბატონყმობის რიგია. ისე გემსახუროთ“ (სმახი, ფ. Hd, საბ. 2834).

⁵² ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, ტ. II, 157. საქ. სიძველენი, I, გვ. 160—161. აქვე შევნიშნავთ, რომ სამართალმა სტეფანე გაამტყუნა და იგი ერასტი გოსტაშაბიშვილს ყმად სცნო. მსაჯულთა დღგემილებაში ნათქვამია: „სამართლის ძალით ეს სტეფანე ერასტის დარჩა ყმად. პირველად ასე რომ ამ მარტირუზას მეუღლისაგან ყოფილა შობილა; მეორედ ასე რომ მამა ამისმა ცრემლით სამართალს მოახსენა, ეს ბიჭი ჩემგან არის შექმნილიო და ჩემის სჯულიერის მეუღლისაგან არის შობილიო; მესამედ... იოანე (ამქარბაშვი) თქვა: (აღრე) ვკითხე (სტეფანეს) ვისი ყმა ხარ, მითხრა ერასტის ყმა ვარო; მეოთხედ ასე რომ აქამდინ მდივანბევს თერგურაზს ეპირა წერაქვი, ეს ბიჭიც... თეიმურაზს უმსახურია ყმურათ. მეერ წერაქვი რომ ერასტიმ დაიპირა, ეს სტეფანეც კახეთილამ ერასტის მოსვლია; რადგან წერაქვი შენ დაინებო, მეც იქაური და შენი ყმა ვარო. ამ საბუთებით დარჩა ერასტის ყმად ეს სტეფანე“ (ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, 157).

⁵³ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, დოკ. II, გვ. 134, 154; სმახი, ფ. Hd, საბ. 513, 2677, 3321, 3485, 4838 და სხვ. სსცია, ფ. 1448, საბ. 226, 302, 1145, 4380, 8721; ფ. 144?, საბ. 1433; ფ. 1450, დაეთ. 6, საბ. 83, დაეთ. 14, საბ. 115, დაეთ. 21, საბ. 35, დაეთ. 23, საბ. 77, დაეთ. 25, საბ. 44, 53, დაეთ. 26, საბ. 1, 114, 118.

იძულებული ხდებოდა ისევე ბატონს დაბრუნებოდა და ყმური სამსახური ეკისრა⁵⁴. და მაინც ქართველ გლეხთა აღნიშნული მოძრაობა ფრიად საყურადღებოა და ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში მიმდინარე ცვლილებების მკაფიო დამადასტურებელია. ის იმის მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარის საქართველოში ვაზატონებულ კლასს უჭირდა თავისი მდგომარეობის შენარჩუნება, ხოლო გლეხობას აშკარად არ სურდა ძველებურად ეცხოვრა. ეს კი ახალი, წინა საუკუნეებისათვის უცხო მოვლენაა, გამოწვეული ახალი ნიავეის დაბერკით.

თავისუფლების მოპოვების ყველაზე მშვიდობიან და საიმედო გზას, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, გლეხის მიერ თავის დახსნა (გამოსყიდვა) წარმოადგენდა. გვიანფეოდალური ხანის სამართალი და სამართლებრივი აზროვნება, რომელიც თავისი არსით ფეოდალურ-ბატონყმური იყო, ერთგვარად ხელს უწყობდა ამ პროცესის გაშლა-გაფართოვებას. ვახტანგ VI კანონები, მაგალითად, არა მარტო უშვებდნენ მშრომელი მოსახლეობის დამოკიდებული მდგომარეობიდან გამოსვლას, არამედ რიგი დეტალების გახაზვით თითქოს ცდილობს კიდევ გაამარტივოს ეს პროცესი. ხსენებული ძეგლის 260-ე მუხლში პირდაპირაა მითითებული, რომ ბატონს უფლება აქვს „თავი დაახსნევიოს“⁵⁵ ყმას და აზატი გახადოს. თავდახსნილობა წერილობით ფორმდებოდა — პატრონი თავის ხელქვეითს აძლევდა არსებული წესების დაცვით შედგენილ წიგნს, რომელიც თავისუფლების ყველაზე მკაფიო დამადასტურებელი იყო. მაგრამ კანონმდებელი აქ არ სვამს წერტილს და შენიშნავს, რომ თავისუფლების მიღების დადასტურება შესაძლებელია სანდო პირების მოწმობითაც. „ესეც იქმნების, — ნათქვამია იქ, — რომე წიგნი არა ჰქონდეს და მოწამე კი ჰყვანდეს. კაის მოწმის პირითაც დაიჯერების, რომე თავი გამოეხსნას“⁵⁶. თავისუფლების დამამტკიცებელ საბუთად მიჩნეული იყო, აგრეთვე, თვით მებატონის მოწმობაც. „იქნების, რომე პატრონიც ამბობდეს, რომ „თავი დავახსნევიეო“⁵⁷.

⁵⁴ გლეხი სიმონ გოცირიძე, რომელმაც დატოვა მემამულე სოლომონ თარხნიშვილი, დავი ხნის ხეტიალის შემდეგ ისევე მას დაუბრუნდა. „ხ ა ნ ს ა დ ა რ ე ი დ ე ქ, ხ ა ნ ს ა დ — ნათქვამია გოცირიძის მიერ გაცემულ პირობის წიგნში, — ა მ დ ე ნ ი წ ე ლ ი ი წ ა დ ი ვ ი ა რ ა ბ ა ქ ა ი ქ. (მ ა გ რ ა მ) ვ ე რ ს ა დ ლ (ე) რ ი ა ჩ ე მ ი გ უ ლ ი, გ ა მ ი ო ქ ი რ ლ ა, თ ქ ე ე ნ... მოგმართე (თ), ჩ ე მ ი თ ა ვ ი თ ა დ ა ც ო ლ შ ე ი ლ ი თ ა გ ე ყ მ ე“ (სსცა, ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. 118, XVIII ს-ის 80-იანი წლები).

ქოჩორაშვილი გოგია, რომელიც, ეტყობა, თავისუფალი იყო, ვალთ შეწუხებული იოსებ და სტეფანე ყორანაშვილებს ეყმო (1794 წ.). „ჩემი თავდები მოვიდა, — წერს იგი თავნასყიდობის წიგნში, — მ ე ა რ ს ა დ ი ლ ა ჯ ი ა რ ა მ ქ ო ნ დ ა, რ ო მ მ ი მ ე ც ა, მოველ და შემოგვხვეწე და შენც შენის ღვთის გულსათვის ჩემი სახსარი თორმეტი თუმანი მიეცი და მ ე ც ჩ ე მ ი თ ა ვ ი ჩ ე მ ი ს შ ე ი ლ ე ბ ი თ ხ ე ჩ ა ტ უ რ ა თ ი დ ა ა ვ ე ტ ი ქ ა თ ი თ ქ ე ე ნ მ ო გ ე ო დ ე თ“ (სსცა, ფ. 1450, დავთ. 6, საბ. 83, 1794 წ.).

მიზანს, როგორც ჩანს, ვერც გოგია და ანდრია ეკლესიურებმა მიადწიეს, „უჩოჩობაში ეიყავით და ბატონყმობის სახით თავს არ გიღებდით“, ბევრს ეცაღდეთ მაგრამ „ყმობი დამ ვერ წაგვიკედითო“, — სწერდნენ ისინი თავიანთ ბატონს დავით ელიოზის ძეს 1799 წელს (სსცა, ფ. 1449, საბ. 2443).

⁵⁵ ვახტანგ მეფის სამართლის წიგნი, მუხ. 201.
⁵⁶ იქვე.
⁵⁷ იქვე.

ამ შეღავათების დაწესებით კანონმდებელი უადვილებდა გლეხს (სხვა სა-
ციოთხია რა მოსაზრებით) თავისუფლების მოპოვებას, მის შენარჩუნებას.

იმავე მიმართულებით მოქმედებდა ერეკლე II 1765 წლის კანონი ტყვეო-
ბიდან დაბრუნებულთა თაობაზე, რომლის შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა
საუბარი და ამიტომ აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ.

დავით ბატონიშვილის სამართლის წიგნშიც, რომელიც XVIII საუკუნის
საქართველოს სინამდვილეს ასახავს, არის არაერთი მუხლი, რომელიც ასე თუ
ისე ხელს უწყობდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობის დამოკიდებული მდგო-
მარეობიდან გამოსვლას. ასეთია, კერძოდ, 38-ე მუხლი, სადაც ნათქვამია:
„უკეთუ კაცმან ნასყიდი კაცი ანუ ტყვეა ანდერძითა ანუ უანდერძოთ გაანთა-
ვისუფლოს, მაშინ ნურა რომელი შვილთაგანი, გინა მონათესავეთაგანი იკად-
რებს დაპატრონებად მისა, მით რომე ყოველთა აქუს ნებაი მოპოვებულისა
თვისისა ეგრეთ ყოფად, ვითარცა ნებავეს თვით“⁵⁸.

დასახელებული და მათი მსგავსი მუხლები, რომელთა შეტანა სამართლის
წიგნებში ცხოვრების მოთხოვნით იყო ნაკარნახევი, ხელს უწყობდა ბატონ-
ყმური ურთიერთობიდან გლეხთა განთავისუფლებას, ამ პროცესის წარმატე-
ბა-გალრძავებას⁵⁹. სოფლის მშრომელი მოსახლეობა იყენებდა ამ კანონს და
ხშირად დიდი მსხვერპლის გაღებით აღწევდა მიზანს. მსხვერპლის გაღებითა,
კამბობთ იმიტომ, რომ თავისუფლების მოპოვება, როგორც წესი⁶⁰, ხდებოდა
სათანადო მატერიალური ანაზღაურების ვალეზით. თავდახსნილობის საბუ-
თებში პირდაპირაა მითითებული, რომ მემამულემ ყმის განთავისუფლებაში
აილო სათანადო ფასი და ამით თავის გული შეიჭერა⁶¹. ფასის გადახდა ფუ-
ლითაც ხდებოდა და ნატურითაც. ხშირად გლეხი მამულზე იღებდა ხელს და
ამ ფასად აღწევდა თავისუფლებას⁶².

საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივის ძველი
საბუთების სამ ფონდში (1448, 1449 და 1450), საქართველოს მეცნიერებათა
აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ოთხ
ფონდში (Hd, Ad, Sd, Qd)⁶³, ნ. ბერძენიშვილის, ექ. თაყაიშვილისა, დ. ფურ-

⁵⁸ „სამართალი ბატონიშვილის დაეთისა“, თბ., 1964 გვ. 28, მუხ. 38, ტექსტი გამოსცა
და გამოკვლევა დაურთო დ ა ვ ი თ ფ უ რ ც ე ლ ა ძ ე მ.

⁵⁹ ზემოთქმულის შეუქმე, ვფიქრობთ, სწორი არ უნდა იყოს პროფ. ივ. სურგულაძე, როდენ-
საც წერს: „XVIII საუკუნეში არც საკანონმდებლო და არც სხვა ხასიათის ძეგლებს თავისუფალი
გლეხი აღარ წარმოუდგენიათ“ (იხ. მისი „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის
ისტორიიდან“, თბ., 1963, გვ. 128).

⁶⁰ ზოგჯერ განთავისუფლება, საბუთების თანახმად, ხდებოდა მებატონის ან მისი ოჯახის
წევრების სულის შესანდობლად (სმახი, Hd, საბ. 3710; Ad, საბ. 1386), მათი საქმის გამარჯვე-
ბა-წარმატებისათვის, ერთგულება-დამსახურებისათვის (სსცია, ფ. 1449, საბ. 4692) და ა. შ.

⁶¹ სმახი Hd, საბ. 2981; Ad, საბ. 31 ა და სხვ. სსცია, ფ. 1448, საბ. 3282, 4415; ფ. 1450,
დავთ. 5, საბ. 76; დავთ. 12, საბ. 54; დავთ. 14, საბ. 117, 118; დავთ. 23, საბ. 28 და სხვ. აგ-
რეთვე, ნ. ბერძენიშვილის „დოკუმენტები“ და ექ. თაყაიშვილის „საქარ-
თელოს სიძველეში“ მოთავსებულია ასეთივე ხასიათის საბუთები.

⁶² „რადგან შენ, — ვკითხულობთ კირილე მთაწარისკომპოზის პეტრე შალიკაშვილისათვის
მიცემულ სიგელში (1758 წ.), — შენის ნასყიდისა და უსყიდის მამულისაგან ხელი აიღე და ჩვენი
გული შეიჭრე ჩვენც შენგან ხელი აიღევეთ და თავი დაგახსნევინეთ“ (სსცია, ფ. 1450,
დავთ. 6, საბ. 65, შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, I, გვ. 365).

⁶³ Qd ფონდის მასალები ჩვენ შევისწავლეთ მხოლოდ 1782 წლამდე, მომდევნო წლების
(1782—1900) მასალების გაცნობა კი, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა ტექნიკური მიზეზების გამო.

ცელადისა და ს. კაკაბაძის პუბლიკაციებში⁶⁴ ჩვენ აღვნიშნეთ (XVIII საუკუნის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში) სულ გლახთა განთავისუფლება-გააზატების 350 საბუთი. აქედან 250 შემთხვევაში ლაპარაკია სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სრულ განთავისუფლებაზე ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობიდან⁶⁵, ხოლო 100 შემთხვევაში⁶⁶ დადასტურებულია გლახების გაათარხნება-გააზატების, მათი სოციალ-ეკონომიური და იურიდიული მდგომარეობის საგრძნობი გაუმჯობესებისა და მათ მიერ არასრული თავისუფლების ზოპოვების ფაქტი⁶⁷.

ამ მონაცემებს უნდა დავმატოვოთ ის 200 კომლი გლახი, რომლებიც გაანთავისუფლა ერეკლე მეორემ 1755 წლის ყვარლის ბრძოლაში გამართული მონაწილეობისათვის⁶⁸. „აღყის გარღვევაში მონაწილე გლახთაგან ყველამ (მათ შორის ბრძოლაში დაღუპულთა ოჯახებმაც)... თავისუფალ მიწისმფლობელ გლახთა უფლებები მიიღო“⁶⁹.

ყველა ამათი გათვალისწინებით მივიღებთ, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობისათვის მთლიანად თავი დაუღწევია 450 კომლს, ხოლო ნაწილობრივ — 100 კომლს. სულ — 550 კომლს. ეს რაოდენობა, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ჩაითვალოს სრულად. უნდა ვი-

⁶⁴ მხედველობაშია: ნ. ბ. ე. ნ. ი. შ. ე. ლ. ი. ს., „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“ (ორი ტომი), ეკეთ. თ. ა. ყ. ა. ი. შ. ე. ლ. ი. ს. „საქართველოს სიძველენი“ (სამი ტომი), დ. ფ. უ. რ. ე. ც. ე. ლ. ა. ძ. ი. ს. «Грузинские крестьянские грамоты», მ. ი. ს. ი. ვ. ე. „Грузинские церковные гуджары (грамоты)“ და ს. კ. ა. კ. ა. ბ. ა. ძ. ი. ს. „იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ“, სმ. V, თბ., 1950.

⁶⁵ ამაში შეტანილია გლახთა გათარხნება-გააზატების 76 შემთხვევა (აქედან 28 აღებულია ს. კაკაბაძის პუბლიკაციიდან), სადაც გათარხნება-გააზატება სრულ თავისუფლებას უდრის. ასეთია, მაგალითად, აზატოპა-სითარხნის შემდეგი სიგელები: 1756 წლის („ახლა ღმერთმან გრშველოს, ვსთანაე გინდა წადი, მე შენთან დღის იქით საქმე აღარა მაქვს“ — სსცია, ფ. 1450, დავთ. 33, საბ. 252), 1766 წლის („გააზატებინებართ და გამითავისუფლებინებართ ყოვლადერთა. თქვენთან არა კაცს ხელი არა ჰქონდესთ, არც მე და არც ჩემს ნათესავსა“ — სმახი, Sd, საბ. 194), 1767 წლის („ამ წერილით განგათავისუფლე და გაააზატე... რომ დღის იქით შენთან და შენს ჩამაველობასთან საბატონყმით არც მე მქონდეს სადამ, არც ჩემს შვილებს და არც მათ ჩამაველობას“ — სსცია, ფ. 1450, დავთ. 51, საბ. 197), 1771 წლის („მოხვედი და ჩემი ყმობა არ ინდომე და ცოტა რაიმე ჩემი გული შეიჭირე და მეც გაააზატე, ასე რომ შენთან არა კაცს ხელი არა ჰქონდეს, არა ჩემის სახლის კაცს და არც მეფეს და არც თავადიშვილს“ (სმახი, Ad, საბ. 31), 1788 წლის („მეც აზატათ და თავისუფლად გავიშვი, ისე რომ სიყვარულის მეტი შენთან საქმე არა მქონდეს არცა მე და არცა შვილთა ჩემთა და სახლისა მომავალთა ჩემთა“ (სსცია, ფ. 1450, დავთ. 23, საბ. 76), 1791 წლის („ვისთანაე გინდოდესთ იმასთან მილით, აზატი ხართ ჩემგან, თქვენთან საბატონყმოდ საქმე არავის აქვს“ — იქვე, დავთ. 24, საბ. 133) და მრავალი სხვ.

⁶⁶ აქედან 38 დადასტურებულია ს. კაკაბაძის დასახ. პუბლიკაციაში.

⁶⁷ გლახების სოციალ-ეკონომიური და იურიდიული მდგომარეობის გაუმჯობესებასა და მათ მიერ არასრული თავისუფლების მოპოვებას გულისხმობენ აზატოპა-სითარხნის შემდეგი სიგელები: 1715 წლის („გიყავით წყალობა: არაფერი ჩენი სათხოვარი... (არ გეთხოვებოდეს) იმის მეტი, რომ კურთხეულის მამის ჩემისათვის ყოველს შაბათს წელიწადში აღაპს გარდაიხილდე; ორს ცხვარს დაუკლავდე“ — (სმახი, Sd, საბ. 91), 1725 წლის („ჩვენც ეს წყალობა გვიქნია და გავითარხნებინებართ, არა გეთხოვებოდეს არა გამოსაღები... ერთის მსახურობას მეტი“ (სსცია, ფ. 14450, დავთ. 49, საბ. 179), 1752 წლის („გაიარხნე, არა ბეგარა, არა კულუხი, არა გამოსაღები არა გეთხოვებოდეს, მსახურის მეტი“ (სსცია, ფ. 1448, საბ. 5410), 1796 წლის („ასე გათარხნეთ, რომ არაფერი საჩვენო სათხოვარი და გამოსაღები არ გეთხოვებოდეს... ერთის მსახურისა და ლაშქარ-ნაღებობის მეტი“ — (სმახი, Hd, საბ. 5294) და მრავალი სხვ.

⁶⁸ მ. დ. უ. მ. ბ. ა. ძ. ე. ლ. ი. ს., თავისუფალ გლახთა ფენის საკითხისათვის, გვ. 392.

⁶⁹ იქვე, გვ. 393.

ფიქროთ, რომ სრული თუ ნაწილობრივი თავისუფლება ჩვენთვის საინტერესო ხანაში მოპოვებული ჰქონდა გლეხთა გაცილებით მეტ რაოდენობას, მაგრამ შათი ზუსტად აღრიცხვა შეუძლებელია უმთავრესად სათანადო საბუთების დაკარგვა-განადგურების გამო⁷⁰. ამიტომ არ შეეცდებით თუ მათ რიცხვს სულ ცოტა ორჯერ მიანიც გავადიდებთ და შესაბამისად 900 და 1100 კომლს გავუთანაბრებთ.

სპეციალისტებს ადრეც ჰქონდათ აღნიშნული, რომ განთავისუფლებული და აზატქმნილი გლეხის მდგომარეობა არ იყო მყარი და სიმბოლო, რომ მისი პირადი თავისუფლება მუდმივი საფრთხის ქვეშ იყო მოქცეული⁷¹. მაგრამ არ იქნება სწორი საერთოდ გამოვრიცხოთ განთავისუფლებულ გლეხთა მიერ თავისუფლების შენარჩუნების შესაძლებლობა. ამ მხრივ, ჩვენი შეხედულებით, რამდენადმე გადაჭარბებული უნდა იყოს ო. სოსელიას აზრი, რომ „აზატობას და თავდახსნას აღებული ხანის ე. ი. XVI—XIX სს. 20-იანი წლები — ი. ა.) დასავლეთ საქართველოში ეკონომიური საფუძველი არ ჰქონდა (და რომ) ის უმეტეს შემთხვევაში, მხოლოდ დროებითი იყო“⁷². ამის ასე კატეგორიულად თქმა, თვით დასავლეთ საქართველოს მიმართაც კი, ვფიქრობთ, არ შეიძლება. მიუხედავად ერთობ არახელსაყრელი პირობებისა, ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებულ გლეხთა ერთი, საკმაოდ დიდი ნაწილი მიანიც ახერხებდა მოპოვებული თავისუფლების შენარჩუნებას⁷³, მით უმეტეს ახერხებდა ამას მიწით განთავისუფლებული გლეხი, რომლის არსებობა იმდროინდელ საქართველოში დადასტურებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში⁷⁴.

ჩვენი მასალებიდანაც ნათლად ჩანს, რომ თავდახსნილ-გააზატებული გლეხის მომავალი ცხოვრება არც ისე უპერსპექტივო იყო, როგორც ეს აქამდე ეგონათ. საკმარისია ითქვას, რომ სრული განთავისუფლების იმ 450 შემთხვევაზე, რომელსაც, ჩვენი აღრიცხვით, XVIII საუკუნეში ჰქონდა ადგილი, დაყმევების 125 შემთხვევა მოდიოდა⁷⁵, რაც განთავისუფლებულთა საერთო რაოდენობის 27,7% შეადგენს. თუ ამ დასკვნას გავავრცელებთ იმ 450 კომლზედაც, რომლებმაც ჩვენი დაშვებით, ასევე დაიხსნეს თავი ბატონყმობისაგან (თუმცა

⁷⁰ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენ ვერც დაკარგვა-განადგურებას გადაჩენილი სივლეები აღრიცხვით სრულად. ნამდვილად შეიძლება ითქვას, რომ მათი ნაწილი ჩვენი ყურადღების გარეშე დარჩა.

⁷¹ ო. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., აზატ გლეხთა კატეგორია დასავლეთ საქართველოში (XIX ს. 20-ანი წლებამდე), მსკი, ნაკვ. 33. 195; მ. დ. უ. მ. ბ. ა. ძ. ე., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის, გვ. 389.

⁷² ო. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., აზატ-გლეხთა კატეგორია..., გვ. 195.

⁷³ ადრე ასეთი აზრი გამოთქვა მ. დუმბაძემ. ჟირ კიდეც 1966 წელს იგი სამართლიანად წერდა, რომ დაყმევების არასახარბიელო ბედს იზიარებდა „უმიწოდ თავდახსნილ-გააზატებულ გლეხთა მხოლოდ ერთი ნაწილი“, ხოლო მეორე — „ახერხებდა პირადი თავისუფლებისა და მოიჯარეობის თუ „ნომინალური ყმობის“ შენარჩუნებას (მ. დ. უ. მ. ბ. ა. ძ. ე., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის, გვ. 389 - 399).

⁷⁴ მ. დ. უ. მ. ბ. ა. ძ. ე., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის, გვ. 369—391.

⁷⁵ ყმობაში წესულ გლეხთა რაოდენობა, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, 266 კომლს უდრიდა. მაგრამ მასალის გულდასმით შესწავლამ ცხადყო, რომ ამ რაოდენობიდან თავისუფლება მხოლოდ 125 კომლმა დაკარგა, დანარჩენები კი (143 კომლი), საბუთების თანახმად, ყმები იყვნენ და ყმებად დარჩნენ, მათ მხოლოდ ბატონი გამოიცვალეს ან რამე ბატონს ყმობის უფრო დაბალ ფორმაზე შეუთანხმდნენ. „სხვა ილაჯი არა მამეცა რამე. მაინც თქვენ გმსახურებდით. აქ დე გ ჩემი თავი ინასყიდოთ მით მოგვართვი“, სმასი, საბ. 2558; ნ. ბ. ე. რ. ძ. ე. ნ. ი. უ. ე. ი. ო. „ლოკუმენტები“, I, გვ. 227 (ხაზი ჩვენია — ი. ა.).

ამის დამადასტურებელი საბუთები, ვიმეორებთ ისევ, დაკარგულ-განადგურებული ან დღემდე მიუხვლეველია), მაშინ გამოვა, რომ XVIII საუკუნეში თავდახსნის 900 შემთხვევაზე დაყმავების 250 შემთხვევა მოდიოდა. სხვანაირად, რომ ვთქვათ, თავდახსნის პროცესი 3,5-ჯერ უფრო სწრაფად და ინტენსიურად მიმდინარეობდა ვიდრე დაყმავების. ეს კი ფრიად საყურადღებო ფაქტია და კარგად მეტყველებს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ხასიათზე, ამ განვითარების მიმართულებაზე. იგი იმის მკაფიო მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნეში, უპირატესად მის მეორე ნახევარში⁷⁶, მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალური საფუძვლების მოშლის მეტ-ნაკლებად სავრცნობი პროცესი.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ:

1. ქართველი გლეხი მიწისა და თავისუფლებისათვის იბრძოდა ყოველთვის, მაგრამ განსაკუთრებით ის გვიანფეოდალურ ხანაში, უფრო ზუსტად XVIII საუკუნეში, ამ საუკუნის მეორე ნახევრიდან გააქტიურდა. ამ დროს უფრო ენერგიულად შეუტია მან ფეოდალურ-ბატონყმურ წყობილებას, რაც მწარმოებელი კლასის ექსპლუატაციის ჩვეულებრივზე მეტად გაძლიერებით იხსნება. ეს უკანასკნელი კი შეპირობებული იყო ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით, ერთი მხრივ, და ირან-თურქეთის აგრესიისა და ლეკიანობის უარყოფითი შედეგებით — მეორე მხრივ.

2. ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობიდან თავის დაღწევა, როგორც ცნობილია, დიდსა და მრავალმხრივ დაბრკოლებასთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მცირე ნაწილი მაინც ახერხებდა მას. ის კი, ვისთვისაც ეს შეუძლებელი იყო, უმთავრესად, რასაკვირველია, მატერიალური უსახსრობის გამო, ცდილობდა ერთი ნაბაჯი მაინც გადაედგა თავისუფლების მოსაპოვებლად.

3. ასეთ ნაბიჯად კი ქართველ გლეხს სახელმწიფო (სამეფო, სახაზინო) უწყებაში გადასვლა ესახებოდა. მართალია, ამ უწყებაში გადასვლა რადიკალურად არ სცვლიდა მის მდგომარეობას, მაგრამ რამდენადმე მაინც აუმჯობესებდა მას. სახელმწიფო უწყების კაცს, როგორც წესი, შედარებით მეტო თავისუფლებაც ჰქონდა და მატერიალური უზრუნველყოფაც. ამით იყო შეპირობებული ქართველ გლეხთა მოძრაობა კერძო მებატონეებისაგან თავის დაღწევისა და სამეფოდ გადაქცევისათვის, რომელმაც ანგარიშგასაწევი მასშტაბი სწორედ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მიიღო.

4. გლეხი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სამეფო უწყებისკენ მაისწრაფოდა, მაგრამ ეს უკანასკნელი მისი საბოლოო მიზანი მაინც არ იყო. იგი ოცნებობდა სრულ თავისუფლებაზე, ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობიდან თავის დახსნაზე. ამის მიღწევის ყველაზე „კანონიერ“ და მშვიდობიან გზას გამოსყიდვა წარმოადგენდა⁷⁷, მაგრამ ის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მხოლოდ მცო-

⁷⁶ რომ ეს პროცესი უფრო ინტენსიურად სწორედ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მიმდინარეობდა, დასტურდება შემდეგი მონაცემებით. იმ 550 თავდახსნილობა-თარხნობის შემთხვევიდან, რომელთაც ადგილი ჰქონდა XVIII საუკუნეში, მხოლოდ 69 ან საერთო რაოდენობის 12,5% მოდის ამ საუკუნის პირველ ნახევარზე, ხოლო 481 ან 87,5% — მის მეორე ნახევარზე. რაც შეეხება დაყმავების პროცესს, იქ რამდენადმე სხვაგვარი ვითარება იყო. ყმობის საბუთების 40,3% XVIII საუკუნის პირველი ნახევრითაა დათარიღებული, ხოლო 59,7% — მეორე ნახევრით.

⁷⁷ მებატონე ზოგჯერ სხვადასხვა მიზეზით „უსასყიდლოდაც“ ათავისუფლებდა გლეხს.

რე პროცენტისთვის იყო ხელმისაწვდომი და მისი დიდი უმრავლესობა სხვა გზასა და საშუალებას მიმართავდა. მთავრობაში საჩივრების შეტანით, მოწმეთა დასახელებით, ხშირად არარსებული არგუმენტებისა და ცრუ ფაქტების მომარჯვებით ცდილობდა იგი დაემტკიცებინა მებატონეთა პრეტენზიების უსაფუძვლობა. იმავე მიზნის მიღწევას ფიქრობდა გლეხი ურჩობა-გაქცევითა და დაკისრებულ ვალდებულებათა სისტემატური შეუსრულებლობით. ამ მოვლენებსაც განსაკუთრებით მასობრივი ხასიათი სწორედ იმავე XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მიეცა.

5. თავისუფლების მოპოვების ყველაზე მშვიდობიან და საიმედო გზას, ვიმეორებთ ისევ, გლეხის მიერ თავის დახსნა-გამოსყიდვა წარმოადგენდა. გვიანფეოდალური ხანის სამართალი და სამართებლივი აზროვნება, რომელიც თავისი არსით ფეოდალურ-ბატონყმური იყო, ერთგვარად ხელსაც კი უწყობდა ამ პროცესის გაშლა-გაფართოებას. ამით სარგებლობდა ქართველი გლეხი და ხშირად დიდი მსხვერპლის გაღებით აღწევდა კიდევ მიზანს. ჩვენ ხელთ არსებული მასალების თანახმად, სულ XVIII საუკუნეში ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავი დაუღწევია და სრული თავისუფლება მიუღია 450 კომლს. დაკარგულ-განადგურებული და დღემდე მიუკვლეველი მრავალი საბუთის გათვალისწინებით, კი ეს რაოდენობა სულ მცირე ორჯერ მაინც გადიდდება და 900 კომლს გაუთანაბრდება. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის ძალიან ბევრი, მაგრამ მაინც ფრიად საყურადღებო ფაქტია და იგი სათანადო შეფასებას მოითხოვს.

6. თავდახსნილ გლეხთა ნაწილი თავისუფლებას ინარჩუნებდა, ნაწილი კი — მას კარგავდა. მათი ხვედრითი წონა, ჩვენი მიახლოებითი გამოანგარიშებით, შესაბამისად 72,8 და 27,2 პროცენტს უდრიდა. ეს კი საკმაოდ დიდი პროცენტია და კარგად მეტყველებს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ხასიათზე, ამ განვითარების მიმართულებაზე, იგი იმის მკაფიო მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნეში, უპირატესად მის მეორე ნახევარში, მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალური საფუძვლების მოშლის მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი⁷⁶

⁷⁶ ეს დასკვნა ძალაში დარჩება იმ შემთხვევაშიც, თუ კი თავისუფლება შენარჩუნებულ გლეხთა ხვედრით წონას 50%-ით განვსაზღვრავთ.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიკური თავისებურებანი

ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების¹ სპარსული ნაწილების დიპლომატიკური თავისებურებანი საგანგებო კვლევის საგანი არასოდეს ყოფილა, თუმცა სპეციალურ ლიტერატურაში არაერთხელ იყო აღნიშნული ამ საბუთების მნიშვნელობა სპარსული დიპლომატიკისათვის².

ორენოვანი საბუთების გამოქვეყნების დროისათვის მიკვლეული და გამოშვებული არ იყო სპარსული (ერთენოვანი) დოკუმენტების ისეთი რაოდენობა, რომელიც საკმარისი იქნებოდა ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებთან შესადარებლად. არ არსებობდა არც ფუნდამენტური გამოკვლევა სპარსული დიპლომატიკის შესახებ³.

მხოლოდ მომდევნო ხანებში, სხვადასხვა პერიოდის სპარსული დოკუმენტების ჰუბლიკაციებისა და სპარსული დიპლომატიკის შესახებ სპეციალურ-

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანა და შენიშვნები დაურთო ვ. ლ. ფ. უ. თ. რ. ი. ძ. ე. მ., თბ., 1955 (ქვევით ვუთითებთ:ქ-სპ.). ელ. ფუთურიძემ პუბლიკაციის შესავალ წერილში მოკლედ მიმოიხილა ორენოვანი საბუთების წარმოშობისა და არსებობის ისტორიული გარემო, არქეოგრაფიული, პალეოგრაფიული და დიპლომატიკური ნიშნები.

² იხ. L. F e k e t e, *Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sōzūmūz*, *Acta Orientalia Acad. Scient. Hungaricae*, VII,1, Budapest, 1957; H. B u s s e, *Diplomatic (Persia)*, El (New Edition), т. II, 1962, გვ.308—313; ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის დოკუმენტური წყაროები, „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები“, თბილისი, 1968, გვ. 5—25; ე. გაბაშვილი, სპარსულ დოკუმენტურ წყაროთა პუბლიკაციები საქართველოში და სპარსული დიპლომატიკის საკითხები, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, II, თბილისი, 1972, გვ. 160—170.

ორენოვანი საბუთები გამოყენებულია ფეოდალური საქართველოს და ირანის მიწათმფლობელობის, სახელმწიფო წყობილების, ქართული სამართლის ისტორიის, აღმოსავლური პალეოგრაფიის, დეკორატიული ხელოვნებისა და სხვათა ცალკეული საკითხების შესასწავლად (ვ. გაბაშვილი, ლ. ფეკეტე, ალ. ვაჩიშვილი, კ. კუცია, ელ. მაქავარიანი).

ორენოვანი საბუთების ამომწურავ დიპლომატიკურ შესწავლად, ცხადია, ეერ ჩაითვლება პროფ. ლ. ფეკეტეს დასახელებული ნაშრომი, რომელშიც ავტორი აღმოსავლური დიპლომატიკის მხოლოდ ერთ კერძო საკითხს — sōzūmūz ფორმულას ეხება.

³ ამ დროისათვის სპარსული დოკუმენტების მხოლოდ რამდენიმე კრებული იყო გამოცემული: *Нахичеванские рукописные документы XVII—XIX вв.*, Тифлис, 1936; *Указы Кубинских ханов*, Тбилиси., 1937., მ. ხ. უ. ბ. უ. ა., საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და პოქმები, თბ., 1949.; გამოცემული იყო შუაზიური დოკუმენტების კრებულები: *Казийские документы XVI века*, Ташкент, 1937; *Из архива шейхов Джуйбары...*, М.-Л., 1938; *Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве...*, составила О. Д. Чехович, Ташкент, 1954; არსებობდა ცალკეული სპარსული საბუთების საყურნალო პუბლიკაციები ვლ. მინორსკის, ო. ჩეხოვიჩის, ი. პეტრუშევსკის, ა. სემიონოვის, ვ. ვიატიკინისა და სხვ.

რი ლიტერატურის გამრავლების შემდეგ, შეიქმნა საფუძველი ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიკური შესწავლისათვის⁴.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილები, როგორც მნიშვნელოვანი მოვლენა სპარსული დიპლომატიკისათვის (აღარაფერი რომ ითქვას მათი, როგორც ისტორიული წყაროს ღირებულებაზე), განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. შუა საუკუნეების სპარსულ დოკუმენტებთან ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების შედარების საფუძველზე შესაძლებელი გახდება, ამ უკანასკნელთა კერძო მაგალითზე, გაირკვეს ცალკეული დიპლომატიკური ფორმულებისა და კლავზულების წარმოშობა-განვითარების, ტერმინოლოგიურ ნასესხობათა გაჩენისა და სხვა საკითხები, რაც თავის მხრივ, ფეოდალური ხანის დოკუმენტის ევოლუციის ზოგადი საკითხების სფეროში შედის.

აქვე უნდა ითქვას, რომ ჩვენ გვაინტერესებს არა იმდენად ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების ფორმის ევოლუციის აღწერა თავისთავად, არამედ ეს პროცესი, როგორც საქართველო-ირანის თავისებური პოლიტიკური ურთიერთობის შედეგი, ამ დოკუმენტების ფორმისა და შინაარსის შესაბამისობა ობიექტურ სინამდვილესთან.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების დიპლომატიკური ანალიზი შესაძლებელია მხოლოდ მათივე ქართული ნაწილებისა და, საერთოდ, მათი არსებობის ისტორიული ფონის გათვალისწინებით და დაუშვებელია ამ საბუთების მექანიკური დაყოფა შემადგენელ ქართულ და სპარსულ ნაწილებად, რადგან ორენოვანი საბუთები მხოლოდ თავის მთლიანობაში წარმოადგენენ დასრულებულ ისტორიულ წყაროსა და დიპლომატიკურ ფენომენს⁵.

⁴ სპარსული დოკუმენტების კრებულები გამოიცა საბჭოთა კავშირში, ევროპასა და ირანში: *Персидские документы Матенадарана, I, Указы, составил А. Д. Папаян, Ереван, вып. I, 1956; вып. II, 1959; H. B u s s e, Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen am Hand turkmenischer und safawidischer Urkunden...*, Kairo, (1959), (ამ ნაშრომის III თავი და დანართი სპარსული საბუთების პუბლიკაციის წარმოადგენს); სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, I, გამოსცა ვლ. ფ. ფ. თ. უ. რ. ი. ძეგ, ნაკვ. 1, თბ., 1961; ნაკვ. 2, თბ., 1962; ნაკვ. 3, თბ., 1965; *О. Д. Чехович, Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965; А. Мухтаров, Материалы по истории Ура-Тюбе (сборник актов XVII—XIX вв.), Москва, 1963; Т. М. Мусэви, Орта эср Азербайжан тарихинде даир фарс дилинде язылмыш санәдләр, Бақы, 1965.; Т. М. Мусэви, Бақы тарихинде даир орта эср санәдләр, Бақы, 1967; Персидские купчие Матенадарана, составил А. Д. Папаян, Ереван, 1968;*

ირანში გამოიცა კრებულები: *عبد الحسين نوائی، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران، از تیمور تا شاه اسماعیل... (1962)، شاه اسمعیل صفوی... (1969) شاه طهماسب صفوی... (1971)، ذ. ثابتیان، اسناد و نامه‌های تاریخی دوره صفویه... (1965) محمد علی هدایتی، استانه ری، مجموعه اسناد و فرامین (1964)*

ცალკეული სპარსული დოკუმენტების პუბლიკაციებისა და სპარსული დიპლომატიკის შესახებ თეორიული ხასიათის საყურადღებო ნაშრომების ავტორები არიან: ვ. ჰინცი, პ. რ. როემერი, ა. ლამბტონი, პ. ბუსესი, პ. პორსტი, ე. ობინი, ბ. მარტინი, ირეჯ ავსარი, ნასროლა ფალსაფი, ო. დ. ჩებოვიჩი, ვ. ლ. ვიატკინი, ა. ა. სემენოვი, ა. დ. ფაფაზიანი და სხვ. სპარსული დიპლომატიკის შესახებ იხ.: *H. B u s s e, Untersuchungen...; Diplomatic (EI)...; Persische Diplomatic im Überblick (Ergebnisse und Probleme), Der Islam, B. 37, Berlin, 1961.*

⁵ ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების (აგრეთვე, საქართველოსთან დაკავშირებული ზოგიერთი ერთენოვანი სპარსული საბუთის) მონაცემების ქართული ფეოდალური სინამდვილი გათვალისწინებლად განხილვა, მათი მიჩნევა სეფიანთა ხანის ჩვეულებრივ სპარსულ საბუთებად არაერთა აღმოსავლური ფეოდალური ინსტიტუტის შინაარსის უსწორო გაგების მიზეზად შეიძლე-

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების ფორმა ძირითადად შეესაბამება სპარსულ დიპლომატიკურ ტრაფარეტს და სპარსულ სამდივანწიგნობრო ტრადიციებს მისდევს⁶, მაგრამ, ამჯერად, ჩვენ ყურადღებას გვაქმნებთ ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების სწორედ იმ განმასხვავებელ თავისებურებებზე, რომლებიც მათ სრულიად განსაკუთრებულ ადგილზე აყენებს სპარსულ დიპლომატიკაში.

გარკვეული შინაარსობრივი მსგავსების⁷ მიუხედავად, ორენოვანი საბუთების ქართული და სპარსული ტექსტები ცალკეულ დეტალებში მაინც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და, გარკვეული თვალსაზრისით, ურთიერთწინააღმდეგობრივნიც კი არიან. ამ წინააღმდეგობათა ბუნებისა და მიზეზების გარკვევა საშუალებას მოგვცემს შევაფასოთ და, შემდეგ, გამოვიყენოთ ორენოვანი საბუთები — როგორც წყარო XVI—XVIII სს-ის საქართველოსა და ირანის ისტორიისათვის, მოვიხმოთ მათი წარმომშობი ისტორიული ეპოქის ადგილგატური სურათის აღსადგენად.

ორენოვანი საბუთები უაღრესად საყურადღებო მასალას შეიცავს დიპლომატიკური ანალიზისათვის, რამდენადაც შინაარსობრივი მსგავსების პირობებში მათი შემადგენელი ქართული და სპარსული ნაწილების ფორმათა მკვეთრი სხვაობა⁸ საშუალებას იძლევა მოვახდინოთ მათი ურთიერთმეჭვრება და შევაფასოთ თითოეული ამ ნაწილის კონკრეტული შინაარსის სრულყოფილება თუ ობიექტურ სინამდვილესთან მისი შესატყვისობა.

ორენოვანმა საბუთებმა, რომლებიც XVI ს-ის 80-იანი წლებიდან XVIII ს-ის პირველი ნახევრის დამლევამდე გამოდიოდა, თავისი არსებობის მანძილზე გარკვეული ცვლილებები განიცადეს, რაც, ძირითადად, ამ საბუთების სპარსული ნაწილების ფორმის განვითარების შედეგი იყო. ხოლო, ვინაიდან, ერთი მხრივ, საერთოდ დოკუმენტის ფორმა მკვიდროდა დაკავშირებული მის შინაარსთან და, მეორე მხრივ, ორენოვანი საბუთების კერძო შემთხვევაში, მა-

ბა იქცეს, ამგვარი საბუთების სპეციფიკის გაუთვალისწინებლობამ შეუწყო ხელი 30-იანი წლების საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნეობაში მცდარი შეხედულების გავრცელებას ზოგიერთი აღმოსავლური ინსტიტუტის შესახებ (იხ. И. П. Петрушевский, К вопросу об иммунитете в Азербайджане, Ист. сборник, 4, 1935) მსგავსი შეცდომები უფრო მოგვიანებითაა შემჩნევა დასავლეთეუროპელ მკვლევართა ნაშრომებში (იხ. H. B u s s e, Untersuchungen.. გვ. 99, 101). ი. პეტრუშევსკიმ შემდგომში გაითვალისწინა დაშვებული შეცდომები და შეიცვალა თავისი აღწერილობითი შეხედულება თიულისა და სოიურდალის ფეოდალური ინსტიტუტების ბუნების შესახებ: იხ. მისი Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане, Л., 1949, გვ. 171. შენ. 4, გვ. 213—125; ი. პეტრუშევსკის შეცდომებზე უთითებს ვლ. ფუთურაძე; იხ. ქ. - სპ., შესავალი, გვ. X, სქოლიო; შდრ. ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში (შედარებითი შესწავლის ცდა), თბილისი, 1958, გვ. 45.

⁶ ეს ეხება საბუთების გარეგან სახეს, ხელწერას, რეგისტრაციის წესებს, შემადგენელი კომპონენტების აგებულებასა და თანამდებერობას, ტერმინოლოგიასა და ა.შ.

⁷ ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილის შინაარსობრივი მსგავსება იმავე საბუთის ქართულ ნაწილთან იმაში მდგომარეობს, რომ ასახვის ობიექტი, ანუ ის კერძო უფლებრივ-ეკონომიური თუ სხვა შემთხვევები, რომელთაც ეხება როგორც ქართული, ისე სპარსული ტექსტი, საბუთის ორივე ამ ნაწილისათვის ერთი და იგივეა. ასევე ერთი და იგივეა ორივე ნაწილის ავტორი, აღრესატი, გამოცემის მიზეზი და სხვ.

⁸ რაც, თავის მხრივ, ძირითადად, ქართული და სპარსული საბუთების ტრადიციულ ფორმებს შორის, ან, სხვათადას, ქართულ და ირანულ სამდივანწიგნობრო ტრადიციებს შორის სხვაობით იყო განპირობებული.

თი სპარსული ნაწილების ფორმა და შინაარსი, ხშირად აშკარა შეუსაბამობაში იმყოფებიან ერთმანეთთან, ამიტომ მათ ფორმას ჩვენ მხოლოდ ტექსტის შინაარსთან კავშირში განვიხილავთ.

ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში ქართული მამულის გადმოსაცემად, როგორც წესი, „თიული“ (تولی) იხმარება, შედარებით იშვიათად „მულქი“ (ملك). როგორც პროფ. ვ. გაბაშვილი შენიშნავს, ამ შემთხვევაში „თიული“ წარმოადგენს უბრალო ტექნიკურ ტერმინს, რომელსაც დოკუმენტების შემდგენელნი იყენებენ ფაქტიურად ქართული მიწისმფლობელობის წესების აღსანიშნავად. და ეს იმ გასაგები გარემოების გამო, რომ არც სპარსულ და არც სხვა აღმოსავლურ ენებში ქართულ ფეოდალურ ინსტიტუტებს შესატყვისი ტერმინები არ მოეპოვება. ამიტომ, სავსებით ბუნებრივია, სპარსული დოკუმენტის შემდგენელს ქართული მიწისმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის შესახებ დოკუმენტურ ცნობაში აღენიშნა ის, რაც მისთვის მახლობელი და გასაგები იყო⁹.

ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში გვხვდება ტერმინი „სოიურალი“-ც (سيورالی—ქ.-სპ. №№ 5, 178), ზოგან კი გამოყენებულია სასოიურალლო სიგელებისათვის დამახასიათებელი საიმუნიტეტო ფორმულები¹⁰. ყურადღებას იქცევს ის, რომ XVI ს-ში „სასოიურალლო“ იმუნიტეტებით მხოლოდ სასულიერო პირთა სახელზე გაცემული ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილებია აღჭურვილი, ხოლო საერო პირთა სახელზე ასეთივე საბუთები XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან გაიცემა¹¹.

ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში გვხვდება, აგრეთვე, „ჰამესალე“ (همه ساله) და, ძირითადად, სიტყვის ზოგადი მნიშვნელობით, „ყოველწლიურის“, წლითიწლამდე სამფლობელოდ ან სარგებლობაში ნაწყალობევის

⁹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 277.

მამულის შესატყვისად „თიულის“ ხმარება სეფიანთა ირანის სრულიად გარკვეული პოლიტიკური კურსიდან გამომდინარეობდა და ქართული მამულების გაუქმებისა და მათ ნაცვლად სათიულო მფლობელობის დამყარებისათვის ბრძოლას უკავშირდებოდა. საქმე ისაა, რომ თიული სეფიანთა აგარული პოლიტიკის თავისებურ სიმბოლოს წარმოადგენდა, როგორც სეფიანთა წინამორბედებისა და უშუალო მეტოქეების — შაჰ და თეთრბატკნიან თურქმანთა და სხვ. დროის მიწისმფლობელობის წმყვენი ფორმის — სოიურალის წინააღმდეგ შინაარსული საშუალება. სწორედ ამიტომ იხმარებოდა მამულის აღსანიშნავად უპირატესად „თიული“ და არა, მაგ., „სოიურალი“ ან „მულქი“, თუმცა ეს უკანასკნელები გარეგანი ნიშნებით ბევრად უფრო ემსგავსებოდნენ ქართული მამულის შინაარსს.

¹⁰ ქ. - სპ. №№ 7, 11, 122, 133, 140, 151, 164, 168, 190.

¹¹ ასეთი რამ იმით აიხსნება, რომ სეფიანებმა, რომელთაც თიულის ფეოდალური ინსტიტუტის გაბატონება სოიურალლების გაუქმების შედეგად შექმლეს, გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებებით „ძირითადად ხელუხლებლად დატოვეს საეკლესიო სოიურალი“ (ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 184). XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან კი, მას შემდეგ, რაც, ერთი მხრივ, თიულმა თანდათან შეიძინა სოიურალისათვის დამახასიათებელი ფეოდალური იმუნიტეტები, ხოლო მეორე მხრივ, მოიხსნა სოიურალისადმი თიულის ოდინდელი სიმკაცრით დაპირისპირების საჭიროება, შესაძლებელი გახდა ორენოვანი საბუთების სპარსულ „სათიულო“ ნაწილებში საიმუნიტეტო ფორმულების გამოყენება ან საერო პირებისადმი ნაწყალობევი მამულისათვის სოიურალის წოდება. შდრ. დ. კ ა ც ი ტ ა შ ი ე, საქართველოს ისტორიის სპარსული დოკუმენტური წყაროები, კავკასიურ-აზლოადმოსავლური კრებული, II, თბილისი, 1962, გვ. 208—9; Т. А б а ш и д з е, К вопросу об эволюции института «тилу» (по персоязычным официальным документам), Всесоюзная научная конференция молодых востоковедов 1973 г. (тезисы докладов). Тбилиси, 1973, გვ. 16.

აღსანიშნავად გამოიყენება¹². მხოლოდ ორჯერ გამოიყენება „ჰამესალე“, როგორც სეფიანური თიულის ნაირსახეობის — მსახურეულ პირთათვის ყოველწლიურ გასამრჩელოდ გადაკვეთილი თანხის წყალობის აღმნიშვნელი ტერმინი¹³.

ძირითადად კი, როგორც ითქვა, ქართული მამულის შესატყვისად საბუთის სპარსულ ნაწილში „თიული“ იხმარებოდა, ხოლო თიულისა და მამულის შინაარსების მკვეთრი განსხვავებულობის გამო ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების „თიულისათვის“ საჭირო ხდებოდა ისეთი თვისებების მინიჭება, რომლებიც სრულიად უცხო იყო თიულის ოფიციალური სეფიანური მნიშვნელობისათვის. ესენი იყო საგადასახადო, აღმინისტრაციული და სასანართლო შეუვალობა და მემკვიდრეობითი ფლობის უფლება.

ქართულ ფეოდალურ ინსტიტუტებთან სპარსული დიპლომატიური ტერმინოლოგიის შეუსაბამობა პირველად ი. პეტრუშევსკიმ შენიშნა¹⁴. მანვე მიაქცია ყურადღება თიულის ოფიციალურა მნიშვნელობისათვის უცხო ერთ გამოთქმას, რომელიც მხოლოდ საქართველოსთან დაკავშირებულ სპარსულ საბუთებში გამოიყენება. ესაა „მემკვიდრეობითი თიული“ (تیول موروثی)¹⁵. ამ უჩვეულო გამოთქმის გაჩენის მიზეზად პროფ. ვ. გაბაშვილი ქართული ფეოდალური ურთიერთობების თავისებურებათა სპარსულად გადმოცემის შეუძლებლობას მიიჩნევს¹⁶. დაახლოებით ასეთივე შინაარსისაა კიდევ ერთი გამოთქმა, რომელსაც ყურადღება მიაქცევს ვლ. ფუთურიძემ და, შემდეგ, კ. კუციამ¹⁷. ესაა „სამუდამო და სამარადისო თიული“¹⁸. თიულისათვის ასეთი განსაზღვრებების ღართვით გადმოიცემოდა ქართული მამულის ერთი არსებითი თვისებათაგანი — მფლობელობის მემკვიდრეობითი ხასიათი. ასეთი რამ, როგორც ცნობილია, თიულის ოფიციალური მნიშვნელობისათვის უცხო იყო¹⁹. თიულისათვის უჩვეულო ამ განსაზღვრებების მეშვეობით სპარსულ, როგორც ნარატიულ, ისე დოკუმენტურ წყაროებში მიწისმფლობელობის სხვა ფორმები იყო ხოლმე დახასიათებული²⁰.

¹² ქ.-სპ. №№ 4, 17, 30, 46, 170, 172.

¹³ ქ.-სპ. №№ 141, 166. ამ ორ საბუთში „ჰამესალე“ არა მარტო სპარსულ, არამედ ქართულ ნაწილებშიც გვხვდება (ქართ. ფორმა — „ჰამასალა“). ეს საბუთები ჯამაგირის დანიშვნის ბრძანებზეა და მათში „ჰამასალას“ გამოყენება იმით აიხსნება, რომ როსტომის დროიდან „ქარის მოხელეთა ჯამაგირების გასტუმრება... ყიზილბაშური წესით წარმოება“ (ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 371).

¹⁴ И. П. Петрушевский, Очерки ..., გვ. 213—215.

¹⁵ იქვე.

ეს გამოთქმა გვხვდება ქ.-სპ. №№ 26, და 62.

¹⁶ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 276—277, 287.

¹⁷ ქ.-სპ. შესავალი, გვ. X; К. К. Куция, Тиюль и Бахрече по данным грузинско-персидских двуязычных документов, Народы Азии и Африки, №2, 1965.

¹⁸ تیول ازلی و ابدی — ქ.-სპ. №36; გვხვდება სხვაგვარი ფორმულირებებიც: „სამუდამო და საუკუნო თიულდარი“ — تیولدار ازلی و ابدی — ქ.-სპ. №21; „სამუდამო თიული“ — تیول ابدی — ქ.-სპ., №34.

¹⁹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 214; ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 191—192.

²⁰ „სამკვიდრო მულქი“ (ملك موروثی), „სამუდამო სოიურღალი“ (سيورغال ابدی) „სამუდამო სოიურღალი და უსასრულო წყალობა“ (سيورغال ابدی و احسان سرمدی) სპარსული დოკუმენტებისათვის საკმაოდ გავრცელებული გამოთქმებია.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი უჩვეულო გამოთქმები ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში დროის მცირე მონაკვეთში (XVII ს-ის 20—30-იანი წწ.) გვხვდება, უკიდურესად იშვიათია და „თიული“, როგორც წესი, ყოველგვარი დამატებითი განსაზღვრებების გარეშე იხმარება²¹.

ამ გამოთქმების იშვიათი ხმარება იმით უნდა აიხსნას, რომ ქართული ინსტიტუტების აღეკვატურად ასახვისა და, საერთოდ, ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის შინაარსობრივად გამართვის ტენდენციის საწინააღმდეგოდ მოქმედებდა სპარსული დიპლომატიური ტრაფარეტის შენარჩუნების ტენდენცია.

ორენოვანი საბუთების არსებობის მთელ მანძილზე მათი სპარსული ნაწილების ფორმის ევოლუცია ამ ურთიერთშეუთავსებელი ტენდენციების ბრკოლის ნიშნით მიმდინარეობდა. ამ ორი ტენდენციის ურთიერთმოქმედება განაპირობებდა ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების ფორმისა და შენაარსის თავისებურებებს.

თუ XVI ს-ის დამლევის ორენოვან საბუთებში სპარსული ნაწილის ფორმა სპარსულ დიპლომატიურ ტრაფარეტებს შეესაბამება, XVII ს-ის 20-იან წლებში, ამ საბუთების გამოცემის განახლების დროიდან, სპარსულ ნაწილებში იგრძნობა ტექსტის შინაარსობრივი სრულყოფის ტენდენციის გაძლიერება. სპარსული დიპლომატიური ტრადიციებისათვის უცხო ფორმების დამკვიდრება ორენოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილში სწორედ ამ ხანებში იწყება. ამ დროს ჩნდება ზემოაღნიშნული გამოთქმებიც.

დაახლოებით იმავე დროიდან, ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში ჩნდება და შემდეგ სისტემატურად გამოიყენება ვაჰოთქმა „სრულუფლებიანი (ან უფლებამოსილი) თიულდარი“ (نیولدار استقل) ²². ამ გამოთქმაში უნდა იგულისხმებოდეს ის საგადასახადო, ადმინისტრაციული და მემკვიდრეობითი მფლობელობის უფლებები, რომლებიც ქარაველი ფეოდალისათვის იყო დამახასიათებელი და რომლებიც (ერთად ან ცალ-ცალკე) საგანგებოდ აღინიშნებოდა ხოლმე ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში. თიულდარის სრულუფლებიანობის მხედველობაში მიღება საბუთში დასახელებული ადგილების გლეხებს ევალებოდათ; ტექსტში აღინიშნებოდა, რომ „... ხსენებული სოფლის გლეხებმა ზემოაღნიშნული (შეწყალებული ფეოდალი — თ. ა.) თავიანთ სრულუფლებიან თიულდარად უნდა სცნონ...“²⁴.

„სამკვიდრო მულქი“ (ملك موروثي) როგორც შიშის ფეოდალური საკუთრების ფორმა შეისწავლა ი. პეტრუშევსკიმ. იხ. მისი Очерки..., გვ. 229—231; იგივე ინსტიტუტი, როგორც გარკვეული პოლიტიკურ-ტერიტორიული ერთეული, სპარსული ნარატიული წყაროების მიხედვით შეისწავლა ე. გაბაშვილმა და აღნიშნა მის პარალელურად ხმარებული გამოთქმების არსებობა: „სამკვიდრო სახელმწიფო“ (مملکت موروثي), „სამკვიდრო ვილაეთი“ (ولایت موروثي), „სამკვიდრო ოლქები“ (الکاء موروثي), იხ. ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 257—262.

²¹ ამიტომ, ამ გამოთქმების გაჩენა, ვეიჭრობთ, ეერ აიხსნება ქართული წყალობის წიგნებისათვის დამახასიათებელი ფორმულის — „გიბოძეთ... სამკვიდროდ და საბოლოოდ...“ — გავლენით.

²² პირველად ეს გამოთქმა სიმონ-ხანის 1629 წლის საბუთში იხმარება. იხ. ქ. სპ., №33.

²⁴ مذکور مشارالیهرا تیولدار باستقلال جود دانسته ქ. სპ., №36. ეს ფრაზა სხვა საბუთებშიც თითქმის უცვლელი სახით მეორდება. იხ. ქ. სპ., №№ 49, 53, 59, 67, 71, 76, 77, 79, 80, 82, 88—90, 95, 97, 98, 100, 107, 109, 177, 118, 121, 126, 129—131, 149, 151—3, 155, 157, 163, 168.

თიულდარობისადმი ამგვარი განსაზღვრების მისადაგება ორენოვანი საბუთების შემთხვევაში იმის გამო იყო შესაძლებელი, რომ „თიულდარი“ აქ ეწოდებოდა ქართველ ფეოდალს, მემამულეს, რომელსაც მთელი რიგი უფლება-მოვალეობანი გააჩნდა. ამ გამოთქმის მეშვეობით თავისებურად ხაზი ესმებოდა ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების „თიულისა“ და „თიულდარის“ განსხვავებას ამ ტერმინების ოფიციალური სეფიანური მნიშვნელობისაგან²⁵.

სიმონ ხანის დროიდან ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში ჩნდება კიდევ ერთი მითითება, რომელიც, მართალია, გარკვეულად უკავშირდება სპარსულ სამდივანმწიგნობრო ტრადიციებს, მაგრამ ადგილობრივი — ქართული სინამდვილის შესაბამისად არის გარდაქმნილი. ეს მითითება ტექსტში ასე გამოიყურება: „... აღნიშნული სოფლის ქეთხუდებმა და გლეხებმა ზემოხსენებული (შეწყალებული ფეოდალი — თ. ა.) თავის თიულდარად სცნონ, თავიანთი მალუჯათი საქართველოს დასტურლამალს საფუძველზე მას გადასცენ და ჩააბარონ...“²⁶.

საქართველოს დასტურლამალზე მითითება ორენოვანი საბუთების მხოლოდ იმ სპარსულ ნაწილებში გვხვდება, რომლებშიც თიულის წყალობაზეა ლაპარაკი²⁷ და მოთავსებულია საბუთის დისპოზიციური კომპონენტის დასკვნით ნაწილში, რომელიც გლეხთა საგადასახადო ვალდებულებათა ჩამოთვლას შეიცავს და მათი შესრულების წესს განსაზღვრავს.

მითითება საქართველოს დასტურლამალზე სავსებით გამართული იყო შინაარსობრივად, სისტემატურად მეორდებოდა ერთგვაროვანი საბუთების ტექსტში, საბუთის ტრაფარეტულ სქემაში სრულიად გარკვეულ ადგილას იყო მოთავსებული და გარკვეული თანამიმდევრობით დალაგებული ერთნაირი ტერმინებისაგან შედგებოდა. ყოველივე ამის გამო ეს გამოთქმა ჩამოყალიბებულ დიპლომატიკურ ფორმულად უნდა იქნას მიჩნეული.

ეს ფორმულა, ცხადია, უცხო იყო ირანული საკანცელარიო ტრადიციისათვის, რამდენადაც ადგილობრივი — ქართულ ნიადავზე იყო განვითარებული და მხოლოდ საქართველოსთან დაკავშირებულ საბუთებში შეიძლება გამოყენებულიყო. ამასთანავე, მოულოდნელი არ უნდა იყოს ამგვარი ფორმულის გაჩენა, რამდენადაც მისი მეშვეობით დახასიათებული იყო ქართული საგადასახადო საკითხები და, ამდენად, საბუთის შინაარსობრივი სრულყოფა ხდებო-

²⁵ განსაზღვრება „სრულუფლებიანი“ (استقلال) სპარსულ საბუთებში ისეთ ინსტიტუტებთან დაკავშირებით გამოიყენება, რომელთა შინაარსის არსებით მხარეს ესა თუ ის უფლება თუ მოვალეობა შეადგენს, ანუ — სამოხელეო ინსტიტუტებთან დაკავშირებით. ხოლო თიულდარობა, თავისთავად, სამოხელეო ინსტიტუტს არ წარმოადგენდა, არამედ ამა თუ იმ სამოხელეო თანამდებობის შესრულებისათვის ჯამაგირის მიცემის თავისებური ხერხი იყო. თიულდარის ერთადერთ უშუალო უფლებას, ოფიციალური თვალსაზრისით, შეადგენდა გარკვეული ტერიტორიის შემოსავლის წილის მიღება გასამრჩელოდ.

²⁶ كدخدایان و رعایا قریه مذکور مشارالیه را تیولدار خود دانسته مالوجہات خود را موافق دستورالعمل کرجستان اصل و عاید سازند از قرار دستورالعمل کرجستان — ფორმალური ფორმული — სხვაგვარი მითითების გარეშე.

²⁷ ეს მითითება გამოყენებულია, აგრეთვე, ერთი ორენოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილში რომელშიც ტერმინი „თიული“ არაა ნახმარი (ქ.-სპ., №53). ამის მიუხედავად ეს საბუთი თამადად შეიძლება მიეკუთვნოს „სათიულო“ საბუთების ტიპს, რადგან მთელი მისი ტექსტი სხვა ორენოვანი „სათიულო“ საბუთების ყაიდაზეა აგებული.

და. საკუთრივ სპარსულ დიპლომატიკურ ტრადიციას კი არ გააჩნდა ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობათა დასახასიათებლად ისეთი გამოთქმა, რომლის მისადაგება შესაძლებელი იქნებოდა სათიულო სიგელის ტიპის საბუთებისადმი.

საქართველოს დასტურლამალზე მითითების გაჩენა არ შეიძლება ქართული სიგელის გავლენის შედეგად იქნას განხილული, არამედ, ქართული სიგელისაგან დამოუკიდებლად, უკავშირდება საბუთის საკუთრივ სპარსული ნაწილის ფორმის დაწვეწისა და შინაარსის გამართვის მოთხოვნებს.

დასტურლამალზე მითითება მოთავსებული იყო სპარსული ტექსტის იმ ნაწილში, რომელიც საგადასახადო საკითხებს ეხებოდა და შემამულისათვის მისი კუჩინილი გადასახადის ჩაბარების წესს აღწერდა. საბუთის ეს შინაარსობრივი ნაწილი, მცირე განსხვავებებით, ძირითადად ასეთ სახეს ატარებს: „... აღნიშნული სოფლის გლეხებმა შემოხსენებული (შემამულე — თ. ა.) თავის თიულდარად სცნონ; თავიანთი მალუჯათი და რივანის სხვა გადასახადებზე საქართველოს დასტურლამალის მიხედვით მას გადასცენ“. (عایا قره مزکور) مشار الیه را تیولدار خود دانسته مالوجات و سایر حقوق دیوانی موافق دستور العمل უცვლელი, სტაბილური ფორმა ახასიათებს; იგი სტერეოტიპული გამოთქმებითაა შედგენილი, წყალობის ერთ-ერთ პირობას გადმოსცემს და, ამდენად, დიპლომატიკურ კლავზულას წარმოადგენს.

ეს კლავზულა (რომელსაც შინაარსის მიხედვით შეიძლება პირობითად „საშემოსავლო“ ვუწოდოთ), შინაარსობრივად, ერთენოვანი სპარსული „სათიულო“ სიგელების იმ ნაწილს შეესაბამება, რომელშიც გადმოიცემოდა საგადასახადო თუ საშემოსავლო საკითხები; მაგრამ, ამასთანავე, ამ კლავზულას ქართული ფეოდალური სინამდვილის გავლენით ისეთი ნიშნები ჰქონდა შეძენილი, რომლებიც მას მხოლოდ ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილებისათვის დამახასიათებელ ორიგინალურ მოვლენად აქცევდა²⁸.

ერთენოვანი სპარსული „სათიულო“ სიგელებისათვის „საშემოსავლო“ ნაწილი ერთ-ერთ უძირითადეს ნაწილს წარმოადგენდა, თუმცა რაიმე ტრაფარეტული ფორმა მისი შედგენისათვის არ არსებობდა, ყოველ კერძო შემთხვევაში, კონკრეტული მონაცემების ხასიათის მიხედვით იცვლებოდა და, ამდენად, თითოეულ საბუთში ახლებურად იყო ჩამოყალიბებული. ხშირად ამ ნაწილს მოსდევდა თავისებური დასკვნითი კლავზულა, რომელიც შემაჯამებელი ხასიათისა იყო და რომლიდანაც შესაძლებელია გამოვყოთ ყველა სათიულო სიგელისათვის საერთო და მეტ-ნაკლებად უცვლელი ელემენტები²⁹. ეს ელემენტები აღნიშნული კლავზულის ერთგვარ ბირთვს წარმოადგენდა, მისი შინაარსის საერთო ხაზს განსაზღვრავდა: „... [აღნიშნულმა თიულდარმა] ... [გარ-

²⁸ ეს კლავზულა, ისევე, როგორც მითითება საქართველოს დასტურლამალზე, ვერ ჩათვლება საბუთის ქართული ნაწილის გავლენის შედეგად, რადგან არც ამგვარი კლავზულა, და არც თუნდაც შინაარსობრივად მისი მსგავსი ნაწილი ქართულ წყალობის წიგნებში საერთოდ არ მოიპოვება.

²⁹ ამ დასკვნით ნაწილს „კლავზულა“ მხოლოდ პირობითად უნდა ვუწოდოთ, რამდენადაც მას დიპლომატიკური კლავზულისათვის დამახასიათებელი ერთიანობა შეიძლება არც ჰქონოდა და ერთპიანეთან დაუკავშირებელი რამდენიმე პუნქტისაგან ყოფილიყო შემდგარი.

კვეული თანხა] ... [გარკვეული რაიონის] ... [მალუჯათის და სხვ. ანგარიშიდან] ... [მიიღოს]...“³⁰

„საშემოსავლო“ კლაუზულა შინაარსობრივად არსებითი და ფორმალურად აუცილებელი იყო სათიულო სიგელებისათვის. ამიტომაც გამოიყენებოდა მისი შესაბამისი კლაუზულა ორენოვანი საბუთების სპარსულ („სათიულო“) ნაწილებში — ამას საერთოდ სათიულო სიგელის შედგენის წესი მოითხოვდა.

მოყვანილ ნაწყვეტებში ერთმანეთს სწორედ ის ელემენტები ემთხვევა, რომლებიც „თიულის“ ოფიციალურ მნიშვნელობას შეესაბამება³¹, ხოლო ზოგიერთ პუნქტებს შორის პირობითადაც კი არ ხერხდება რაიმე მსგავსების მოძებნა. ორენოვან საბუთებში ნახსენებია გლეხები (სპარსულად „რაია“) და ფორმულა „თანახმად საქართველოს დასტურლამალისა“ ერთენოვანი სპარსული სათიულო სიგელების „საშემოსავლო“ კლაუზულაში არ გამოიყენება და, პირიქით, ერთენოვანი სიგელებისათვის დამახასიათებელი ფულადი ანგარიშები უცხოა ორენოვანი საბუთებისათვის. „საშემოსავლო“ ნაწილების ფორმულირებებში ასეთი სხვაობა ქართული და ირანულ-ყიზილბაშური ფეოდალური წყობილებების სპეციფიკით იყო განპირობებული. ამდენადვე, ქართული საგადასახადო სისტემის თავისებურებას უნდა განეპირობებინა ის, რომ ორენოვანი საბუთების სპარსულ („სათიულო“) ნაწილებში ფეოდალისა და გლეხის ეკონომიური ურთიერთობა არა მარტო აღინიშნებოდა, არამედ სავანგებო კლაუზულის სახით იყო წარმოდგენილი. საგადასახადო საკითხების მოგვარების საფუძვლის შესახებ ორენოვანი საბუთის „საშემოსავლო“ კლაუზულაში შესაბამისი განმარტების გაკეთებასაც განსაკუთრებული პირობების არსებობა — ირანისათვის უცხო ქართული ფეოდალური სისტემის თავისებურება მოითხოვდა. საქართველოს დასტურლამალზე მითითების გაჩენის ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ ამ თავისებურების აღნიშვნის საჭიროება იყო³².

ორენოვანი საბუთის „საშემოსავლო“ კლაუზულის ორიგინალურობას ჩვენ სწორედ იმაში ვხედავთ, რომ იგი, თავისი ფორმისა და შინაარსის მიხედ-

³⁰ კეადრატულ ფრჩხილებში მოთავსებული გვაქვს ელემენტები, რომელთაც სტაბილური ფორმა არ გააჩნიათ; ხოლო მრავალწრილის ადგილას ვგულისხმობთ ჩვენთვის ამჟამად მეორეხარისხოვან ელემენტებს, რომელთაც უშუალო კავშირი ჩვენს მსჯელობასთან არა აქვთ (ეპითეტები, საკუთარი და გეოგრაფიული სახელები, სამოხელეო, საგადასახადო და სხვ. ტერმინები, თარიღები და ა. შ.)

ერთენოვანი სიგელების „საშემოსავლო“ ნაწილია გავრცობილობას განაპირობებდა მასში დასმული საკითხის ფინანსური მხარის აღწერის დეტალურობა. ამ ფინანსური მხარის მნიშვნელოვნებაზე ის ფაქტიც მეტყველებს რომ, ზშირად, როგორც სათიულო, ისევე მიწისმფლობელობის სხვა ფორმების ამსახველი საბუთების „საშემოსავლო“ ნაწილთან დაკავშირებული დამატებითი, დაწერილებითი ფინანსური ანგარიშები საბუთის „ზურგზე“ იყო სავანგებოდ გატანილი, ჩანს, ადგილის მოგების სურვილის გარდა, საბუთში განხილული საკითხების ამ ყველაზე მეტად საქმიანი და არსებითი ნაწილის შესახებ მონაცემების შეძლებისდაგვარად თელსაჩინოდ წარმოდგენის მიზნითაც (შ.დ. А. Д. Папаян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII вв., Ереван, 1972, გვ. 35—36.).

³¹ ესაა ადრესატის თიულდარად მოხსენიება და გადასახადების სახეები (მალუჯათი და სხვ.) თიულისა და მალუჯათის ურთიერთკავშირის შესახებ იხ. ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 275, 282—285.

³² ერთენოვან სპარსულ „სათიულო“ სიგელში საგადასახადო საკითხების მოგვარების საფუძვლის — გარკვეული, ირანულ-ყიზილბაშური კანონმდებლობის ყოველ კერძო შემთხვევაში დასახელების აუცილებლობა არ არსებობდა, ვინაიდან იგი საბუთში ნაბრძანების განხორციელება-სთან დაკავშირებულ პირთათვის თავისთავად ცნობილი უნდა ყოფილიყო.

ვით, ობიექტური ფაქტორების ზეგავლენის გამო განსხვავდება სპარსული სათიულო სიგელის შესაბამისი კლაუზულისაგან, თუმცა, უდავოდ, ამ უკანასკნელის თავისებურ ანარეკლს წარმოადგენს, მისი გავლენის კვალს ატარებს და მისსავე ფუნქციას ასრულებს.

მართალია, საქართველოს დასტურლამალზე მითითებაც და, მთლიანად „საშემოსავლო“ კლაუზულაც ხელს უწყობდა ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის შინაარსის სრულყოფას, მაგრამ მათი გამოყენება, როგორც ჩანს, ამგვარი სრულყოფის გარდაუვალი აუცილებლობით კი არ იყო ნაკარნახევო, არამედ ტექსტის შინაარსის შეძლებისდაგვარად გამართვის მხოლოდ ზემოხსენებულ ტენდენციას უკავშირდებოდა, რომელსაც, თავის მხრივ, ეღობებოდა სპარსული დიპლომატიკური ტრაფარეტის შენარჩუნების ტენდენცია³³.

საქართველოს დასტურლამალზე მითითების გამოყენება საბუთის სპარსულ ნაწილში ერთგვარ შინაარსობრივ წინააღმდეგობას ბადებდა, რადგან, თუ ირანულ ფეოდალურ ტერმინოლოგიას უნდა გამოერიცხა ფეოდალურ ურთიერთობათა საეციფიუო ქართული ფორმების არსებობა, მითითება საქართველოს დასტურლამალზე სწორედ ამის საწინააღმდეგოს — ქართული ფეოდალური ინსტიტუტების თვითმყოფადობას უსვამდა ხაზს³⁴.

აქვე, შეიმჩნევა ფორმალური წინააღმდეგობაც. საქართველოს დასტურლამალზე მითითება, ირანული ადმინისტრაციის თვალსაზრისით, თავდაპირველად, აღწერილობითი ხასიათის განმარტება უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, თანდათანობით ამ მითითებამ დიპლომატიკური ფორმულის ნიშნება შეიძინა; ხოლო რამდენადაც რაიმე მოვლენის განსაზღვრება ტრაფარეტული ფორმულის მეშვეობით ამ მოვლენის კანონიერებას გულისხმობდა, ამდენად, ეს ფორმულა (وافاق دستور العمل كرجستان) ქართული საგადასახადო სისტემის „კანონიერებას“ უსვამდა ხაზს³⁵.

ყველაფერი ეს ამ ფორმულას თავისებურ პოლიტიკურ ელფერს აძლევს, რადგან მასში შეიძლება დავინახოთ ერთგვარი დათმობა (ირანული ადმინისტრაციის მხრივ) ქართული ფეოდალური საზოგადოების მიმართ, ქართული ფეოდალური წყობილებისა და ქართული საადგილმამულო ურთიერთობების თვითმყოფადობისა და ქართული იურიდიული ნორმების კანონიერების აღაარება.

ასეთი ვითარება კი არ შეესაბამებოდა ირანის მთავრობის დამოკიდებულებას ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილისადმი, რომელსაც ტოლობის ნიშანი უნდა დაესვა ქართულ და ირანულ-ყიზილბაშურ ფეოდალურ ურთი-

³³ ამ ურთიერთსაპირისპირო ტენდენციების მოქმედების შედეგს წარმოადგენდა ის, რომ დასტურლამალზე მითითებისა და „საშემოსავლო“ კლაუზულის გარეშე საბუთის სპარსული ნაწილის შედგენა საკმაოდ ხშირი იყო.

³⁴ სპარსული ტექსტის შემდგენი ამ წინააღმდეგობის დაძლევის ობიექტად იღობდა, რომ დასტურლამალზე მითითებას, ფორმალურად, საერთოდ ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობებს კი არ უსადაგებდა, არამედ გლეხების მიერ თავიანთი საგადასახადო ვალდებულებათა შესრულების წესთან აკავშირებდა და აღნიშნავდა თუ როგორ, რა წესით უნდა მოგვარებულიყო საგადასახადო საკითხები.

³⁵ ფორმალურად საგადასახადო საკითხების მოგვარების წესთან დაკავშირებული ეს მითითება, ჩვენი აზრით, ფეოდალური ურთიერთობის სფეროში შემაჯალ საკითხთა ბევრად უფრო ფართო წრეს მოიცავდა — ზოგადად ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეს გულისხმობდა და მისი თვითმყოფადობის ხაზგასმის შენობულ საშუალებას წარმოადგენდა.

ერთობათა შორის. ამისათვის კი სპარსული ტექსტი სასურველი იყო სპარსული დიპლომატიკური ტრაფარეტების მიხედვით ყოფილიყო აგებული, ხოლო საქართველოს დასტურლამალზე მითითება არღვევდა სპარსული საბუთის ტრადიციულ ფორმულას. ამის გამო, როგორც ჩანს, წარმოიშვა ამ ფორმულის რაიმე სხვა, შედარებით ზოგადი ხასიათის — აღწერილობითი მითითებით შეცვლის საჭიროება³⁶. ამასთანავე, დასტურლამალზე მითითება შეიძლებოდა მხოლოდ შინაარსობრივად მსგავსი მითითებით შეცვლილიყო. ასეთად იქცა მითითება საქართველოს წეს-ჩვეულებებზე.

მითითება „საქართველოს დასტურლამალზე“ სიმონ-ხანის დროინდელ ორენოვან საბუთებში ჩნდება და ამ საბუთების დიდ უმრავლესობაში გამოიყენება. ასევე ხშირია ეს ფორმულა როსტომის მეფობის დასაწყისის ორენოვან საბუთებში, ხოლო 1634 წლიდან შედარებით იშვიათი ხდება და 1654 წლის შემდეგ საერთოდ აღარ იხმარება³⁷. ამ ფორმულის გამოყენების გაიშვიათებასთან ერთად თანდათან ხმარებაში შემოდის ახალი მითითება — „თანახმად საქართველოს წეს-ჩვეულებისა“ (ძირითადი ფორმა *موافق معمول کرجستان*)³⁸. ეს გამოთქმა, როგორც წესი, ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის *dispositio*-ში³⁹ გვხვდება. მაგ.: „... ნიანგის წლის ცხრათეობის დასაწყისიდან, საბარათიანოს სოფელი ქცია, რომელიც წინათ ზემოხსენებულთა მშობლის თიულად იყო დამტკიცებული, იმავე წესით მათ თიულად დაგვიმტკიცებია. აღნიშნული სოფლის გლეხებმა, სცნობენ-რა ზემოაღნიშნულთ თავის სრულუფლებიან თიულდარებად, წლითი წლამდე თავიანთი მალუჯათი და ღივანის გამოსალბებები საქართველოს წეს-ჩვეულების მიხედვით მათ გადასცენ“...⁴⁰. ეს მითითება ერთმანეთისაგან მკირეოდენ განსხვავებული რამდენიმე ფორმით გვხვდება⁴¹. მოყვანილ მაგალითში საქართველოს წეს-ჩვეულებ-

³⁶ აღწერილობითი გამოთქმის გამოყენება, ნაცლად დახვეწილი ფორმულისა, იმდენად იქნებოდა ხელსაყრელი, რამდენადაც, თუ ტრაფარეტული ფორმულის ხმარება ამა თუ იმ მოვლენის კანონიერებას უღრიდა, — აღწერილობითი საშუალებებით, როგორც წესი, ისეთი კერძო შემთხვევები გადმოიკეზოდა ხოლმე, რომლებიც მტკიცედ განსაზღვრულ იურიდიულ ნომრებს არ შეესაბამებოდა.

³⁷ უკანასკნელი ასეთი საბუთია ქ. - სპ., № 109.

³⁸ ეს ფორმა როსტომისა და შაჰნავაზ I - ის (ვახტანგ V) საბუთებში გვხვდება; იხ. ქ.-სპ., №№ 79, 81, 121, 126, 129, 130, 131, 134. *معمول* — გაერცელებული, გამოყენებადი, მაღლებული, მოქმედი (კანონის, წესის, ჩვეულების შესახებ).

³⁹ *Dispositio* — საბუთის ბირთვი; მისი უძირითადესი, არსებითი და აუცილებელი კომპონენტი. საბუთის ძირითადი შინაარსი სწორედ ამ კომპონენტში ვაღმოიკვება. იგი შეიცავს საბუთის გამტკიცის გადაწყვეტილებასა თუ განკარგულებას განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით. *Dispositio* ქართული სიგიჟების „განგებულებას“ შეესატყვისება.

⁴⁰ از ابتداء نه ماهه لوی ئیل قره کرسیا من اعمال برات ایلای را که سابقاً بتیول والد مشارالیهما مقرر بود بدستور بتیول ایشان مقرر فرمودیم رعایای قریه مذکور مومی الیهما را تیولدار باستقلال خود دانسته سال بسال مالوجہات و حقوق دیوانی خود را موافق معمول کرجستان بدیشان رسانیده (ქ.-სპ., № 129, 1664 წ.)

⁴¹ გარდა ზემოაღნიშნული ძირითადი ფორმისა გვხვდება სხვა ფორმებიც: که بدسوری معمول کرجستان است، موافق قانون و معمول کرجستان، از قرار معمول کرجستان، موافق معمول الکا نمخت، موافق معمول ولایت کرجستان، موافق دستور و معمول ولایت، موافق قانون و دستور ولایت، موافق دستور و معمول ولایت

ბების მიხედვით გლეხების მიერ თავიანთი საგადასახადო ვალდებულებების შესრულება დადგენილი⁴². სხვა შემთხვევებში აღინიშნება, რომ ამ წეს-ჩვეულებათა მიხედვით უნდა განხორციელდეს ფეოდალის უფლება გადასახადის მოთხოვნაზე⁴³, მამულებისა თუ ყმა-გლეხების ფლობაზე⁴⁴, უზრუნველყოფილი უნდა იქნას გლეხების მორჩილება მემამულისადმი⁴⁵.

მითითება საქართველოს წეს-ჩვეულებებზე გამოიყენება როგორც „სათიულო“, ისე ორენოვანი საბუთების სხვა ტიპის სპარსულ ნაწილებშიც და, ამდენად, მისი გამოყენების სფერო უფრო ვრცელია, ვიდრე დასტურლამალზე მითითებისა. გარდა ამისა, მათ შორის კიდევ ერთი განსხვავებაც იყო⁴⁶, რომელიც, როგორც ჩანს, ძველი მითითების ახლით შეცვლის ერთ-ერთ მიზეზად იქცა. თუ დასტურლამალი კონკრეტულ საკანონმდებლო ძეგლს წარმოადგენდა და, ამდენად, მასზე მითითება ამა თუ იმ კერძო საკითხის მოგვარებას სრულიად გარკვეული კანონმდებლობის მიხედვით მოითხოვდა, — „წეს-ჩვეულებებში“, უბრალოდ, ქართული ადათ-წესები და ტრადიციები იგულისხმებოდა. ეს კი, ირანის მთავრობისათვის, ცხადია, უფრო ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო⁴⁷.

აღსანიშნავია, რომ როგორც საქართველოს დასტურლამალზე, ისევე წეს-ჩვეულებებზე მითითებები გარკვეულად განსხვავდებოდა მათივე მსგავსი სპარსული დიპლომატიკური გამოთქმებისაგან (*موافق دستور العمل* და *موافق معمول*)⁴⁸.

قانون كرجستان, *موافق كرجستان*, (ქ.-სპ., №№ 38, 49, 52, 93, 117, 118, 128, 152, 157, 159, 160, 167, 191.)

აქედან *دستور* — წესი, განაწესი, წესრიგი; *قانون* — წესი, კანონი; ვინაიდან ამ მითითებას არ გააჩნია სტაბილური ფორმა და, ამასთანავე, სწორად, რამდენიმე სინონიმური გამოთქმისაგან არის ხოლმე შედგენილი, ამიტომ, ვფიქრობთ, მასში უნდა იგულისხმებოდეს არა რაიმე კონკრეტული საკანონმდებლო ძეგლი (როგორც მაგ; საქართველოს დასტურლამალზე მითითებაში), არამედ ზოგადი, განყენებული ცნება—კანონიერება, ტრადიციულობა, წესრიგი. ამ გამოთქმის ყველაზე გავრცელებული ფორმა—*قانون كرجستان* კონკრეტულ იურიდიულ ძეგლზე კი არ მიუთითებს, არამედ ზოგადად ტრადიციებს გულისხმობს. ყველა ამ გამოთქმის შინაარსი, ვფიქრობთ, სწორედ ტრადიციულად შემუშავებულ, მიღებულ, გავრცელებულსა თუ მოქმედ ნორმებს, ადათებს, წესებს გულისხმობს და ამიტომ ჩვენ მათ „წეს-ჩვეულების“ ცნებაში ვეთითიანებთ. შტრ. ლექსიკონი *برهان قاطع*, თეირანი 1956—7.

⁴² იხ. ქ.-სპ. №№38, 52, 79, 81, 117, 118, 121, 126, 130, 131, 134.

⁴³ ქ.-სპ. №49.

⁴⁴ ქ.-სპ., №№152, 157, 160, 165, 167, 179.

⁴⁵ ქ.-სპ. №№ 191, 128, 152, 157, 165, 167.

⁴⁶ თუ არ ჩავთვლით იმ ზემოაღნიშნულ ფორმალურ განსხვავებას, რომელიც დიპლომატიკური ფორმულისა და აღწერილობითი გამოთქმის ბუნებიდან გამომდინარეობდა.

⁴⁷ ირანული აღმინისტრაციისათვის ცალკეული უფლებრივი თუ ეკონომიური საკითხების გადაჭრის საფუძვლად ზოგადად ტრადიციული ნორმების გამოცხადება უფრო ხელსაყრელი იყო ვიდრე სრულიად გარკვეული, კერძოდ, ქართული კანონმდებლობისა, ვინაიდან, თუ ადგილობრივი ადათ-წესების არსებობაში არაფერი არაბუნებრივი და ირანისათვის მიუღებელი არ იყო, —ამასთან, სუვერენული კანონმდებლობის მოქმედება საქართველოში, რომლის წარმოდგენას ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის შემდგენი სეფიანთა სახელმწიფოს შემადგენელ ნაწილად ცდილობდა, მიუღებელი თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, უკიდურესად არასასურველი უნდა ყოფილიყო.

⁴⁸ *Перс. указы Матенадарана...*, вып. I, № 19, № 22; вып. II, №4, №28.; *H. Busse, Untersuchungen...*, №6, №10; სპარსული ისტორიული საბუთები., I., №3, №23; სპარსული ისტორიული საბუთები..., II, №1, №3, T. M. M y c a в и, Орта асп... №7, №9, №11; *მ ი ს ი ე ე, Бакы тарихина...*, №13, №20.

სპარსულ საბუთებში ამ ფრაზების მეშვეობით რომელიმე აღმოსავლურ ინსტიტუტთან ამა თუ იმ მოვლენის შესაბამისობისა და, ამდენად, კანონიერების მხოლოდ კონსტატირება ხდებოდა. ორენოვან საბუთში დასტურლამალისა თუ წეს-ჩვეულებების ქართული წარმოთქმის ხაზგასმა, ფორმალურად, მოვლენის მხოლოდ ერთგვარ ლოკალიზაციას წარმოადგენდა, მაგრამ, ამასთანავე, მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა მომხდარიყო, თუკი ამ მითითებით ირანელისაგან განსხვავებული და მისგან დამოუკიდებელი კანონმდებლობა აღინიშნებოდა.

როსტომის დროინდელი რამდენიმე საბუთის⁴⁹ სპარსულ ნაწილში გვხვდება მითითება იმავე საბუთების ქართულ ნაწილებზე — როგორც საბუთში განხილული საკითხების შესახებ დაწვრილებითი ცნობების შემცველ ტექსტზე. მაგ.: „...ორი ნასოფლარი, რომლებიც, როგორც აქვე ქართულადაა დაწერილი, დანგრეულ-გაუდაბურებული და დაუსახლებელია... გადასახადებისაგან თავისუფალი და შეუვალი იყოს“...⁵⁰. ეს გამოთქმა („აქვე“ — *درضمن*) ყველა შემთხვევაში საბუთის ქართულ ნაწილს გულისხმობს, თუმცა ზოგან არც კი აღინიშნება, რომ იგი ქართულადაა დაწერილი⁵¹. ამ მითითების მეშვეობით ირანელი მოხელე ცდილობდა ქართული ტექსტი წარმოდგინა სპარსული საბუთის განუყოფელ ნაწილად, მის უბრალო გაგრძელებად, რომელიც განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით მხოლოდ დამატებით ფაქტობრივ მონაცემებს შეიცავდა⁵².

მართალია, გამოთქმა „აქვე“ (*درضمن*) მხოლოდ ორენოვანი საბუთებისათვის დამახასიათებელი ორიგინალური მოვლენა არაა, არამედ ერთენოვან სპარსულ საბუთებშიც იხმარება⁵³, მაგრამ მასზე ყურადღების შეჩერება იმდენადაა საჭირო, რამდენადაც ეს გამოთქმა ვარკვეულ კავშირში იმყოფება ორენოვანი საბუთის ფორმისა და შინაარსის შემდგომ განვითარებასთან.

XVII ს-ის 40-იან წლებამდე, სანამ ორენოვანი საბუთის ქართული და სპარსული ნაწილები სხვადასხვა გვერდებზე იწერებოდა, სპარსული ტექსტი ინარჩუნებდა ერთგვარ შინაარსობრივ დამოუკიდებლობას და, გარეგნულად, საესებით გამართულ იურიდიულ დოკუმენტს წარმოადგენდა. XVII ს-ის 40-იან წლებში ორენოვანი საბუთის როგორც გარეგნულ, ისევე შინაგან ფორმაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. საბუთის სპარსულმა ნაწილმა ცალკე გვერდიდან ქართული სიგელისავე გვერდზე გადაინაცვლა და მის ზემო აშიაზე მოთავსდა⁵⁴. სპარსულმა ნაწილმა იმდროინდელი სეფიანური საბუთებისათვის დამახასიათებელი გარეგანი მხატვრული გაფორმების ატრიბუტები დაპ-

⁴⁹ ქ.-სპ., №№61, (1637 წლისა), 67 (1640 წ.) და 68 (1640 წ.)

⁵⁰ دو قریه خرابه که در ضمن بخط کرجی قلمی شده که خرابه و بایر است و رعیت ندارند معاف و مسلم باشند (ქ.-სპ., № 61, 1637 წლისა).

⁵¹ ქ.-სპ., №67 და №68.

⁵² ასეთივე გამოთქმების მეშვეობით ერთენოვან სპარსულ საბუთებში იგივე საბუთის *paratio*-სა და *dispositio*-ში მოთხრობილ ამბებზე ხდებოდა მითითება.

⁵³ იხ. მაგ. *Персидские указы Матенадарана*, вып. I, № 17; *Персидские указы Матенадарана*, вып. II, №№ 3, 15, 21, 24... *T. M. M. u. s. a. v. n.*, *Бақы тарихинә даир...*, №№ 7, 15, 17, 19; *H. B. u. s. s. e.*, *Untersuchungen...* №№ 8, 11.....

⁵⁴ პირველი ასეთი საბუთია ქ.-სპ., №71—1641 წლისა. ალექსანდრე კახთა მეფის 1591 წლის ერთ გვერდზე დაწერილი ორენოვანი საბუთი (ქ.-სპ. №17) თვისობრივად განსხვავდება სხვებისაგან, რის გამოც ამჟერად მას არ ვეხებით.

ქარგა და, ერთი შეხედვით, ქართული სიგელის უბრალო მინაწერის სახე მიიღო.

სპარსულ ტექსტში გაჩნდა ახალი მითითება ქართულ ნაწილზე, რომელიც (მსგავსად „აქვე დაწერილ“-ზე მითითებისა) საბუთში დასმული საკითხების გადაჭრის საფუძვლად ქართულ ტექსტს აცხადებდა. მაგრამ, თუ ძველი მითითება ქართულ სიგელს მხოლოდ იმოწმებდა და საბუთის არცერთ ნაწილს უდავო უპირატესობას არ ანიჭებდა, ახალი მითითება იმის შესახებ, რომ ნაბრძანები უნდა შესრულებულიყო „იმ საფუძველზე, როგორც ქვემოთ ქართულადაა დაწერილი (موجیباً در ذیل بخط کرجی نوشته), სრულიად ახლებურად აყენებდა ქართული და სპარსული ნაწილების ურთიერთკავშირისა და დამოკიდებულების საკითხს და ახალ შინაარსს ანიჭებდა მთლიანად ორენოვან საბუთს⁵⁵.

ქართული სიგელის გვერდზე გადატანილი სპარსული ტექსტი, თანდათანობით, შესამჩნევად მოკლდება, ჰქარგავს შინაარსობრივ გამართულობას, სქემატური ხდება და თითქმის აღარავითარ შინაარსობრივ დატვირთვას აღარ ატარებს, სამაგიეროდ, უქვევლი ხდება ქართული ნაწილის შინაარსობრივი უპირატესობა და ძირითადობა⁵⁶.

ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის სტრუქტურა კვლავაც შეესატყვისება სპარსულ დიპლომატიურ ტრაფარეტს, მაგრამ საბუთის ძირითადი კომპონენტები (narratio და dispositio) უკიდურესადაა გასქემატურებული და საკითხის დეტალური გარჩევის ნაცვლად მხოლოდ ზოგად ცნობებს იძლევიან შესრულებული იურიდიული აქტის შესახებ⁵⁷. ამ შინაარსობრივ ხარვეზს ნაწილობრივ ავსებს მითითება „ქვემოთ ქართულად დაწერილზე“, ანუ ქართულ სიგელზე, რომელშიც, თავის მხრივ, საკითხის არსი (— წყალობის სახეობა, მფლობელობის წესი თუ უფლებრივი საფუძვლები და ა. შ.) საკმაოდ სისრულით და სათანადოდ დიპლომატიკური საშუალებებითაა გადმოცემული. ამიერიდან შეუძლებელი ხდება ორენოვანი საბუთის სპარსული ტექსტის როგორც შინაარსის, ისე ფორმის კვლევა ქართული სიგელისაგან დამოუკიდებლად⁵⁸.

⁵⁵ სპარსული ტექსტის ქართული სიგელისავე გვერდზე გადატანის შემდეგ მოულოდნელი არ უნდა ყოფილიყო სათანადო მითითების გაჩენა, რომელიც ერთ გვერდზე მოთავსებული ორი საბუთის დამაკავშირებელ ფუნქციას შეასრულებდა. თითქოს მოულოდნელი არ უნდა იყოს ამ მითითების თვით ფორმა — „ქვემოთ (در ذیل) ქართულად დაწერილი“, — რადგან საბუთის ტექსტების განლაგება სავსებით იძლეოდა იმის საფუძველს, რომ ქართული სიგელი „ქვემოთ“ დაწერილად გამოცხადებულიყო. მაგრამ, ამ მითითების გაჩენა ნებისმიერად განლაგებული ტექსტების მხოლოდ მექანიკური დაკავშირების საჭიროებით კი არ იყო გამოწვეული, არამედ სპარსული ნაწილის იურიდიული ფუნქციის ერთგვარ ცვლილებას უკავშირდებოდა და სპარსული ტექსტის „პოზიციური“ უპირატესობის ზუსტად შესაბამის ემსახურებოდა.

⁵⁶ საბუთის ქართულ ნაწილში კვლავინდებურად დაწერილებითაა დახასიათებული სიგელის გამოცემის მიზეზები და საფუძვლები, წყალობის ობიექტი და წესი, ჩამოთვლილია ბრძანების შესრულებასთან დაკავშირებული პირნი და მათი უვლებამოვალეობები და ა. შ.

⁵⁷ სპარსული ტექსტის შესავალი და დასკვნითი ნაწილების კომპონენტებზე (invocatio, arena, sanctio და სხვ.) საბუთის ადგილმდებარეობის ეკლასა და მასში ახალი ფორმულების გაჩენას არავითარი არსებითი გავლენა არ მოუხდენია. სპარსული ტექსტის იურიდიული ფუნქციის ცვლილებას, ბუნებრივია, ტექსტის მხოლოდ „შინაარსობრივი“ კომპონენტების ცვლილება გამოეწვია.

⁵⁸ სპარსული ტექსტის ფორმალური ანალიზი დიპლომატიკური ანალიზის მხოლოდ ერთი მხარეა და, იმავე საბუთის შინაარსის გაუთვალისწინებლად, მშრალი აღწერილობა იქნებოდა. ხოლო

ცალკე გვერდიდან ორენოვანი საბუთის სპარსული ნაწილის ქართული სიგელისავე გვერდზე გადანაცვლება და სპარსული ტექსტის ფორმისა და შინაარსის აღნიშნული ცვლილებები ორენოვანი საბუთის განვითარების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპი იყო. მაგრამ, ამასთანავე, ორენოვანი საბუთის ასეთი ტიპის განვითარება, გარკვეული თვალსაზრისით, სპარსულ სამდივანმწიგნობრო ტრადიციებს უკავშირდება. ასეთი ორენოვანი საბუთები მსგავსებას აჩვენებენ სეფიანური პერიოდის სპარსული საბუთების ერთ განსაკუთრებულ სახეობასთან. მხედველობაში გვაქვს დოკუმენტები, სადაც ამა თუ იმ საკითხთან დაკავშირებით შედგენილ საბუთს დართული აქვს სხვა, უფრო მაღალი ინსტანციის მიერ დადებული რეზოლუცია⁵⁹.

ეს საბუთები წარმოადგენს მუსლიმანური სასამართლოს გადაწყვეტილებას ანა თუ იმ საკითხთან დაკავშირებით („მისალი“ — *المساله*, ან „დივან ას-სადარათის მისალი“ — *مكات ديوان الصدارة*) ან წყალობის მძიებლის არზას (*عريضه*) რომელსაც ერთვის შედარებით მაღალი ინსტანციის (ხშირად, უზენაესი ხელისუფლების) მიერ გამოცემული ბრძანებულება („პოქმი“ — *حکم* ან „ფირმანი“ — *فرمان*). ასეთი საბუთების პირველ ნაწილში (არზასა თუ მისალში) დაწვრილებით გადმოიცემა განსახილველი საქმის ვითარება⁶⁰. საბუთის მეორე ნაწილი (პოქმი ან ფირმანი) პირველზე დადებული რეზოლუციის ფუნქციას ასრულებს და მის ერთადერთ დანიშნულებას სწორედ პირველ ნაწილში მიღებული გადაწყვეტილების (— მისალში) ან წამოყენებული მოთხოვნების (— არზაში) კანონიერებისა თუ ნებადართულობის დამტკიცება შეადგენს⁶¹. ბრძანებულებასთან დაკავშირებული შინაარსობრივი დეტალების გადმოცემა ამ რეზოლუციებს არ მოეთხოვება, რამდენადაც საკითხის ეს მხარე სათანადო სისრულით უკვე განხილულია საბუთის პირველ ნაწილში. ხოლო რეზოლუციაში ამის შესახებ გაკეთებულია მითითება, რომ ბრძანება უნდა განხორციელდეს „იმგვარად, როგორც... აქვე (საბუთის პირველ ნაწილში — თ. ა.) არის აღნიშნული“ (*بموجبی که در ضمن صادر گشته*)⁶². ამ რეზოლუციების გამოცემის საფუძველს საბუთის პირველი ნაწილი (არზა ან მისალი) წარმოადგენდა.

რამდენადაც სპარსული ტექსტის შინაარსის გაგება საბუთის ქართული ნაწილის გარეშე შეუძლებელია, ამდენად საბუთის სპარსული ნაწილის ფორმის კვლევაც ქართულ სიგელს უკავშირდება.

⁵⁹ არაერთი ასეთი დოკუმენტა შესული ერევნის მატენადარანისა და აზერბაიჯანის არქივების აღმოსავლური ხელნაწერების სპარსული საბუთების კუბლიკაციებში, იხ. *Персидские указы Матенадарана (ПУМ)*, вып. I, вып. II; Т. М. Мусави, *Бақы тарихинә даир...*

⁶⁰ დასახელებულია და აღწერილი წყალობის ობიექტი და სახეობა, ვალდებულება-გადასახადების სახეები და ოდენობა, აღნიშნულია მოთხოვნელის ენაობა, მისი დამსახურებანი და უსულებები, რომელთა საფუძველზე მას წყალობის მიღება შეუძლია და ა. შ.

⁶¹ ფორმალური ანალიზისათვის ეს რეზოლუციები დოკუმენტის დამოუკიდებელ ტიპს წარმოადგენს და მათი შინაგანი ფორმა საბუთის სხვა ნაწილებისაგან დამოუკიდებლად უნდა იქნას შესწავლილი, მაგრამ ისტორიულ წყაროდ მათი გამოყენებისას იმავე საბუთების პირველი ნაწილებისაგან მათი ხელოვნურად მოწყვეტა შეუძლებელი ხდება, რადგან ეს რეზოლუციები საბუთის პირველ ნაწილში მიღებული დასკვნების მხოლოდ შეფასებას იძლევიან და განსახილველი საკითხების დეტალურ აღწერა-დახასიათებას არ შეიცავენ.

⁶² იხ. *ПУМ*, I, №17 (ასეთი ტიპის ჩვენთვის ცნობილი უძველესი საბუთია — 1562 წლის) *ПУМ*, II, №№ 3, 15, 21, 24, 25, 26, 40, 41; Т. М. Мусави, *Бақы...*, № 7 (რეზოლუცია № 6 საბუთისა), №№ 15, (—14), 17 (—16), 19 (—18);

რეზოლუციის უფლებრივი უპირატესობა, ზოგჯერ, იმით იყო ხაზგასმული, რომ იგი საბუთის პირველი ნაწილის ზემოთ იყო მიწერილი, მას მიმართ შვეული ან ირიბი სტრიქონებით⁶³.

ტექსტის ნაწყვეტის, ცალკეული ფრაზისა თუ სიტყვის მდებარეობას ძირითადი ტექსტის მიმართ რომ გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება, ამის მაგალითები სპარსულ საბუთებში არაერთია. მაგალითად, განსვენებული მბრძანებლის, ან სხვა, განსაკუთრებით პატივსაცემ პირთა სახელები, ცალკეული ლოცვითი ფრაზები და ა. შ., ხშირად, საბუთის ძირითადი ტექსტის გარეთაა გატანილი და მოთავსებულია მარჯვენა აშის ზემო ნაწილში, ინვოკაციოსა და შესავალ ფორმულას შორის, ან მარჯვენა აშიაზე შესაბამისი სტრიქონის დოხეზე მალა⁶⁴. ამ ხერხით, როგორც სამართლიანად შენიშნავს თ. მ. მუსევი ერთ კერძო შემთხვევასთან დაკავშირებით, თავისებურად იყო გამოხატული ტექსტის გარეთ გატანილი სახელის თუ ფრაზის განსაკუთრებულობა და მისადმი პატივისცემა და მოწიწება⁶⁵.

სპარსულ დოკუმენტებში გვხვდება სხვა ხასიათის მინაწერებიც, რომელთაგან ზოგიერთი (სხვადასხვა სარეგისტრაციო აღნიშვნები, სასაზღვრო, ფინანსური და სხვ. შენიშვნები და ა. შ.) საბუთის „ზურგზე“ მოთავსებული, ზოგიერთი — პირზე. მუსლიმანური სასამართლოს დადგენილებანი საბუთში წამოჭრილ სხვადასხვა სადავო საკითხებთან დაკავშირებით („ფეთა“ — فتوى) ტექსტის შესაბამისი ადგილის გასწვრივ იწერება მარჯვენა აშიაზე. მოწმეთა ჩვენებანი საბუთის მარჯვენა აშიაზე, ქველა ნაწილში, ან ძირითადი ტექსტის გაგრძელებაზე იწერებოდა. ზოგიერთი სარეგისტრაციო აღნიშვნა საბუთის დასკვნითი ნაწილის გასწვრივ თავსდება.

ყოველივე ეს იმაზე მიუთითებს, რომ საბუთზე მინაწერების განლაგება ძირითადი ტექსტის მიმართ ამ მინაწერების მნიშვნელოვნების მიხედვით ხდებოდა და ამ მინაწერებისა და ძირითადი ტექსტის ავტორების უფლებრივი დამოკიდებულების თავისებურ გამოხატულებას წარმოადგენდა.

სპარსულ სამდივანშიფინობრო პრაქტიკაში გავრცელებულ ამ ხერხთან უნდა იყოს დაკავშირებული ქართულ-სპარსული საბუთების XVII ს-ის 40-იან წლებში განვითარებული ფორმა.

სანამ ქართული და სპარსული ტექსტები სხვადასხვა გვერდებზე იწერებოდა, საბუთის ვერცერთ ამ ნაწილს ვერ მიენიჭებოდა უდავო უპირატესობა, რამდენადაც თითოეული მათგანი საესებით გამართული იყო სტრუქტურულად და, გარეგნულად მაინც, თანაბარი შინაარსობრივი და იურიდიული სრულფასოვნებით ხასიათდებოდა. ასეთ მდგომარეობას ირანული აღმინისტრაცია

⁶³ იხ. მაგ., ПУМ, II, № 39. საბუთის ნაწილების განლაგების მხრივ ასევე შედგენილი ორნაწილიანი საბუთების როგორც გვიანდელი (XIX ს-ის) ისე ადრინდელი (XVII—XVIII სს-ის) ასლები, იხ. მაგ. ПУМ, I, № 14.

საერთოდ კი, ასეთი საბუთების პირველი და მეორე ნაწილების ურთიერთგანლაგებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა, რადგან თავისთავად ცხადი იყო რეზოლუციების უფლებრივი უპირატესობა და ძირითადობა, როგორც პირველი ნაწილის ავტორზე უფრო მაღალი ინსტანციის მიერ ვაცემული საბუთისა (შდრ. А. Д. Папаян, Аграрные отношения. გვ. 42—43.)

⁶⁴ ხშირად, ეს ფრაზები ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის (წითელი, ოქროსფერი) მელნით იწერებოდა. ასევე იწერებოდა ტექსტში ჩართული ციტატები ყურანიდან და ხოტები; ზოგჯერ, აგრეთვე, შესავალი ფორმულებიც იხ. მაგ. Н. Вуссе, Untersuch... საბ. №№2—6, 12, 14, 16, 17, 19, 21.

⁶⁵ Т. М. Мусеви, Орта ғор..., №1 საბუთის გარჩევა.

ორენოვანი საბუთების არსებობის დასაწყისში უნდა დაეკმაყოფილებინა⁶⁶, მაგრამ XVII ს-ის 40-იანი წლებისათვის, ირან-ოსმალეთის 1637 წლის ზავის შემდეგ ირანის სასარგებლოდ შეცვლილი პოლიტიკური ვითარების პირობებში, ორენოვანი საბუთის ქართული და სპარსული ნაწილების თითქმის სრული დამოუკიდებლობა, ირანისათვის ხელსაყრელი აღარ უნდა ყოფილიყო. ამიერიდან, სეფიანთა ირანისადმი საქართველოს ფორმალური ვასალური დამოკიდებულების გამოსახატავად უპირატესობა ორენოვანი საბუთის სპარსულ ნაწილს უნდა მინიჭებოდა, მას შესრულებული იურიდიული აქტის კანონიერების დამადასტურებელი საბუთის ფუნქცია, საკანონმდებლო მნიშვნელობა უნდა შეეცინა.

სპარსული ტექსტის მოთავსება ქართული სიგელის ზემო აშიაზე იქცა სპარსული ნაწილისათვის მოჩვენებითი უპირატესობის მინიჭების თავისებურ საშუალებად. საბუთის ნაწილების ასეთ განლაგებას, სპარსული დიპლომატიკური ტრადიციის მიხედვით, სპარსული ნაწილისადმი ერთგვარი მოწიწება თუ პატივისცემა უნდა გამოეწვია⁶⁷. ამდენადვე, პოზიციური უპირატესობა, რომელიც სპარსულმა ნაწილმა მოიპოვა, ირანული ადმინისტრაციის მხრივ, სპარსული ტექსტის მნიშვნელობის ზრდად უნდა აღქმულიყო. ასეთი თვალსაზრისისათვის ხელი არ უნდა შეეშალა სპარსული ნაწილის შინაარსის გაუფასურებას, რადგან, სპარსული დიპლომატიკური ტრადიციით, ასეთი სახის საბუთებს — თავისებურ „რეზოლუციებს“ — არც მოეთხოვებოდა შინაარსობრივი გამართულობა⁶⁸.

ორენოვანი საბუთების ასეთი ფორმა XVII ს-ის დამლევამდე იქნა შენარჩუნებული, შემდეგ კი ქართული და სპარსული ტექსტების ერთ გვერდზე მოთავსების წესი ნაწილობრივ დაირღვა. ამ დროიდან შემორჩენილი ორენოვანი საბუთების მნიშვნელოვანი ნაწილის ქართული და სპარსული ტექსტები, ისევე, როგორც XVII ს-ის 40-იან წლებამდე, სხვადასხვა გვერდებზე იწერება⁶⁹.

⁶⁶ თავდაპირველად, ქართული სიგელისათვის სპარსული საბუთის დართის თვით ფაქტი ირანისათვის საკმაოდ დიდი მიღწევა უნდა ყოფილიყო, როგორც გარკვეული და მნიშვნელოვანი საფეხური ქართული სახელმწიფოებრივობისა და სამამულო სისიტემის (რომელთა დამოუკიდებლობის გამოხატულება იყო ერთნოვანი ქართული სამეფო სიგელი) გაუქმების სეფიანურ პოლიტიკურ პროგრამაში.

⁶⁷ სპარსული ნაწილის უფლებრივი უპირატესობისა და, ამდენადვე, ქართული სიგელის მასზე დაქვემდებარებულობის ილუზია იმ გამოთქმასაც უნდა გაეძლიერებინა, რომლითაც ქართული სიგელი „ქემოთ“ (چیموت) დაწერილად ცხადდებოდა.

⁶⁸ შინაარსობრივ ხარვეზს ავსებდა მითითება „ქემოთ ქართულად დაწერილ“ სიგელზე, რომელმაც საეგვიპტო შეინარჩუნა თავისი პირვანდელი სახე და, ამდენადვე, სრული შინაარსობრივი უპირატესობა მოიპოვა.

⁶⁹ ადრეული საბუთებისაგან განსხვავებით, ახლა, ასეთი საბუთების უმრავლესობაში ძირითადი შინაარსობრივი დატვირთვა სპარსულ ნაწილზე მოდის, ხოლო ფორმალური მიწაწერის როლში უკვე ქართული ნაწილი გვევლინება: აღსანიშნავია, რომ სხვადასხვა გვერდებზე დაწერილი ამ პერიოდის ორენოვანი საბუთების უმრავლესობა კახეთიდანაა. საბუთის ასეთი ტიპის განვითარების ძირითადი მიზეზი იყო განსაკუთრებული პოლიტიკური სიტუაცია, როდესაც კახეთი ირანის სახანოს წარმოდგენდა და მას ირანის შაჰის მიერ დანიშნული ხანები განაგებდნენ. ამიტომაც, ვაოცება არ უნდა გამოიწვიოს იმან, რომ ასეთ პირობებში, კახური წარმოშობის ორენოვანი საბუთების სწორედ სპარსულ ნაწილებს გააჩნდა სრული, როგორც შინაარსობრივი, ისე ფუნქციური უპირატესობა. დაახლოებით იგივე ითქმის „ოსმალთა-ყიზილბაშების“ დროინდელ ორენოვან საბუთებზეც.

ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების ფორმა, მათი არსებობის მთელს მანძილზე, გარკვეული თვალსაზრისით, სპარსული დიპლომატიკური ტრადიციების ფარგლებში რჩებოდა და მათი ცვალებადობის კვალდაკვალ იცვლებოდა. ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში აისახებოდა ის ძირითადი საფეხურები, რომლებიც იმავე პერიოდის ერთენოვანმა სპარსულმა საბუთებმა გაიარა.

მაგრამ, ამასთანავე, ორენოვანი საბუთების სპარსულმა ნაწილებმა ერთენოვანი სპარსული საბუთებისაგან განსხვავებული, განვითარების დამოუკიდებელი გზაც განვლეს, რაც, ცალკეულ ეტაპებზე, გამოიხატებოდა მათი გარეგანი სახის ცვლილებაში, სპარსული საბუთებისათვის უჩვეულო ზოვიერთი კლასების, ფორმულისა თუ ტერმინის შემოღება-დამკვიდრებაში („თავადი“, „აზნაური“, „კათალიკონი“, „დეკანოზი“, „კოდისპური“, „საბალახე“ და სხვ.)⁷⁰. მიუხედავად შინაარსობრივი სრულყოფისაკენ მიდრეკილებისა, ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების შინაარსი ობიექტურა პინამდვილის უკიდურესად ზედაპირულ ასახვას წარმოადგენდა. ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების ძირითად თავისებურებას წარმოადგენს მათი ორგანული (როგორც შინაარსობრივი, ისე ფორმალური) კავშირი იმავე საბუთების ქართულ ნაწილებთან.

ყველა ეს თვისება, ერთად აღებული, ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებს სრულიად დამოუკიდებელ ადგილზე აყენებს სპარსულ დიპლომატიკაში.

აქ ჩვენ არ შევუდგობთ აღნიშნული საბუთების საგანგებო დიპლომატიკურ ანალიზს, ვინაიდან დოკუმენტის ასეთი ტიპის განვითარება, ძირითადად განპირობებული იყო განსაკუთრებული პოლიტიკური მიზეზებით, რომელთა განხილვა სცილდება ჩვენი კვლევის საგანს.

⁷⁰ ორენოვანი საბუთების ზოგიერთ სპარსულ ნაწილში გვხვდება ნაწყალობევი თუ სხვა უძრავი ქონების ობიექტების ჩამოთვლა (იხ. ქ.-სპ., №№ 29, 130, 135, 140, და სხვ.). რაც ელ. ფუთურძის აზრით, ქართული სიველის გავლენაზე უნდა მეტყველებდეს (ქ.-სპ. შესავალი, გვ. XI). მაგრამ, დაახლოებით ასეთივე ჩამოთვლის არსებობა XIV—XVIII სს-ის სხვა აღმოსავლურ (უიღურულ, მონღოლურ, სპარსულ) საბუთებშიც საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ საქმე ჯაყეს არა ქართულ გავლენასთან, არამედ აღმოსავლურ დიპლომატიკურ ტრადიციასთან.

Н. Е. УРУШАДЗЕ

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ ЗНАКОВ
ЭПОХИ МУСТЬЕ

Первые сознательно воспроизведенные человеком изобразительные начертания появляются к концу мустьерской эпохи. Как известно, в пещерах Франции — в Ля Ферраси, Абри Селье, Белькайер и др. были найдены каменные плиты, на поверхности которых выгравированы простейшие знаки в виде точек, лунок, ямок, полуovalов, oвалов, линейных нарезок, крестообразных начертаний и зигзагов. В пещере Ле Мустье были обнаружены обломки трубчатых костей животных с намеренно нанесенными на них рядами нарезок.

В Турске Маштале (Богемия) на оленьей фаланге в геометрическом порядке расположены точно такие же нарезки. В Южной Германии, в Вилспе у Лорраха в мустьерских слоях на найденной кости животного нанесены насечки и крестообразная зарубка. В местности Та-та (Венгрия) в поселении мустьерских охотников на круглой гальке была вырезана равносторонняя крестообразная фигура. Такая же фигура изображена на каменной плитке из Цонской пещеры (Грузия).

Примечательнее всего, что в пещере Ля Ферраси, где были найдены плитки с выдолбленными на них ямочными углублениями, была обнаружена другая плитка, на необработанную поверхность которой было нанесено красной охрой несколько пятен и подобным же цветом выведены ряды полосок, «образующие простейшие орнаментальные сочетания»¹.

Таблица, составленная из всех этих элементов, (табл. 8) может подсказать, на первый взгляд, неправильный вывод, что мир мустьерца маловыразителен и было бы напрасным искать в нем предпосылки зарождения культуры и искусства. Согласиться с этим нельзя по той причине, что этим исключался бы известный период становления человека² и пришлось бы вступить в противоречие с археологией, указывающей на черты преэмультивности в развитии изобразительного творчества эпохи *Homo sapiens*³.

Искусствоведческий анализ графических начертаний, появившихся в конце эпохи мустье, до сих пор почти не производился. Это объясняется тем, что историю возникновения первобытного искусства при-

¹ А. П. Окладников, Утро искусства, Л., 1967, стр. 28.

² Я. Я. Рогинский, К вопросу о переходе от неандертальца к человеку современного типа, С. Э., 1954, №1, стр. 144 и далее; е го же, Проблемы антропогенеза, М., 1969, стр. 191; А. И. Першиц, А. А. Монгайт, В. П. Алексеев, История первобытного общества, М., 1968, стр. 40; Г. П. Григорьев, Начало верхнего палеолита и происхождение *Homo sapiens*, Л., 1968, стр. 287, Народы мира, Антропологические типы Африки, М., 1938, стр. 73.

³ А. И. Окладников, Утро искусства, стр. 36, 58; А. Д. Столяр, Натуральное творчество неандертальцев как основа генезиса искусства, «Первобытное искусство», Новосибирск, 1971, стр. 119.

6. „Ձ օ Յ Ե Յ, ռԵՄԵՆՆԵՐԸ, 1974, № 2.

нято начинать с оформленных изображений, без предшествующих им простейших форм. Эти простейшие формы, по-нашему заключению представляли начальную ступень изобразительного творчества, составив вид изображений по своим хозяйственно-производственным функциям являвшихся солярными знаками, которые вызвали появление и других не менее важных знаков воды и огня.

Основным методом исследования древнейших знаков и изображений нами принят художественно-семантический анализ. Исходя из общей предпосылки, что изобразительная деятельность первобытного человека, отражает его жизненно-практический путь, появление наипростейших начертаний позволяет усматривать в них основу изобразительного образа, учитывая при этом, что составные части последнего существуют не самостоятельно, а в их взаимосвязи.

Характер и особенности первобытных изображений, находящихся на стенах пещер или представленных в виде скульптуры из кости и камня должно представляться в аспекте чувственно представшей перед нами психологией этой эпохи, одной из специфических форм ее предметного бытия⁴.

Всесторонний анализ и изучение первобытных средств графических изображений явлений природы должен способствовать выявлению побудительных причин, приведших человека к их воспроизведению, а также форм их применения с целью магического воздействия на окружающий мир. В процессе выяснения функций знаков и изображений, по мере возможности, привлечен фольклор и этнографический материал, который однако во всех случаях корректируется с учетом степени соответствия пережитков к их первоначальным формам.

В настоящее время история располагает более ощутимыми следами практической деятельности мустьерцев и большим количеством памятников материальной культуры, что позволяет вплотную подойти к изучению его изобразительного творчества и проблеме происхождения искусства⁵.

Приступая к исследованию мустьерских изображений, мы в первую очередь рассмотрим красные пятна и симметрично расположенные полоски такого же цвета на каменной плитке из Ля Ферраси.

В процессе накопления всех предпосылок, ведущих к предметному осознанию природы и установлению основных связей явлений, жизненно трудовая деятельность охотничьего коллектива протекала в «стихийном» подчинении природным явлениям, таким как: смена дня и ночи, тепла и холода, обновление природы. Постепенно, в привычных ритмах, все явственнее и четче начинают возникать определенные ощущения. Учитывая, что «самым первым и самым известным нам является ощущение, а в нем неизбежно и качество»⁶, приближение ледников и наступление холодов усиливало значение тепла и света.

Появление солнца и ощущение его теплоты рождало всеобщее ожидание съедобных злаков и прихода промыслового зверя, определяя поведение коллектива все более отдаляющегося от неосознанного бытия. Говоря словами В. И. Ленина «непосредственная связь созна-

⁴ К. Маркс, Экономическо-философские рукописи 1844 года; К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1965, стр. 595.

⁵ А. Д. Столяр, «Натуральное творчество» неандертальцев, как основа генезиса искусства, «Первобытное искусство», Новосибирск, 1971, стр. 154; А. П. Окладников, Утро искусства, стр. 154.

⁶ В. И. Ленин, Философские тетради, стр. 241.

ния с внешним миром, есть превращение энергии внешнего раздражения в факт сознания»⁷.

Познавательные способности, соответствующие определенному уровню мозгового строения формирующегося человека и дальнейшее развитие его высшей нервной деятельности шло по пути непрерывающегося совершенствования процессов отражения объективного мира; творческая ассоциация, возникающая у человека первоначально в подсознании, в дальнейшем процессе его практической деятельности получает продуктивное оформление. Рассматривая с этих позиций устремления человека мустьерского времени и абстрагирование запаса накопленных ощущений к моменту, когда он впервые установил цветовую связь красной охры и солнца воспроизводя красное пятно в значении солнца, он следовал за возникшими у него ассоциациями в связи с восходом и заходом солнца и его природными свойствами, имеющими для него жизненно-важное значение.

Можно сделать логический вывод, что в предшествующее время первобытный человек неоднократно проходил мимо залежей охры, однако тогда еще у него не возникала ассоциация между солнцем и охрой, ибо его внутренний мир к этому не был подготовлен. Как известно, эта способность объективации — «переноса» возникла в результате длительной эволюции животного мира и шло по пути общественно-исторической практики человека.

В науке и в обычной жизни подобная фиксация именуется по-разному: проекцией, объективацией, интенцией (от — направленности), вынесением и пр.⁸.

Наиболее четкое определение этого явления было дано К. Марксом, по словам которого, «световое воздействие вещи на зрительный нерв воспринимается не как субъективное раздражение самого зрительного нерва, а как объективная форма вещи, находящейся вне глаз»⁹.

Перенос образов вовне «есть не что иное, как соотнесение этих образов с тем местом, с той обстановкой, с теми предметами, которые были отражены в мозгу»¹⁰. Таким образом, в возникшей практике различной передачи солнца, надо видеть начальный этап изобразительного отражения познавательных способностей формирующегося человека. Учитывая при этом, что воспроизведение солнца в виде пятна, точки, лунки, ямки, овала, (рис. 2,3,4,5), круга, в изобразительном и смысловом планах навечно получили условное применение. Этот факт следует расценивать с точки зрения теоретического обоснования, которое утверждает, что «объективированными формами бытия и сознания являются не только практические действия, но и речь, реальность искусства и вообще вся система символики. Этим открывается принципиальная возможность объективного познания сущности и структуры сознания: оно может быть познано через формы своего внешнего воплощения»¹¹.

Правильность определения семантики означенных знаков подтверждается аналогичными знаками в верхнем палеолите и последующих периодах. В процессе дальнейшего развития солярный знак обратился в сложную спиральную фигуру (таб. 10 б, в), подобно той, что

⁷ В. И. Ленин, Сочинения, т. XIII, стр. 41.

⁸ А. Г. Спиркин, Ук. соч., стр. 195.

⁹ К. Маркс, Капитал, т. I, М., Госполитиздат, 1953, стр. 78.

¹⁰ А. Г. Спиркин, Ук. соч. стр. 76.

¹¹ Там же, стр. 9—10.

показана на рисунке костяной бляхи из Мальты (Мальтинская стоянка) (табл. 10, а). Эта фигура — наглядное подтверждение, насколько она неотделима от своей первоосновы. Спираль начинается от точки и, оборачиваясь вокруг нее, увеличивается в окружности, а затем обороты разворачиваясь уменьшаются, превращаясь снова в точку. Такой процесс графического образного воспроизведения, сам по себе, наглядно может показывать нарастание и убывание солнечной энергии в связи с приходом и уходом солнца. Близость к первооснове, к тому же, подчеркивается составлением самой спирали из точек.

О солярном значении спиральной фигуры в эпоху ранних земледельцев указывалось неоднократно в работах Б. А. Рыбакова¹². Характерно, что солярные знаки этого времени имеют широкое бытование и самые различные вариации. На бронзовом поясе из Самтавро (Грузия), относящемся к позднему периоду бронзы, рисунок круга и точки является как бы сокращенной репликой палеолитической спирали (табл. 10 ж.). То же самое можно сказать и о фигуре круга, в центре которого помещен настолько малый кружок, что он может быть соотносен к своей первооснове — мустьерскому пятну или точке (табл. 10, з).

Дальнейшие пути познания неминуемо должны были привести человека к сознательному подчинению ритма дня и ночи. Именно с этим мы связываем и акцентируем внимание на намеренно нанесенные насечки-«нарезки» на кости (Ле Мустье) (рис. 1) и на оленьей фаланге (Южная Германия). Особое значение в связи с этим придается изображениям, помещенным на каменной плитке из Ля Феррасси, где, как известно, были начертаны пятна красной охрой и выведены ряды красных полосок. К применению первобытным художником одинакового декоративного приема в отношении разных по характеру изображений могло привести их общее свойство.

Согласно утверждению известного советского философа А. Г. Спиркина: «образы вещей могут быть чувственно наглядными, визуально сходными со своим оригиналом, но могут быть и понятийными, так что сходство носит уже не внешний, а внутренний характер — по содержанию, по типу связи компонентов»¹³.

Если отвлечься от солярных ассоциаций и обратить внимание на явления рефлекторного отношения человека к красному цвету, то подавляющее число примеров снова приведут к солярным ассоциациям. Воздействие красного цвета наблюдается не только на людей, но и на животных. Впервые человек мог столкнуться с красным цветом при виде крови, что могло произойти при столкновении в человеческом стаде, а также на охоте. Вряд ли в таких случаях человек мог оставаться безучастным. Возможно, что первой краской, которой пользовался человек, в различных обстоятельствах могла быть именно кровь, которая затем, уже в магических традициях, была заменена охрой и другими красками. Как закреплением этих традиций, надо полагать, явилась татуировка. Интересно при этом, что знаки татуировки у многих племен и народов обнаруживают связь с солнцем или солнечными божествами¹⁴.

¹² Б. А. Рыбаков, Религия и миропонимание первых земледельцев Ю-В. Европы (IV—III тыс. до н. э.), VII Международный конгресс доисториков и протоисториков, Доклады и сообщения археологов, изд. «Наука», М., 1966, стр. 107—112; е го же, Космогония и мифология земледельцев неолита, «Советская Археология», 1965, №12, стр. 29,30.

¹³ А. Г. Спиркин, Сознание и самосознание, М., 1972, стр. 71.

¹⁴ F. Boas, G. Hunt, Kwakwaka'wakw Texts I, II, Washington, D. E., 1902, стр. 43.

Возвращаемся к нашему истолкованию, согласно которому красные полоски на камне из Ля Ферраси выступают в значении солнечного свойства. Такой вывод подкрепляется простой логикой, вытекающей из поведения человека, согласующего активный период своей деятельности со временем «дня», учитывая, что «день» в суровой действительности первобытного человека приобретал жизненно важное значение, в связи с освоением одного из самых необходимых солнечных свойств — «света». Это должно было вывести человека из рефлекторного подчинения природному ритму в осознанный. Подтверждение такого положения усматривается во взаимосвязи солнца — пятна с полосками — «нарезками» в значении «света», «дня». Такая взаимосвязь подтверждается и на других рисунках из пещеры Ля Ферраси: на одном из каменных блоков «нарезка» заключена внутри солнца (рис. 3). На другом рисунке показывается как «нарезки» и «точки» выходят из солярного «чрева» (рис. 4).

Таким образом, декоративный прием в семантическом значении «нарезок», изображенных на плите из Ля Ферраси, разрешает нам усматривать в них то свойство солнца, которое вошло в ощущение мустьерца, дав ему в руки способ определения дневного солнечного пути от его восхода до захода в соответствии с периодом своей активной трудовой деятельности в пределах солнечной траектории, за которой следовала ночь. Такой вывод, опираясь на теоретическое обоснование, говорит о том, что «... свойство есть обнаружение качества через его отношение к другому качеству»¹⁵.

В связи с этим следует познакомиться со взглядами советских ученых, посвященных проблемам пространственно-временных отношений, указывающих, в частности, на то, что «первый период развития физического знания связан с ощущением пространственно-временных отношений материальных предметов и исследований равновесных состояний (статика), научный анализ которых можно также свести к пространственно-временным отношениям»¹⁶.

Для данного примера этот взгляд имеет значение того научного подспорья, который помог окончательно утвердиться в правильности художественно-семантического анализа в определении того, что за образом отражением жизненно-важного фактора, каким являлось солнце, последовала необходимость освоения его свойств. Вместе с этим возникла необходимость в воспроизведении понятийных образов и прежде всего пространственно-временных связей, возникших из практической действительности.

Вряд ли человек к этому времени был способен правильно осознать появление солнца в разных диаметрально противоположных концах. В восходящем солнце он мог видеть одно солнце, в полдень над головой другое, а в вечернем — усматривал третье.

Такое предположение должно было возникнуть у нас при виде рисунка на камне из пещеры Абри Селье (рис. 5): на нем из солнечного «чрева» выходят «нарезки» «в паре», соответствуя «свету» двух солнц. Надо заметить, что подобная комбинация «нарезок» — адекватных «солнцам», надолго задержалась в палеолите, став одним из основных приемов в изображении солярных «композиций».

¹⁵ Б. М. Кедров, О количественных и качественных изменениях в природе, М., 1946, стр. 15.

¹⁶ Б. С. Дынин, Взаимосвязь теории и эксперимента в физике, «Человек. Гворчество, наука» М., 1967, стр. 137.

В процессе длительного практического опыта происходило осознание главного солнечного свойства — его движения. Это направило человека на верный путь восприятия солнца как «единого» фактора, окончательно утвердив за ним свойство, в силу которого оно заняло положение всех трех солнц: утреннего, дневного и вечернего. Но такое осознание, как было сказано, могло придти после установления человеком пространственно-временной связи, которая в повседневных усилиях могла устанавливаться охотничьей-производственной практикой в ее простых и обычных проявлениях, указывающей в мустьерской действительности на путь (движение) человека отправляющегося на охоту и также на зверинные тропы, идущие к водопою или логову. Возникшее понятие о движении, как о факторе одинаково соотносимом и к человеку и зверю, должно было неминуемо привести к восприятию времени (солнца) и пространства (хозяйственно-охотничьи тропы), как к двум основным параметрам человеческой хозяйственной деятельности, двум органически взаимосвязанным элементам одного целого. Элементарный образный знак этого единства, согласно этому выражался «нарезкой», различные комбинации которой представляют собой графическое изображение дальнейших конкретных форм развития идеи пространственно-временного единства. Это указывает, следуя положению А. Г. Спиркина, на то, что «мышление образами может носить глубоко понятийный характер, т. к. образы могут выступать в роли символов, густо насыщенных идейным, понятийным содержанием»¹⁷.

Эта теоретическая установка, явилась важным аргументом для подтверждения положения автора о роли данной комбинации «нарезок», как компонентов солнца-пятна выражающих свойство его движения. Такое осознание могло начаться в период человеческой деятельности, в котором зафиксировалось то наибольшее значение, которое приобрел «день». Только после этого как уже говорилось в процессе длительного жизненно-практического опыта могло произойти освоение человеком главного солнечного свойства — его движения.

На основании начальных представлений о причинных связях природных явлений у человека мустьерского времени начинает складываться свое мировоззрение.

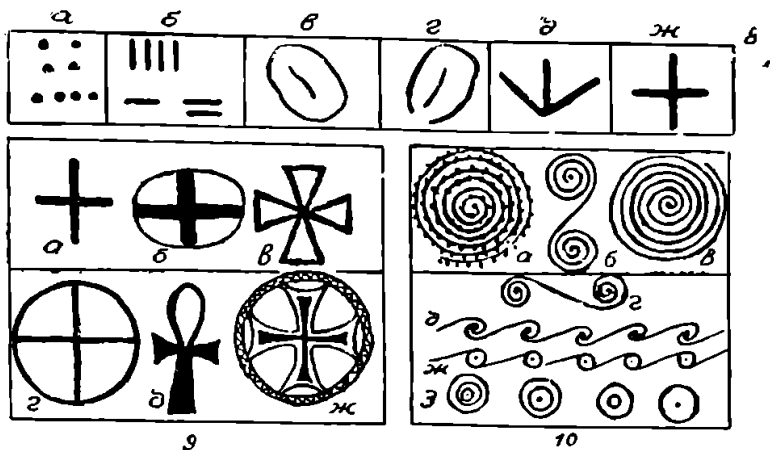
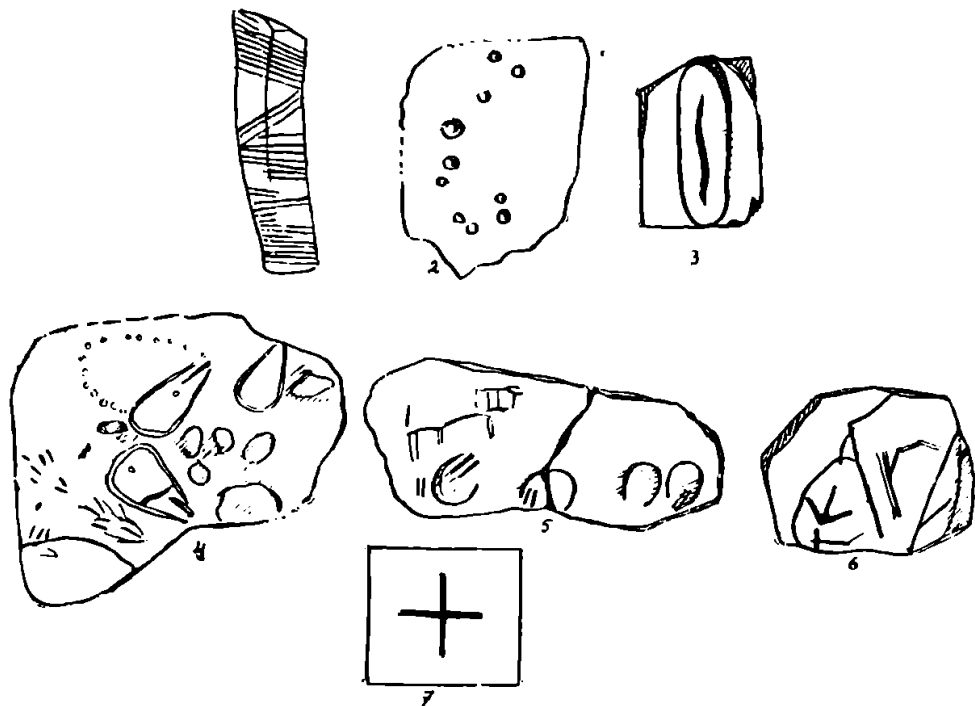
Наряду с восприятием и ощущением реальности, сходные с ней признаки и совпадения составляют основу солнечного антропоморфизма. Солнце «трудится» с утра: оно освещает и согревает землю, все оживляет, а к вечеру отправляется на покой. «Антропоморфическое объяснение внешней реальности приближает предметы к нам, делает их нам ближе и вместе с тем по-видимому понятнее»¹⁸.

Как указывалось, прежде чем человек осознал способность «одного» солнца свершать путь от восхода к зениту и закату, он считал, что эти три положения занимали три «разные» солнца. Это подтверждается существующими мустьерскими «нарезками» в виде двух, трех как самостоятельных, так и взаимосвязанных с другими компонентами солнечных комплексов. Представление о нескольких «солнцах» являло собой таким образом исходную позицию в формировании мировоззрения, оставаясь наглядным указанием об отдельных солнечных фазах. Казалось бы, что подобный изобразительный прием со временем составляя переживания раннего мировоззрения, сменившегося более рациональным, должен был быть изжит. Однако дальнейшее появление «солнц» уже расценивается

¹⁷ А. Г. С п и р к и н, Ук. соч., стр. 224.

¹⁸ Ю. Л и п с, Эстетика пространства, Цитировано по И. Г и р н у, «Происхождение искусства», М., 1924, стр. 8.

не иначе, как дифференцированное понятие всей целой «нарезки» — «дня», отмечающей активный производственный период, в котором каждая из «ранних» нарезок уже не играла роль самостоятельного солнца, а соответствовала положению «единого» в роли утреннего, полудневного и вечернего «солнца». Все это, как видно, подготовило почву для появления комплекса из трех «нарезок» как это видно на плитке из Ля Ферраси (рис. 6) не в параллельном друг к другу положении, а в виде крестообразной фигуры без нижнего окончания, как вполне согласованного и ло-

ичного оформления, в котором утреннее положение солнца показано левой нарезкой, полуденное — нарезкой направленной вверх и вечернее — нарезкой, направленной вправо. Такое начертание отражало

вполне рациональное понятие о трех солнечных фазах, которые полностью должны были закрепиться в сознании уже только потому, что фиксировались наглядно — «простым глазом». Отсутствие нижнего конца фигуры «говорило» об «исчезновении» солнца. Однако, существовала уверенность в том, что опустившись в «земные недра» на «стдых» — как мог тогда представляться человеку закат — к утру солнце должно было появиться снова. Таким образом, местонахождение солнца ночью домысливалось с помощью фантазии, составляя и оформляясь в иррациональные понятия, легшие в дальнейшем в основу целого ряда фантастических сюжетов.

В связи с этим, следует отметить, что среди мустьерских изображений обращает внимание начертание на камне из пещеры Ля Ферраси (рис. 6), которое по всем данным является попыткой к полному оформлению крестообразной фигуры. Основную диспропорцию этой фигуры составляет сильно удлиненная горизонтальная линия, составляющая его «перекладину». Это указывает на ту магическую функцию «нарезки», которая продолжала подчеркивать значение света — «дня» — периода активно-производственной деятельности человека. При всем этом, такая диспропорция не мешала «уяснению» причины «исчезновения» солнца на ночь и легла в основу вполне «обиходного» мировоззрения. Независимо от того, какое это получило истолкование, оно показывало окончательно утвердившееся представление человека о солнечном перемещении во всех его четырех фазах в сутки. Интересно отметить, что правильная крестообразная фигура конца мустьерского времени изображена на каменной плитке из Цонской пещеры в Грузии (рис. 7)¹⁹. Не ставя эти данные, ни в какую зависимость от аналогичного начертания в Ля Ферраси, необходимо признать, что завершение знаков-«нарезок» в крестообразную конструкцию явилось тем образным комплексом понятий, придти к которым оказалось под силу мустьерскому человеку. «Первобытное искусство, как и всякое искусство вообще, восходит к действительности, отражая ее»²⁰.

Окончательно это подтверждает дальнейшее развитие эмпирических знаний, в результате чего равносторонняя крестообразная фигура в приемственном обобщении становится годичным «календарем», указывающим своими концами на чередование его сезонов, а затем на четыре стороны света (таб. 9). «Сведения», полученные в результате художественно-семантического анализа, приобретают окончательную достоверность в связи с учетом хозяйственно-практической деятельности человека. В результате неоднократных историко-археологических экскурсов в область предшествующего и исследуемого периодов обнаружены явления, классифицируемые как символические действия, производимые практически-производственными интересами своих современников. В связи с этим, одним из любопытных и весьма интересных явлений мустьерского времени явились так называемые «медвежьи пещеры», обнаруженные в альпийской зоне Центральной Европы, Франции, Кавказа и др. местах. В пещерах, находившихся на труднодоступной высоте, в каменных ящиках сохранились в громадном количестве медвежьи черепа и конечности. В некоторых местах они укладывались в круг, в других местах устанавливались лицевой стороной к выходу из пещеры. Своеобразный характер медвежьих «хранилищ» с предельной ясностью указывает на интерес к зверю, которого

¹⁹ А. Н. К а л а н д а д з е, Цонская пещера и ее культура. Ин-т истории, археологии и этнографии АН ГССР, Тб., 1969.

²⁰ А. А. Ф о р м о з о в, Очерки по первобытному искусству, М., 1969, стр. 250.

не просто убивали и съедали, но и проявляли заботу об убитом. Приносимые в пещеры на большую высоту: головы, конечности, а возможно и шкура зверя, вероятно представляли тот комплекс, который обеспечивал их будущие жизненные функции. «С очень древней ступени, когда первые фантастические представления и выражения их действия только формировались, однако сами комплексы дали убедительное удостоверение их символического значения для палеонтропа, указывая на зарождающуюся материально-духовную деятельность»²¹. Нельзя не видеть истоки древнейших охотничьих обычаев в так называемых «медвежьих праздниках», справляемых в основном северными народами Европы, Азии, Америки. В них также усматривается «возрождение» убитого зверя, магические действия, направленные на его размножение, в связи с чем имитировался половой акт с тушей медведя или его изображением²².

Мустьерское погребение из Тешик-Таш, окруженное рогами горного козла, в сопоставлении с укладыванием медвежьих костей в круговые композиции, также говорит о направленности этих ритуальных действий к солнечному сопричастию, устанавливая этим «близость», а скорее всего «присутствие» самого солнца, находящегося в определенное время (заката, зимнего периода) в пещере.

Соотношение мустьерских захоронений к солнцу предусматривало уложение покойника в соответствии с восточным или западным направлением. Такие явления со своим особым магическим ритуалом вскрывают мировоззрение, которое наделяло солнце способностью «воскрешать» или «рождать». Ритуальные же действия, в связи с этим, указывают, что человек прилагает старания и заботу к утраченным сородичам и убитым зверям, активно участвуя в «воскрешении» тех и других. Больше усилил человека, как можно было убедиться по «медвежьим пещерам», были направлены на «воскрешение» промыслового зверя, составляющего основу его пропитания. Такая «специализация» магических действий выражала особое отношение к классу этих животных.

В результате анализа всех этих ритуальных действий и соответствующих изобразительных средств, освещаются пути освоения природных явлений, отражая мировоззрение человека с его двумя направлениями: рациональным и иррациональным. Первое шло по сложному пути борьбы за существование, беспрестанного усовершенствования трудовых навыков, завоевания природы. Этот процесс знаменовал собой неуклонное освоение главного фактора — солнца и его основных свойств: света, тепла, движения.

Второе, одновременно с ним отлагало в неподготовленном сознании своеобразное миропонимание, но не абстрактно фантастическое, к чему не было предпосылок, а условное — на уровне существующего развития.

Что же касается вышеуказанных знаков — «нарезок», то они изучались с различных аспектов, в них видели зачатки письма, счета, точ-

²¹ А. Д. Столяр, *Натуральное творчество неандертальцев, как основа генезиса искусства, «Первобытное искусство», Новосибирск, 1971, стр. 140.*

²² А. М. Золотарев, *Пережитки тотемизма у народов Сибири*, Л., 1934, стр. 63; А. Ф. Анисимов, *Религия эвенков*, М. - Л., 1958., стр. 111—117; К. М. Рычков, *Енисейские тунгусы, Землеведение, 1922, кн. III—IV, стр. 109—112*, Е. И. Титов, *Некоторые данные по культуре медведя нижнеангарских тунгусов киндигирского рода, Сиб. живая старина, кн. I, изд. Вост. Сибир. отд. Русского географического общества, Иркутск, 1923, стр. 95—98.*

ных наук и др. (Буше де Перт, Э. Ларте и А. Кристи, Э. Пьетт, М. Ферборн, К. Абсолон).

По наблюдению Б. А. Фролова, следует, что «на разных стадиях процесса создания палеолитических изображений практическая механика неотделима от элементарной геометрии. Об этом свидетельствует уже перечень дошедших до нас в искусстве палеолита геометрических построений фигур, включающих начертания прямых параллельных линий, дуг...». Он подчеркивает, что «группировки насечек не случайны и составляют какую-то закономерность, общую для самых разных стоянок (подчеркнуто мною. — Н. У.). Они связаны с какими-то общими закономерностями в представлениях и понятиях палеолитических охотников, населявших Евразию»²³. Способ же передачи солнечного круговорота «нарезками», расположенными крестообразно, указывает на то, что человек, осознав способность солнца совершать круговое движение, заложил основу представлению о динамике вселенной и магических действиях обеспечивающих «возвращение» солнца. Страх перед возможным опозданием, его «потерей», «гибелью», всегда вселял тревогу и опасение у многих народов. Сохранились соответствующие магические воздействия, направленные на меры оберегающие от такого бедствия. Достаточно вспомнить полные драматизма сюжеты египетской мифологии и героические сказания многих народов, связанные с «проводами» и «возвращением» солнца, а также ритуалы совершающиеся в обстановке уже иной идеологии, которые содержат пласты древнего времени, т. к. в земледельческих обрядах продолжают действовать древние образы в зооморфных воплощениях²⁴.

Все творческие изобразительные усилия первобытного человека были направлены на отображение тех познаний, которые он приобрел на пути своей трудовой деятельности. Они шаг за шагом отражают дорогу познаний: с усложнением практических навыков усложняются и средства их передачи. Но при этом следует обрести уверенность в том, что эта «передача» делается изобразительными средствами составив в дальнейшем элементы искусства. Простейшие отправные средства передачи, как уже говорилось, с одинаковым правом могли быть отнесены к геометрии, математике, механике и т. д., т. е. к наукам. Но тем не менее, существуют обстоятельства, с которыми приходится не только считаться, но и включать их с полным основанием в изобразительный комплекс. Для этого следует вспомнить «медвежьих пещеры». Это пока не искусство, а предпосылка к нему, так сказать, изобразительное творчество на уровне трудового усилия, направленного в сторону магических действий, обеспечивающих желаемую материально-производственную результативность. Но эти явления, как и другие, взятые вместе с первобытной изобразительной практикой, составили отправную позицию, когда «из неискусства должно было родиться искусство». Именно здесь была заложена основа подлинного искусства, которое назрело с той необходимостью, как это можно наблюдать в позднемустьерское время, когда выражаясь образно, «оно было «беременно» искусством»²⁵.

С этим периодом связан процесс зарождения образа, изучение которого потребовал комплексного подхода, освещения его с различ-

²³ Б. А. Фролов, Познавательное начало в изобразительной деятельности палеолитического человека, «Первобытное искусство», Новосибирск, 1971, стр. 115.

²⁴ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, М. - Л., 1949, стр. 193.

²⁵ А. П. Окладников, Ук. соч., стр. 33.

ных аспектов. Этот вопрос не исключает привлечения, в качестве одного из методов истолкования творчества первобытного человека аналогией, конечно с учетом разницы их окружающей среды, с некоторыми закономерностями, характерными для развития детей, когда они «руководствуются в своем поведении образной памятью». Акад. И. С. Бериташвили писал: «только с возрастом, когда они начинают говорить и рассуждать, когда отображение внешнего мира и внутреннего состояния сохраняется в словесных символах, у человека наряду с образной памятью начинает действовать новая форма памяти, которую можно было бы назвать символической. Эта форма памяти, очевидно, коренным образом связана с необычным разрастанием коры головного мозга». У взрослого же человека, по словам И. С. Бериташвили эта память главенствует, т. к. «он всегда руководствуется в своем поведении и образной памятью». Такой процесс надо полагать должен был возникнуть в начальном периоде развития образного мышления, когда связи между объектами и человеком устанавливались посредством элементарных ассоциаций, которые, если их приурочить к начальному этапу мустьерского мышления, могли возникнуть на почве совпадения солнечного цвета с цветом охры. Чаще всего подобные связи могут образоваться по эмоциональному признаку. За этим этапом предметы и явления начинают складываться в сознании в «комплексы», отражающие «реальные» связи между предметами, подобно комплексу созданному из соллярного и адекватных ему функциональных знаков — «нарезок».

При этом следует учесть, что среди палеолитических начертаний, которые были приняты в качестве объектов художественно-семантического анализа, знак линейной «нарезки» в виде пространственно-временного определения, был получен в результате деятельности фантазии на основании чувственных ощущений. Это доказывает, что восприятие окружающего пространства и предметов природы, наполнено для человека палеолита разнообразными элементарными процессами ассоциаций.

Для определения человеком времени дня, в течение которого солнце совершало свой обход от восхода к закату, требовался отлет фантазии к тем своеобразным окраскам чувств, которые связывались с движением солнца и его фазами, и были способны возбудить соответствующие ассоциации. Фантазия, относящаяся ко времени и пространству, с самого начала встала на путь их материализации в виде комплекса изображений, который и составил основу их образа.

В итоге художественно-семантического исследования мустьерских знаков, отражающих окружающую действительность, они наглядно указывают, как за познанием солнца в качестве фактора, освоенного в результате непосредственного ощущения его света, тепла, следовал сложный путь освоения солнечного движения. Именно на этом пути возникли искаженные представления, в результате фантастического домысливания тех солнечных явлений, которые не поддавались непосредственному ощущению и фиксации в сознании человека. Это в основном падало на период исчезновения солнца, а затем его появления совместно с возрожденной природой. Такое явление породило в первобытном сознании отношение к солнцу, в период его исчезновения, как к периоду накопления его живительных сил, направленных на «воскре-

²⁶ И. С. Бериташвили, Физиология памяти, «Наука и человечество», М., 1968, стр. 30—31.

шение», «возрождение», которое распространялось одинаково как на самого человека, так и на промыслового зверя.

Все приведенное показывает, что художественно-семантическое обоснование первобытной графики опирается на живое человеческое действие, составив целый мир символических представлений, разворачивающихся с такой последовательностью, что многие ученые видят возникновение магии и религии не иначе, как в мустьерской действительности.

Что же касается графических знаков, которые возникли под прямым давлением «борьбы за существование, но не звериными, а человеческими способами», их появилось ровно столько, чтобы различить на первых порах неуверенные, но все более и более крепнущие шаги мустьерского человека в познании главных регулирующих факторов природы.

Рациональная осознанность, как результат жизненно-практического опыта, явилась основой реалистического творчества, дав начало изобразительной практике. Солнце, как животворящее начало, было осознано через цвет и передано красным пятном.

Дальнейшие сдвиги в сознании отражали свойства солнца, передаваемые человеком посредством различных комбинаций насечек — «нарезок», составивших в итоге крестообразную фигуру. В начальной стадии развития в основе креста лежал практический опыт, сложившийся под воздействием ритмичного чередования дня и ночи, тепла и холода. Затем этот опыт обогащается также эмпирически сложившимся представлением об определенной последовательности смены различных времен года и, наконец, ориентацией в четырех сторонах света.

მანანა ხიდაშელი

ბჰიანნი ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანის ირმის ქანდაკებები აღმოსავლეთ საქართველოდან

ქართველი ტომების მიერ შექმნილი გამოყენებითი დეკორატიული ხელოვნების ისტორიაში გვიანი ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანა მეტად მნიშვნელოვან ეპოქას წარმოადგენს. სწორედ ამ პერიოდში ვითარდება და თავისებურ სახეს იღებს ლითონის პლასტიკა. განსაკუთრებით საინტერესოა ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული სხვადასხვა ცხოველთა ქანდაკებანი. ბრინჯაოს პლასტიკის ეს მრავალრიცხოვანი ნიმუშები ამ პერიოდის ხელოვნების მეტად თავისებურ და საინტერესო ჯგუფს წარმოგვიდგენს.

საკიდებლად და დასაღამებლად განკუთვნილი სხვადასხვა ცხოველთა ქანდაკებანი დამახასიათებელია, როგორც აღმოსავლურ ქართული, ისე კოლხური კულტურისათვის. ამ დიდ კულტურულ წრეებში შექმნილ ქანდაკებებს მკვეთრად გამოხატული თავისებურებანი და ნიშნები გააჩნია. ამიტომაც ამ ქანდაკებათა ცალკეული ჯგუფის, ლოკალური ვარიანტების ცალ-ცალკე შესწავლას დიდი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს. მხოლოდ ამგვარი კვლევის შედეგად იქნება შესაძლებელი, ქართველი ტომების მიერ შექმნილი ბრინჯაოს პლასტიკის ძირითადი ნიშნების, თავისებურებების, განვითარების გზებისა და ტენდენციების გარკვევა.

წინამდებარე წერილის მიზანს შეადგენს აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში შექმნილი ირმის ბრინჯაოს ქანდაკებათა შესწავლა. ჩვენთვის უღარესად დიდი მნიშვნელობა აქვს სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებულ მასალას. ირმის ქანდაკებანი სამთავროში ხუთ სამარხშია აღმოჩენილი. აქედან ოთხი (№№ 56, 77, 96ბ, 203) გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ეკუთვნის. აღნიშნული სამარხების თარიღი, საკმაოდ ზუსტად არის განსაზღვრული რ. აბრამიშვილის მიერ, რომელიც მათ ძვ. წ. XI—X სს. ათარიღებს¹.

სამთავროში აღმოჩენილია ირმის ქანდაკებათა ათი ნიმუში (იხ. ტ. 1,1) ეს ნიმუშები, თავისი მხატვრული ნიშნებით დიდ მსგავსებას იჩენს ერთმანეთთან. ამიტომ ჩვენ ყველა მათგანის აღწერას არ შეუვლდებით; მაგალითისათვის კი განვიხილავთ მხოლოდ ერთ მათგანს:

ირმის ეს ქანდაკება დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმში. ინვენტარის № 1254:21-56. ქანდაკების სიგრძე 3 სმ. სიმაღლე 7,8 სმ. ქანდაკება კარვად არის დაცული. იგი აღმოჩენილია ორმო-სამარხ № 96ბ-ში (იხ. ტაბ. 1,2).

¹ რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—A და XXI—B, 1957, გვ. 136.

ქანდაკებას აქვს სწორხაზოვანი, ბრტყელი სხეული, ქანდაკების სწორ-
 ხაზოვან სხეულს გეომეტრიული ფორმა აქვს მიცემული. თუ პირობითად,
 ჩვენ ირმის სხეულს კისრის გარეშე წარმოვიდგენთ, დავინახავთ რომ სხეუ-
 ლის ფორმა კვადრატულია. კვადრატში, სივრცე, მუცლიდან ფეხებამდე,
 თითქოს ამოჭრილია. ამ ამოჭრილ სივრცეს კი ნახევარი წრის ფორმა აქვს
 მიცემული. კვადრატულ ფორმაში ამოჭრილი ეს ნახევარი წრე, კიდევ უფრო
 აძლიერებს ქანდაკების გეომეტრიულ სტილში გადაწყვეტის შთაბეჭდილებას.

თუ ჩვენ ირმის ქანდაკებას პირდაპირ შევხედავთ, დავინახავთ, რომ
 ირემს მკერდი არა აქვს გამოხატული. მისი ფეხები უშუალოდ კისრის გაგრ-
 ჶელებას წარმოადგენს. ფეხები თავის დაბოლოებებში შეკრულია. შეკრულ
 ფეხებს შორის დარჩენილი სივრცე მოგრძო სწორკუთხედის ფორმას იძლევა.
 ასეთსავე სწორკუთხედს ქმნის უკანა ფეხებს შორის დარჩენილი სივრცეც.
 ირმის ფეხები საკმაოდ სწორხაზოვნად არის შესრულებული. ამიტომ ისინი
 საყრდენი სვეტების შთაბეჭდილებას ტოვებენ. ფორმა დაუმუშავებელი და
 დაუნაწევრებელია. ფორმის დეტალიზაცია სრულებით არ ჩანს.

ირმის საესებით სწორხაზოვნად შესრულებულ ტანს თითქოს უპირის-
 პირდება მოცულობითად დამუშავებული კისრისა და თავის ფორმა. თავი
 საკმაოდ რეალისტურად არის გადმოცემული. სახეზე გამოყვანილია დიდი,
 რელიეფური თვალები. პირი ირემს ფართოდ აქვს გაღებული, ღრუნჩი ზევა-
 თაა აწეული. ცხოველი თითქოს „მყვირალი ირმის“ პოზაშია გადმოცემული.

ირემს აქვს მაღალი, ძლიერი რქები, რომლებიც, აგრეთვე, მოცულობითა
 ფორმებით არის დამუშავებული. თითოეულ რქაზე ორ-ორი მოკლე და გა-
 ნიერი შვერილია წარმოდგენილი.

ირმის ქანდაკების ზურგზე ამოჭრილია დიდი ზომის ნახვრეტი, რომელ-
 შიც, ალბათ, ქანდაკების ჩამოსაკიდი ჯაჭვი იყო გაყრილი.

ხაზგასმითაა აღსანიშნავი, რომ სამთავროში აღმოჩენილ ირმის ქანდაკე-
 ბებს სრულიად გარკვეული და საერთო მხატვრულ-სტილისტური ნიშნები
 და თავისებურებები ახასიათებს. ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ ამ პერიოდ-
 ში ირმის ქანდაკებების ზემო აღნიშნული სამთავრული ტიპი დამახასიათებ-
 ლია არა მხოლოდ სამთავროსათვის, არამედ ხშირად გვხვდება შიდა ქართლის
 სხვა რაიონებშიც. კერძოდ კი, ქანდაკების ეს ტიპი საკმაოდაა გავრცელებუ-
 ლი არაგვის ხეობაში, ფასანაურის მიდამოებში.

ამგვარი ქანდაკების ნიმუშებს შეიცავდა ფასანაურის მახლობლად აღ-
 მოჩენილი განძი. ეს განძი კოლხური ცულების საფუძველზე, ო. ჯაფარიძის
 მიერ გვიანი ბრინჯაოსა და აღრეული რკინის ხანით არის დათარიღებული².
 ამგვარად, ფასანაურში აღმოჩენილი, ზემოთ განხილული ირმების მსგავსი
 ქანდაკება სამთავრული ძეგლების სინქრონულად შეიძლება ჩაითვალოს.
 ირმის ეს ქანდაკება ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინვ.
 № 7—09:4 (იხ. ტაბ. II, 1).

ქანდაკება შესრულებულია გეომეტრიულ სტილში. სხეული ბრტყელი
 და სწორხაზოვანია. ხოლო კისერი, თავი და რქები მოცულობითი ფორმები-
 თაა დამუშავებული.

² ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, კოლხური ცული, სსშ XVI - B, 1950, გვ. 69—70.

ირმის ანალოგიურ ქანდაკებებს საკმაო რაოდენობით შეიცავს, აგრეთვე, ცნობილი ჩაბარუხის განძი³, რომელიც, აგრეთვე, ზემოთ განხილული ძეგლების თანადროული ჩანს.

ამგვარად, შიდა ქართლში, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანში მეტად გავრცელებულია ირმის ქანდაკების ერთი გარკვეული ტიპი, რომელსაც საერთო მხატვრულ-სტილისტიკური ნიშნები ახასიათებს. აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული ქანდაკების ამ სახეობას ჩვენ პირობითად „სამთავრულ“ ტიპს ვუწოდებთ.

საინტერესოა განისაზღვროს ის თავისებურებანი, რომელიც ქანდაკების ამ ტიპისათვის არის დამახასიათებელი. გამოიყოს ის საერთო ნიშნები, რომელთა საფუძველზე ხერხდება ამ ნიმუშების ერთ ჯგუფში გაერთიანება.

„სამთავრული“ ტიპის ირმის ქანდაკებების დამზადების ტექნიკა ყოველთვის ერთი და იგივეა. ისინი მზადდებოდა იმ პერიოდში საკმაოდ გავრცელებული ე. წ. ცვილის დაკარგვის წესით⁴.

უკლებლივ ყველა ქანდაკება აღიქმება პროფილში, სილუეტით და არა სკულპტურული ფორმებით. ეს მომენტი განპირობებული იყო, როგორც ჩანს ოსტატის გარკვეული მხატვრული ამოცანით. ეინაიდან, ირმის ეს ფიგურები გამიზნული იყო არა დასადგმელად, არამედ დაკიდებული უნდა ყოფილიყო, ქანდაკება ყოველთვის აღიქმებოდა არა სივრცეში, არამედ გარკვეულ ფონზე. ამიტომაც, ამ შემთხვევაში, ცხოველის ფიგურის წარმოდგენა მკაცრ პროფილურ სილუეტში სავსებით გამართლებული ჩანს.

მიუხედავად იმისა, რომ ქანდაკებები ბრინჯაოსაგან არიან ჩამოსხმული, უკლებლივ ყველა შემთხვევაში ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ცხოველის ფიგურა მიღებულია ბრტყელი ფირფიტის მოღუნვის შედეგად, რის გამოც ქანდაკებების მკერდისა და მუცლის არეში ღრუ რჩება.

ქანდაკების აგება ყოველთვის გეომეტრიული სტილის პრინციპებს ექვემდებარება. ირმის სხეული კვადრატულია. სხეულსა და ფეხებს შორის ბრტყელ კვადრატულ ფირფიტაზე თითქოს ამოჭრილია სივრცე და მიღებულ ფორმას ნახევარი წრის სახე აქვს. სწორედ კვადრატში ამოჭრილი ნახევარი წრე ქმნის ყველაზე მეტად, ქანდაკების გეომეტრიულ სტილში გადაწყვეტის შთაბეჭდილებას. ასევე მკაფიოდ გეომეტრიულია ირმის ფეხებს შორის დარჩენილი სივრცის ნაწილიც, რომელიც წაგრძელებულ ოთხკუთხედს მოგვაგონებს.

„სამთავრული“ ტიპის ირმები საკმაოდ სქემატური და ხაზოვანია. ზედაპირი სიბრტყობრივ არის დამუშავებული. ამ შემთხვევაში შთაბეჭდილებას ქმნის არა სხეულის მოცულობითი ფორმა, არამედ სხეულის სწორხაზოვანი მკაფიო კონტური. ირმის თითქმის გრაფიკულად შესრულებულ სხეულს უპირისპირდება მეტად პლასტიური, მოცულობითად დამუშავებული ცხოველის კისრის, თავისა და რქების მასები. ფორმათა ეს გრაფიკულობა და მოცულობითობა ერთმანეთთან ყოველთვის ორგანულად არის შერწყმული, რის გამოც გამოსახულება ყოველთვის ინარჩუნებს სტილისტურ ერთიანობასა და ქანდაკობრივ ელემენტს. ირმის ქანდაკებები საკმაოდ სქემატურია. ფორმის

³ ალ. კალანდაძე, ჩაბარუხისა და ფასანურის განძები (თეზისები), დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის I სამეცნიერო სესია, თბ., 1965.

⁴ Ф. Тавадзе, Т. Сакварелидзе, Бронзы древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 60.

დეტალიზაციას უმნიშვნელო ყურადღება ექცევა. ირმის ფიგურებში განსაკუთრებითაა ხაზგასმული ამ ცხოველის ყველაზე უფრო თვალშისაცემი გარეგნული ნიშნები. შეიძლება ითქვას, რომ ირმები განზოგადებული სახით არიან მოცემულნი. მიუხედავად ქანდაკების მკაფიო გეომეტრიული სილუეტისა, ირემს აბსოლუტურად მატერიალური სახე აქვს მიცემული. ცხოველის ფიგურა არასოდეს არაა გაყინული, პირიქით ის ყოველთვის მეტად გამომხატველი და ექსპრესიულია. მათში ოსტატის დიდი უშუალობა იგრძნობა, რის გამოც ეს ქანდაკებანი მომხიბვლელნი არიან.

„სამთავრული“ ტიპის ირმის ქანდაკებების სინქრონულობა, მათი დიდი მსგავსება ერთმანეთთან, საერთო მხატვრულ-სტილისტური ნიშნები გვაფიქრებინებს, რომ ეს ძეგლები ერთ მხატვრულ მიმდინარეობას ეკუთვნიან.

„სამთავრული“ ტიპი ირმის ქანდაკებისა, როგორც ჩანს, მტკიცედ დამკვიდრდა ქართველი ტომების ბრინჯაოს პლასტიკაში, და, უფრო გვიანდელ ხანაშიც ჰპოვა თავისი განხორციელება. ამ აზრის დასამტკიცებლად განსაკუთრებით საინტერესო მასალას ყაზბეგის განაშენი შემაგალი ირმის ქანდაკებანი იძლევა.

მაგალითისათვის განვიხილავთ ყაზბეგის ქანდაკებას (იხ. ტაბ. II, 2) ინვენტარის № 2—02:208.

ირმის ეს ქანდაკება შესრულებულია გეომეტრიული სტილით. იგი აღიქმება სილუეტით. ირემს აქვს სწორხაზოვანი, ბრტყელი სხეული, ხოლო თავი, კისერი და რქები მოცულობითი ფორმებით არის დამუშავებული. სწორხაზოვანი, მასიური ფეხები თავის დაბოლოებებში შეერთებულია. ზურგზე ქანდაკებას გაკეთებული აქვს კავი, რომელშიც გაყრილია ბრინჯაოს მასიური ჯაჭვი.

ყაზბეგის ზემოაღნიშნული ქანდაკება დიდ მსგავსებას იჩენს სამთავრული ტიპის ირმის ქანდაკებებთან. უფრო მეტიც, სამთავრული ქანდაკებანი, ყაზბეგური ძეგლების პროტოტიპებად შეიძლება ჩავთვალოთ. რაში ჩანს ეს მსგავსება? უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ორივე ტიპის ქანდაკება გეომეტრიული სტილის პრინციპებს ექვემდებარება.

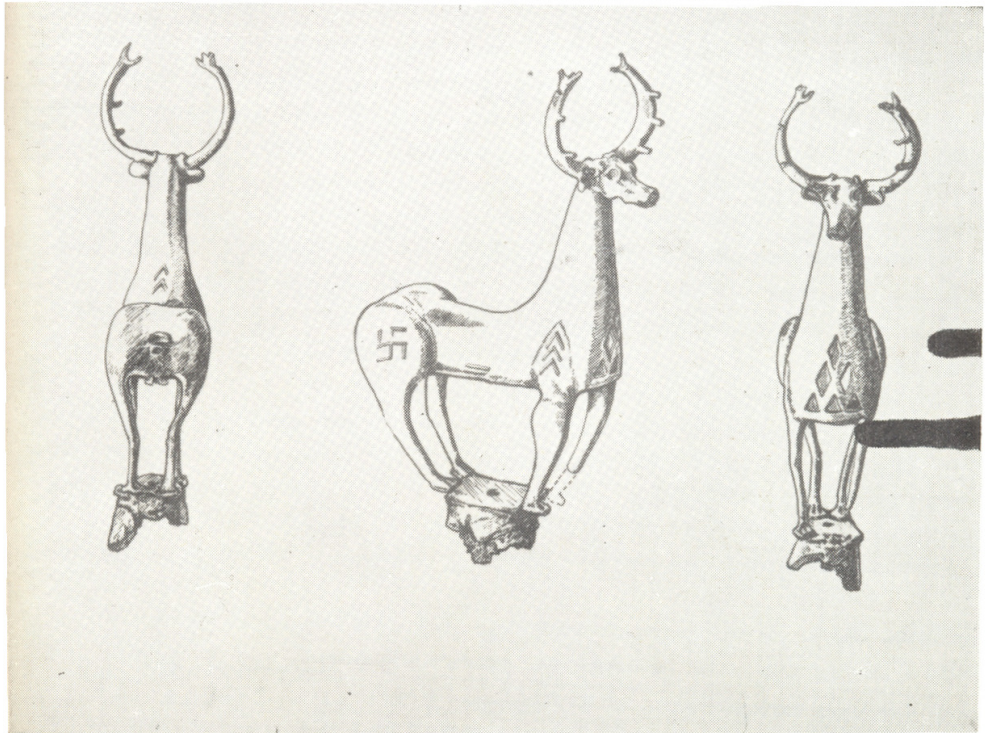
ტორსისა და ფეხების სქემატური დამუშავების მიუხედავად, სამთავრული ირემს უფრო მატერიალური და კონკრეტული სახე აქვს მიცემული. მაშინ როდესაც ყაზბეგური ირმების ტორსი უფრო განყენებულია. მას რაღაც გეომეტრიული სხეულის სახე აქვს მიცემული. მაგრამ მეორე მხრივ ყაზბეგური ქანდაკების თავის, კისრისა და რქების მოცულობითი ფორმა მეტი პლასტიკურობით გამოირჩევა. ფორმათა მოღვლირება ამ შემთხვევაში უფრო უახლოვდება მრგვალ ქანდაკებას. თუ ირმის ტორსი მხოლოდ სილუეტში აღიქმება, თავისა და კისრის ფორმა ნამდვილ ქანდაკებას წარმოადგენს, კარგად იკითხება სივრცეში და ზემოქმედებას თავისი სკულპტურული მასებით ახდენს. მეტი ყურადღება ექცევა აქ ფორმის დეტალიზაციასაც, მკაფიოდ არის გამოყვანილი ცხოველის თვალები, ყურები, დაღებული ხახა და სხვა.

გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში, აღმ. საქართველოში, გავრცელებულია ირმის ქანდაკებათა განსხვავებული ჯგუფი, რომელიც კახე-

* ნიშანდობლივია ისიც, რომ სამთავროში, ჩაბარუნში და ფასანაურში აღმოჩენილი ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლებიც მხატვრული სტილის მხრივ დიდ მსგავსებას იჩენენ ერთმანეთთან. ხელოვნებათმცოდნე ნ. ურუშაძეს აღნიშნული ქაშრები ერთ მხატვრულ სახელოსნოდან გამოსულ ძეგლებად მიაჩნია. იხ. Н. Е. У р у ш а д з е, Бронзовые пояса из Самтаврского некрополя..., Автореферат, 1969.

თის ზოგიერთი რაიონისათვის არის დამახასიათებელი. ამ ჯგუფში შედის ირმის ორი ქანდაკება თუშეთიდან, გამოქვეყნებული პ. უეაროვას მიერ და სოფ. ახალ ულიანოვკაში აღმოჩენილი ირმის ქანდაკებები. ამჯერად, ჩვენ სწორედ ამ უკანასკნელზე, ახალ ულიანოვკაში აღმოჩენილ ძეგლებზე გვექნება საუბარი; ეს ქანდაკებები წარმოადგენს № 1 ყორღანში მოპოვებული მდიდარი არქეოლოგიური კომპლექსის ნაწილს.

რ. აბრამიშვილის აზრით, აღნიშნული სამარხი გვარის დაწინაურებულ წევრს ეკუთვნოდა. წინასწარი შესწავლის საფუძველზე ეს ძეგლი ძვ. წ.-ის XII ს. თარიღდება.

ირმის ქანდაკება (ინვენტარის № 25—61:28) იდგა ბრტყელ ფირფიტაზე, რომელიც ცილინდრული ტიპის დასამაგრებელ მასრაში გადიოდა (იხ. ტაბ. I, II, III).

ირმის სხელი მოცულობითი მასებით არის დამუშავებული. მას მოგრძო ცილინდრული ფორმა აქვს, ირმის კისერს კი კონუსისებური, კისერი სხეულის მიმართულებით თანდათან განიერდება და რბილი, პლასტიური ხაზით გადადის მომრგვალებულ მკერდში. ასეთივე მრგვალი და მოცულობითია ცხოველის ვაეაც. ფეხები სწორხაზოვნად არის შესრულებული და მთლიანი ღერძის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ამავე დროს აშკარად ჩანს სწრაფვა ფორმის დეტალიზაციისაკენ — ფეხების დაბოლოებებში კარგად შეიმჩნევა ჩლიქები, რომლებიც ორად არის გაყოფილი.

ირმის თავი რეალისტურად არის შესრულებული. სახეზე გამოყვანილია ორი დიდი, რელიეფური თვალი. პირი ირემს შეკრული აქვს, ნესტოები დაბერილი და ამობურცული. ქვედა ყბა შიგნითაა შეღრმავებული. ყურები განზეა გაშვებული.

ირმის რქები ბრინჯაოს ბრტყელი ფირფიტისაგანაა დამზადებული. ისინი ისე არიან განლაგებულნი, რომ იქმნება გახსნილი რკალი. თითოეული მათგანი ბოლოვდება სამ-სამი წვეტიანი შვერილით. გარდა ამისა რქებზე გამოყვანილია სამი წიბო. ირემს გამოხატული აქვს მამრობითი სასქესო ორგანო.

ირმის ფიკურა უხვადაა შემკული ინკრუსტაციით შესრულებული სხვადასხვა გეომეტრიული მოტივებით. ირმის მკერდზე ჩვენ ვხედავთ საკმაოდ დიდი ზომის გეომეტრიულ ორნამენტს. ამ ნიშანს სამკუთხედის ფორმა აქვს მიცემული. სამკუთხედში ჩასმულია სხვადასხვა სახის ორნამენტი — ქვედა ხაზზე განლაგებულია სამი პატარა სამკუთხედი, შუაში — ორი რომბი, ხოლო ზევითა ხაზზე ისევ ორი რომბია გამოხატული.

ირმის ვაეაზე, ორივე მხარეს, სვასტიკებია გამოყვანილი, ხოლო თეძოებზე და ზურგზე, წიწვოვანი ორნამენტის ხაზებია გავლებული.

ირმის მეორე ქანდაკება (ინვენტარის № 25—51:27) ზევით განხილული ძეგლის ანალოგიურია. მისგან განსხვავებით, იგი საკმაოდ დაზიანებულია.

გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში, აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული ქანდაკების ეს ტიპი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება.

უპირველეს ყოვლისა ეს ქანდაკებები დასაკვიდად კი არ არიან გამიზნულნი, არამედ დასადგმელად. ამიტომაც აღიქმებიან არა სილუეტში, არამედ

⁶ რ. აბრამიშვილი, 1960 წ. ლავოდეხის რ-ში არქეოლოგიური გათხრების წინასწარი ანგარიში, საქართველოში 1960 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., 1961, გვ. 28.

სივრცეში. ამდენად, ისინი ნამდვილ ქანდაკებებს წარმოადგენენ. ირმის სხეული, მთლიანად, დამუშავებულია სკულპტურული მოცულობით ნაძვრწი ფორმებით. ეს ამოცანა ამ ტიპის ძეგლებზე საკმაოდ ოსტატურად არის შესრულებული. აღსანიშნავია, აგრეთვე, ამ ქანდაკებათა დეკორაციული ხასიათი. ცხოველის ცოცხალი, საკმაოდ რეალისტური ქანდაკობრივი პორტრეტი უთავსდება ამ ძეგლის ხაზგასმულ დეკორაციულობასა და ორნამენტობას. ეს ტიპი ქანდაკებისა, თავისი მხატვრულ-სტილისტური ნიშნებით, გარკვეულ მსგავსებას იჩენს განჯა-ყარაბახული კულტურისათვის დამახასიათებელ ძეგლებთან.

ამგვარად, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში, აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებას პოულობს ირმის ქანდაკებათა ორი განსხვავებული ჯგუფი. თითოეული ეს ტიპი ასახავს ქანდაკების განვითარების განსხვავებულ ხაზს. პირველი ე. წ. „სამთავრული“ ტიპის ქანდაკებებისათვის დამახასიათებელია აშკარად გამოხატული გეომეტრიზმი, ფორმის როგორც ვრაფიკული, ასევე პლასტიკური გადაწყვეტის ორგანული გაერთიანება, ცხოველის განზოგადებული სახის შექმნა.

ხოლო მეორე ტიპი ხასიათდება ფორმის მოცულობითი, პლასტიკური დამუშავებით და ქანდაკების ხაზგასმული დეკორაციულობით.

მასალის მიმოხილვის შემდეგ, ჩვენ წინაშე, ბუნებრივია, დაისმის საკმაოდ მნიშვნელოვანი საკითხი — რით უნდა აიხსნას ირმის გამოსახულებათა ასეთი სიმრავლე მატერიალური კულტურის ძეგლებზე გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში? ამ პერიოდში ხომ ქანდაკებების კვერდით ხშირად გვხვდება ამ ცხოველის გრაფიკული გამოსახულებანიც. კოლხურ ცულებზე, ამავე ტიპის ბალთებზე, ბრინჯაოს გრაფირებულ სარტყლებზე და სხვა ძეგლებზე გადმოცემული მხატვრული დეკორის ერთ-ერთ პოპულარულ მხატვრულ სახეს ხომ სწორედ ირემი წარმოადგენს.

ამ საკითხზე მსჯელობისას ანგარიშგასაწევია შემდეგი ფაქტორი: გვიანი ბრინჯაოს ხანა ხასიათდება იმდროინდელ საზოგადოებაში მიმდინარე დიდი ძვრებითა და წარმოებაში მომხდარი ღრმა ცვლილებებით⁷.

ეს რთული პროცესები მართალია ძალიან ნელა, მაგრამ მაინც ცვლის და ართულებს ადამიანის ცხოვრებას და მის დამოკიდებულებას გარე სამყაროსთან. ადამიანს სურს გაიგოს და ახსნას მის გარშემო მყოფი სინამდვილე. იგი ცდილობს შეიცნოს ბუნებაში არსებული გარკვეული კანონზომიერება, მოვლენათა შორის კავშირი. ადამიანის ცნობიერებაში მიმდინარე ეს რთული პროცესები გარკვეულ ასახვას პოულობს ერთი მხრივ, მის მიერ შექმნილ მითოლოგიურსა და რელიგიურ შეხედულებებში, ხოლო მეორე მხრივ, საკმაოდ საინტერესოდ არის ასახული ადამიანის მიერ შექმნილ სახვითი ხელოვნების ძეგლებზე. ამიტომაც, განსაკუთრებით გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული გვხვდება მატერიალური კულტურის ძეგლებზე რთული, სიუჟეტური კომპოზიციები, რომლებიც გადმოგვცემენ ადამიანის რეალურ ცხოვრებას, მის პრაქტიკულ საქმიანობას, ხშირად შერწყმულსა და გადახლართულს

⁷ დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ. აღ. კალანდაძე, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები აღმ. საქართველოში, წიგნში „საქართველოს არქეოლოგია“, თბ., 1959, გვ. 155 და შპდ. გ. გობეჯიშვილი, ახალი მოვლენები ეკონომიურ და სოციალურ ცხოვრებაში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1973, გვ. 243.

რთულ რელიგიურ და მითოლოგიურ სიუჟეტებთან. ამავე დროს, ვითარდება და რთულდება ამ ძეგლების დეკორატიულ-ორნამენტული სახეც .

სწორედ ამავე ხანებში, წარმოიშობა და იწყებს განვითარებას გამოყენებითი ხელოვნება, როგორც ადამიანის მხატვრული შემოქმედების დამოუკიდებელი და განსაკუთრებული სფერო.

გვიანი ბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული ხელოვნური ნაწარმის ძირითადი ნაწილის გამოყენებითი ხასიათი და ამ სახის ძეგლების საგრძნობლად გაზრდილი რაოდენობა, უნდა მიუთითებდეს ამგვარ ნაწარმზე საზოგადოების გაზრდილ მოთხოვნილებებს. ეს ფაქტიც კი თავის მხრივ ადასტურებს იმდროინდელ საზოგადოებაში თავისუფალი მოსახლეობის უმეტესი ნაწილის მატერიალური კეთილდღეობის ზრდას⁸.

მიუხედავად იმისა, რომ გვიანი ბრინჯაოს ხანაში, ადამიანმა საკმაოდ დიდ წარმატებებს მიაღწია საწარმოო ძალების განვითარების სფეროში, იგი მაინც საესებით უძლური რჩება ბუნების ძალებთან ბრძოლაში და მის გარშემო არსებული რთული სინამდვილე ადამიანის გონებისათვის საიდუმლოებითაა მოცული. მიუხედავად ამისა ადამიანი მაინც ცდილობს ახსნას მის გარშემო მყოფი სინამდვილე, შეიცნოს მისი საიდუმლოება, გარკვეული ზემოქმედება მოახდინოს მასზე.

მაგრამ, მატერიალური წარმოების დაბალი დონე ზღუდავდა ადამიანის გონებას. ყველა პირობა არსებობდა იმისა, რომ ადამიანს შეექმნა არასწორი, ფანტასტიკური შეხედულება, მის გარემომცველ სამყაროზე, მასში მოქმედ ძალებზე, თვით ადამიანზე და მის არსზე. ადამიანს არ ესმოდა ბუნების მოვლენათა შორის არსებული ჰერმეტიკი კანონზომიერება, ამიტომაც იგი ბუნების მოვლენებს ფანტასტიკურ, ილუზორულ გამოხატულებებს აძლევდა. რელიგია და მითოლოგია იმდროინდელი ადამიანის ცხოვრებაში უდიდეს როლს თამაშობს; უძველესი ხელოვნების ყველა დარგები მჭიდრო კავშირშია ადამიანის იდეოლოგიურ შეხედულებებთან და უხვად სარგებლობს რელიგიური და მითოლოგიური სიუჟეტებით.

ამიტომაც, ამ აღრეულ პერიოდში, წერილობითი წყაროების არ არსებობის ხანაში, რელიგიასთან მჭიდროდ დაკავშირებული სახვითი ხელოვნების ძეგლები, ხალხის იდეოლოგიურ შეხედულებათა შესწავლის მეტად მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს.

ადამიანის სრული დამოკიდებულება ბუნებაზე, მისი უძლურება და შიში მის წინაშე, ადამიანის აზროვნებაში წარმოშობდა მრავალრიცხოვან მფარველებს, ღვთაებებს, რომლებსაც თავდაპირველად ზომორფული სახე აქვთ მიცემული, ისინი უდიდეს როლს თამაშობენ იმდროინდელი ადამიანის ყოველდღიურ ცხოვრებასა და მის მიერ შექმნილ მითოლოგიურსა და რელიგიურ შეხედულებებში.

მრავალრიცხოვანი და სხვადასხვა ხასიათის მასალა ამტკიცებს ცხოველთა კულტების უდიდეს როლს ქართველი ხალხის პირველად რელიგიაში. საქართველოში შემდგომ ეპოქებს ამ კულტის მრავალრიცხოვანი და აშკარა გადმონაშთები გააჩნია; ცხოველთა კულტების სიძლიერის დასამტკიცებლად ის ფაქტიცაა საკმარისი, რომ ქართული არქაული ხელოვნების ძირითად თემატიკას, ცხოველთა გამოსახულებანი შეადგენს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ

⁸ Всеобщая история искусств, т. I, М., 1956, გვ. 32.

კავკასიური ცხოველური სტილისათვის დამახასიათებელი მხატვრული სახე-ები უდიდეს მდგრადობას იჩენს, რაც მათ მკვებავ სულიერ წარმოდგენათა სიმყარესა და ღრმა ტრადიციას მოწმობს.

გარდა ამისა, ქართველ ტომებს იდეოლოგიურ შეხედულებებში ცხოველთა კულტების სიმრავლესა და სიძლიერეს ადასტურებს ქართველი ხალხის ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის უმდიდრესი მონაცემები.

ამ უკანასკნელის საფუძველზე აშკარად ჩანს, რომ ქართველი და კავკასიის ტომების წარმართულ რელიგიაში უდიდესი ადგილი ეკირა ჯიხვისა და ირმის სახეს. როგორც ჩანს ამ ცხოველთა კულტი კავკასიაში ცხოველთა ნაყოფიერების ღვთაებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. შემდეგ კი ეს მითოლოგიურ-რელიგიური კომპლექსი, უძველეს მონადირეობას დაუკავშირდა.

საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში დამოწმებული წარმოდგენების თანახმად ცხოველთა მფარველი ღვთაება თავისი ბუნებით ზოომორფული არსებაა და ჯიხვის ან ირმის სახით წარმოგვიდგება. დანარჩენი ნადირისაგან მას მხოლოდ რაიმე ნიშანი (თეთრი ფერი, ოქროს რქები, თეთრი ნიშანი შუბლზე და სხვა) გამოარჩევს. ეს ზოომორფული არსება მფარველობს მთელ ნადირს და იმ შემთხვევაში თუ მონადირე მას ვერ გამოარჩევს ჩვეულებრივი ნადირისაგან და მოკლავს, თვით მონადირის დაღუპვაც გარდუვალი ხდება⁹.

შემდგომ, მთელი სამყაროს ანტროპომორფიზაციის შედეგად ადამიანი თავის მფარველ ზოომორფულ არსებას ანტროპომორფულად წარმოადგენს. ცხოველთა მთელი კლასი თავის ადრინდელ სახეს ინარჩუნებს, ხოლო მათი მფარველი ღვთაება ქალის სახით წარმოიდგინება. აღსანიშნავია, რომ ცხოველთა მფარველ ღვთაებას ყველაზე გავრცელებულ სახეს სწორედ ქალღვთაება წარმოადგენს¹⁰. მაგრამ ამავე დროს, ამ ქალღვთაებას რჩება უნარი თავისი ქვეშევრდომი ცხოველის სახე მიიღოს და ასე ეჩვენოს ადამიანს. ქართული ფოლკლორული მასალების თანახმად, ცხოველთა მფარველი ღვთაება, ირმის ან ჯიხვის სახეს იღებს და ასე ეჩვენება მონადირეს. ეს ღვთაებრივი ცხოველი მონადირეს კლდეზე ან ტყეში შეიტყუებს, სადაც ლამაზი ოქროს-თმიანი ქალის სახეს მიიღებს და ადამიანთან სასიყვარულო ურთიერთობას ამყარებს.

ამის შემდეგ, ქალღვთაების მოტრფიალე მონადირის ნადავლი ნადირობაში ძალიან იზრდება (ნაყოფიერების ფუნქცია). მაგრამ ამ ურთიერთობასთან ყოველთვის დაკავშირებულია მკაცრი ტაბუ, თუ კი მონადირე ქალღვთაებასთან სასიყვარულო ურთიერთობის საიდუმლოს გასცემს, მისი დაღუპვა გარდუვალია¹¹.

სიუჟეტი მონადირისა და ნადირთ ბატონი ქალის სიყვარულის შესახებ მყარად არის შესული ქართულ ფოლკლორში და გამაგრებულია ნადირთ ბატონი ქალის კულტის არსებობით, რომლის ცალკეულმა გადმონაშთმა ჩვენს დრომდე მოაღწია¹².

⁹ ელ. ვირსალაძე, ქართული საზოგადოებრივი ენციკლოპედია, 1964, გვ. 22.

¹⁰ ა. რობაქიძე, შრომის ორგანიზაციის უძველესი ფორმები, თბ., 1941, გვ. 192.

¹¹ იხ. ფ. სახოკია, ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1956; ს. მაკალათია, ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1941, გვ. 386; ელ. ვირსალაძე, ქართული საზოგადოებრივი ენციკლოპედია, თბ., 1970, გვ. 12—22.

¹² ელ. ვირსალაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

ცხოველთა მფარველი ნაყოფიერების ღვთაებასთან დაკავშირებული ოქმენა-წარმოდგენები კავკასიაში მცხოვრებ ყველა ხალხს დაუცავს. ეს შეხედულებები გარკვეულ მსგავსებას იჩენენ ქართველი ტომების მითოლოგიურ შეხედულებებთან.

ირმის კულტის უშუალო კავშირზე მონადირეობასთან და ცხოველთა მფარველ ნაყოფიერების ღვთაებასთან, მეტყველებს საქართველოს მთიანეთში დამოწმებული ერთი მეტად საინტერესო რიტუალი: მონადირის მიერ დახოცილი ირმისა და ჯიხვის რქები სახლის თვალსაჩინო ადგილას იყო გამოფენილი და მონადირის გამარჯვებას აღნიშნავდა.

ნადირობის წინ, ან ნადირობის შემდეგ, ირმის რქებზე სანთელს დაანთებდნენ. პირველ შემთხვევაში, კარგ ნადირობესა და მონადირის შინ მშვიდობით დაბრუნებას თხოვდნენ ნადირთ პატრონს; მეორე შემთხვევაში — მადლობას სწირავდნენ მას ბარაქიანი ნადირობისათვის¹³.

ქართველი ხალხისა და კავკასიაში მოსახლე სხვა ხალხების უძველეს რელიგიურ შეხედულებებში დიდი ადგილი უჭირავს ცხოველთა მფარველ ნაყოფიერების ღვთაებას და მასთან დაკავშირებულ ცხოველებს — ირემსა და ჯიხვს. ქართველი ტომების მითოლოგიურ შეხედულებებში ეს ცხოველები ამ ღვთაების უძველეს სახეს წარმოადგენენ. ირემი ცხოველთა მფარველი ნაყოფიერების ღვთაების მითოლოგიური სახის განვითარებაში იმ საფეხურს ასახავს, როდესაც ცხოველთა მფარველი ღვთაება, თავისი ბუნებით ზომორთული არსება უნდა ყოფილიყო. ამ სახის ტრანსფორმაციის შემდგომ საფეხურს წარმოადგენს ზომორთული მფარველი ღვთაების ნაწილობრივი ან სრული ანტროპომორფიზაცია. ისინი იღებენ ჯერ ქალი ღვთაების სახეს, ხოლო შემდეგ მამაკაცი ღვთაების სახით წარმოიდგინებიან. ეს ზომორთული არსებანი კი ტრადიციით მტკიცედ უკავშირდებიან ცხოველთა მფარველ ღვთაებას და მისი ძირითადი თვისებისა და არსის გამომხატველნი ხდებიან¹⁴.

საფიქრებელია, რომ გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში, გავრცელებული ირმის ბრინჯაოს ქანდაკებები უკავშირდებიან და ასახავენ ცხოველთა მფარველ ნაყოფიერების ღვთაებასა და მონადირეობასთან დაკავშირებულ კულტებს. ამიტომაც, სავარაუდოა, რომ ამ ქანდაკებებს, საკულტო-სარიტუალო დანიშნულება ჰქონოდათ.

* * *

ირმის მხატვრული სახის ასახვას მატერიალური კულტურის ძეგლებზე, საქართველოში, მეტად დიდი ხნის ტრადიცია გააჩნია. ირმის გამოსახულება ნივთიერი კულტურის ძეგლებზე პირველად თავს იჩენს ენეოლითური ხანის დასასრულს. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს არუხლოს გორაზე აღმოჩენილი, ოდესღაც ჭურჭლის ყელთან მიკრული თიხის პატარა სამწახნაგოვანი გუნდა — „ბულა“. მის წახნაგზე შეიმჩნევა საბეჭდავით დატანებული სამი ანაბეჭდი. მაგრამ მხოლოდ ერთზეა შემორჩენილი გამოსახულება — ყელმოდებულ, დატოტვილი რქიანი ირემი, რომლის ზურგზეა მოქცეული რომელიღაც ცხოველის სქემატური გამოსახულება¹⁵.

¹³ აღ. რ. ბ. ა. ქ. ი. ძ. ე., დასახ. ნაშრომი, გვ. 175—176.

¹⁴ A. L a n g, Mythes, Cultes et Religions, Paris, 1896, გვ. 516

¹⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, გვ. 141.

შემდგომ ხანებში, კერძოდ კი მტკვარ-არაქსის კულტურაში, ირმის განოსახულებები მატულობს. ამ კულტურის ძეგლებზე, განსაკუთრებით კი კერამიკულ ნაწარმზე, საკმაოდ მრავლად გვხვდება ამ ცხოველის რელიეფური, გრაფიკული და ხახატი გამოსახულებები; განსაკუთრებით კი, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების იმ არეში, რომელიც დღევანდელი შიდა ქართლის ტერიტორიაზე მოდის (ჭულბაქები, შვაცხელები, გუდაბერტყა და სხვა).

აქ ხშირად თიხის ჭურჭელზე გამოხატულია ირმისა და ჯიხვის სახეები, ირმის ფიგურებით შემკულია დოვლათის შესანახი ჭურჭლის ხუფები და სხვა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ქვაცხელებზე აღმოჩენილ სპილენძის ფირფიტოვან დიადემაზე სწორედ ირმის სახეა გამოყვანილი. ამ ძეგლზე ირემი, ასტრალურ ნიშნებთან და წყლის ფრინველებთან ერთად არის გამოხატული¹⁶

მაგრამ ამ შემთხვევაში, ყველაზე მეტად ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ქვაცხელებზე კარგად დადასტურებულ საკმაოდ რთულ რელიგიურ რიტუალში, განსაკუთრებული ადგილი სწორედ ირემს აქვს დათმობილი (მსხვერპლად მოტანილი ირემი, ირმის ფიგურების სიმრავლე, ჭურჭელზე და სხვა). აღ. ჯავახიშვილისა და ლ. ღლონტის სამართლიანი შენიშვნით ეს შეიძლება იყოს, ერთი მხრივ, მონადირეობის ოდინდელი სამეურნეო დიდი მნიშვნელობის პირდაპირი ანარეკლი, მეორე მხრივ, ამ ნიადაგზევე აღმოცენებული ტოტემური რწმენის გამოხატულება. მაგრამ ეჭვს გარეშეა, რომ ტოტემიზმის ეს ნიშნები მთლიანად არის შერწყმული ნაყოფიერების ღვთაების კულტთან¹⁷.

უფრო გვიან, საქართველოს ტერიტორიაზე მდგომარეობა თითქოს იცვლება. ირმის გამოსახულებები სრულებით უცხოა შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთური კულტურისათვის; თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ირმის გამოსახულებებს თრიალეთში აღმოჩენილ ვერცხლის თასსა და სარწყულზე. ამ მხრივ ეს კულტურა თითქოს ერთგვარად განკერძოებულად გამოიყურება.

მაგრამ გვიანი ბრინჯაოს ხანაში, ირმის გამოსახულებები არა თუ ისევ ჩნდება მატერიალური კულტურის ძეგლებზე, არამედ, როგორც აღვნიშნეთ, ამგვარ გამოსახულებათა რიცხვი განსაკუთრებულ სიმრავლეს აღწევს. შეიძლება ითქვას, რომ ამ პერიოდში ირმის სახე ახალ სიცოცხლეს იძენს და ნივთიერი ძეგლების მხატვრული დეკორის აქტიური ელემენტი ხდება.

ირმის მხატვრული სახის განვითარებაში, ეს ახალი საფეხური, არ უნდა იყოს შემთხვევითი. ირემს დიდი ადგილი უჭირავს იმდროინდელი ადამიანის სამეურნეო ცხოვრებაში (მონადირეობა), რაც საფუძველი ხდება ამ ცხოველის ასახვისა ამ ხანის მითოლოგიურსა და რელიგიურ წარმოდგენებში.

ბ. პიოტროვსკის აზრით, კავკასიაში, გვიანი ბრინჯაოს ხანის ხელოვნების ძეგლებზე ასახულია ასტრალური, სოლარული, სამიწათმოქმედო და მონადირეობასთან დაკავშირებული იდეოლოგიური წარმოდგენები. სწორედ ამ უკანასკნელს, მონადირეობასთან დაკავშირებულ მითოლოგიურსა და რელიგიურ შეხედულებებს ანიჭებს ავტორი გარკვეულ უპირატესობას. ეს შეხედულებები მიაჩნია მას ამ პერიოდის მხატვრული შემოქმედების ძირითად მასაზრდოებელ იდეათა სამყაროდ¹⁸. ბ. პიოტროვსკის აზრით, ეს გამოწვეუ-

¹⁶ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, ურბნისი, I, თბ., 1962, გვ. 42.

¹⁷ იქვე, გვ. 52.

¹⁸ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, გვ. 91—92.

ლია გვიანი ბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული ნახევრად მომთაბარე მესაქონ-
ლეობასთან დაკავშირებული მონადირეობის სამეურნეო მნიშვნელობის მეო-
რად გაძლიერებასთან¹⁹.

მეტად მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ის გარემოებაც, რომ გვიანი ბრინჯაოსა
და ადრეული რკინის ხანაში, უკვე გარკვეულ სისტემად ჩამოყალიბებულა
ეს მითოლოგიურ-რელიგიური წარმოდგენები, რომლებშიც განსაკუთრებულ
როლს სწორედ ირემი თამაშობს, მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე ადგი-
ლობრივ ნიადაგზე აღმოცენებული ქართული ხელოვნების ძლიერი ნაკადის
მკვებავ იდეოლოგიურ შეხედულებებს წარმოადგენს²⁰. ამიტომაც, ანტიკურ
ხანაში შექმნილი, მაგრამ წინაანტიკური ხანის ტრადიციებთან დაკავშირე-
ბულ ძეგლებზე უაღრესად ხშირად ირმის გამოსახულებებია მოცემული (ჩვენ
ვგულისხმობთ ანტიკურ ხანაში გავრცელებულ ირმის მრავალრიცხოვან ქან-
დაკებებს, ირმის გამოსახულებებს ბრინჯაოს ჭვირულ ბალთებზე და სხვა)²¹.

ხაზგასმითაა აღსანიშნავი, რომ საქართველოში, ირმის სახე და მასთან
დაკავშირებული რელიგიურ-მითოლოგიური შეხედულებანი დღევანდლამ-
დეა დაცული ქართველი ხალხის ცოცხალ ყოფაში, ეთნოგრაფიული და ფოლ-
კლორული მონაცემების უმდიდრეს კომპლექსებში, რაც კიდევ ერთხელ ცხად-
ყოფს ქართული კულტურის უღრმეს ფესვებს.

¹⁹Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, М., 1955, გვ. 6.

²⁰მ. ს ი დ ა შ ე ლ ი, ბრინჯაოს მხატვრული დამუშავების ისტორიისათვის..., 1972.

²¹1971 წ. უფლისციხეში, შიდა ქალაქში, ადრეელინისტური ხანით დათარიღებულ ფენაში აღმოჩნდა შეპირილა დოქის ნატეხი, რომელზეც დატოტეილი რქებთან ირემია გამოხატული. ცნობა მოგვაწოდა დ. ხახუტაიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოკახუნებთ.

ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის

„ქსოვილიანი კერამიკის“ შემცველ ზღვისპირა ქვიშნარ დიუნებზე განლაგებული სადგომები შავიზღვისპირეთისათვის დამახასიათებელი მეტად თავისებური ძეგლებია¹. მათ უკვე რამდენიმე წელია მიიპყრეს მკვლევართა ყურადღება², მაგრამ უკანასკნელ ხანებამდე არ მოხერხდა ამ ძეგლებზე ფართო მასშტაბის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ჩატარება. ძირითადად, ალბათ ამის მიზეზია, რომ აქამდე სათანადო დამაჯერებლობით არ არის გარკვეული ამგვარ ძეგლებთან დაკავშირებული რიგი ისეთი უმნიშვნელოვანესი საკითხებისა, როგორცაა მათი დანიშნულება და თარიღი. წინამდებარე სტატია წარმოადგენს 1960—62 და 1967 წლებში ჩატარებული შედარებით ფართო ხასიათის არქეოლოგიური გათხრების³ შედეგად მოპოვებული მასალის საფუძველზე ამ ტიპის ერთ-ერთი ძეგლის, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღების ცდას.

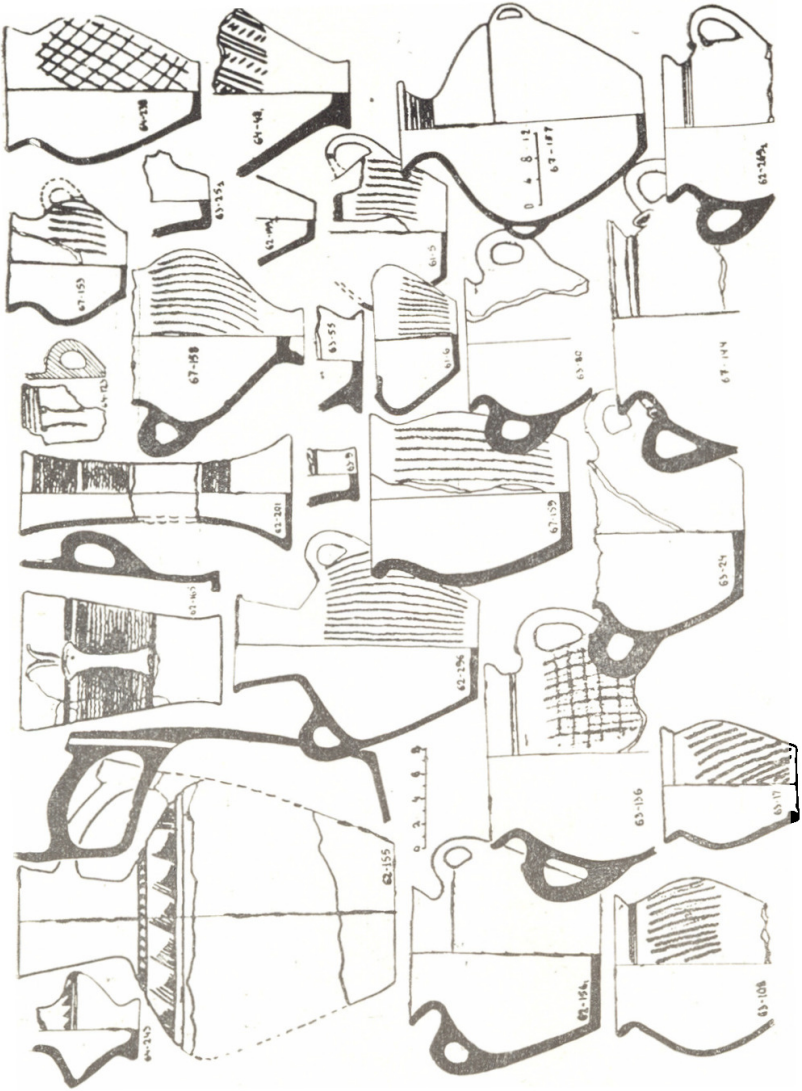
ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებზე მოპოვებული ბრინჯაოს ორიოდ ნივთი არ იძლევა ძეგლის კონკრეტულად დათარიღების საშუალებას. დათარიღე-

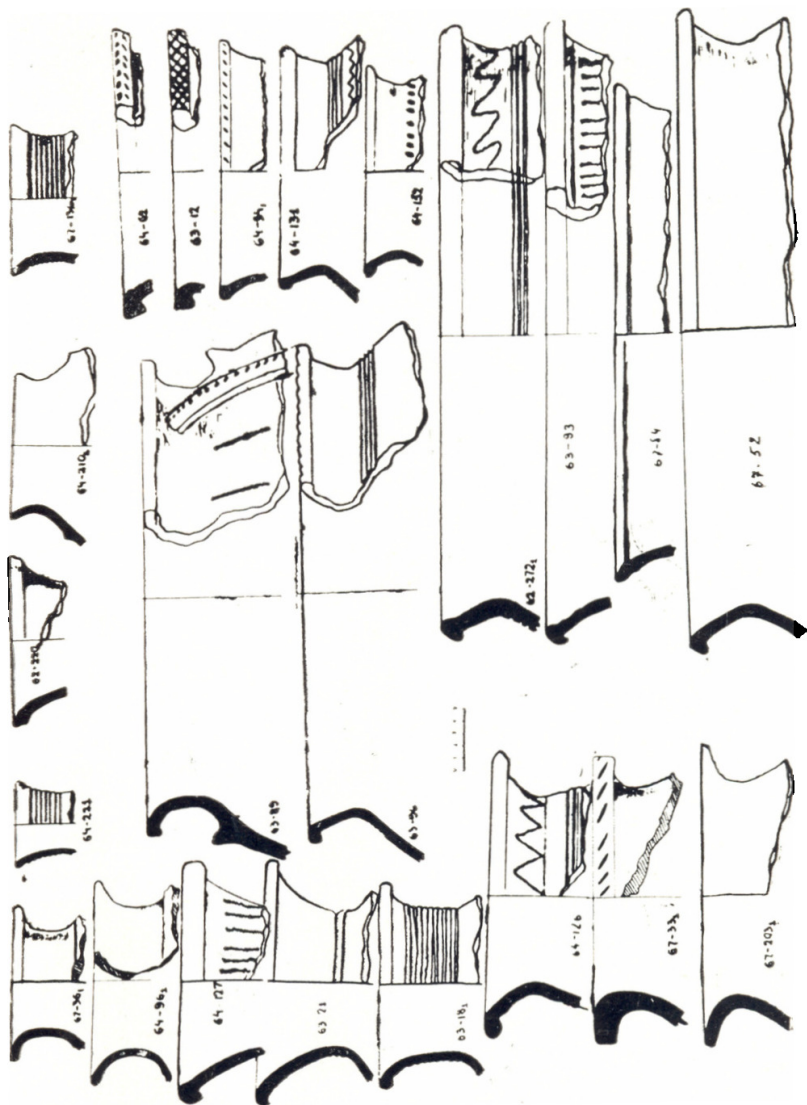
¹ ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებზე, მცირე მასშტაბის, ფაქტიურად დაზვერვითი ხასიათის არქეოლოგიური გათხრები ჩატარა ნ. ხოშტარიამ 1953 და 1956 წლებში. ამის შესახებ იხ. **Н. В. Хоштариа, Археологические раскопки в Пичвнარი и Чолоки, газ. „Батумский рабочий“, 1957 წლის 7 აპრილი, № 69; დ. ხახუტაიშვილი, საინტერესო არქეოლოგიური გათხრები, „საბჭოთა აპარა“, 1957 წლის 17 ნოემბერი, № 34.**

² **А. А. Иессен, Сухумская экспедиция ГАИМК, Советская археология, III, М.-Л., 1937, გვ. 251—252; Л. Н. Соловьев, Следы древнего соляного промысла близ г. Сухуми и г. Очамчире, Труды Абхазского Государственного музея, вып. 1, Сухуми, 1947, გვ. 23—50; его же, Селища с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, Советская археология, XIV, М.-Л., 1950, გვ. 265 და შემდ.; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, გვ. 274 და შემდ.; Н. В. Хоштариа, Археологическое исследование Уреки, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, 1, თბ., 1955, გვ. 25 და შემდ.; თ. ჯაფარიძე, დაზვერვითი ექსპედიცია გურიანში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVI—В. 1950, გვ. 118 და შემდ.**

³ აღნიშნული მუშაობის წინასწარი ანგარიშები იხილეთ: **ა. რამიშვილი, ფიჭვნარის ზღვისპირა ქვიშნარი ნაზურგის ძველი დასახლებანი, ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის 1 სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი, 1961, გვ. 7, 8; მისივე, ფიჭვნარის ძველი სადგომების 1962-63 წლებში სველე-არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები, ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი, 1964, გვ. 26, 27; მისივე, ზღვისპირა ზოლის ძველი ნამოსახლარები ჩაქვის რაიონში (1960 წლის არქეოლოგიური დაზვერვების მასალები), ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, III, 1964, გვ. 119 და შემდ.; მისივე, ძველი სადგომები ფიჭვნარის ქვიშნარ დიუნაზე (1961 წ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, 1, გვ. 17 და შემდ.; მისივე, Юго-восточное причерноморье в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Автореферат, Тб., 1971, გვ. 20—27.**

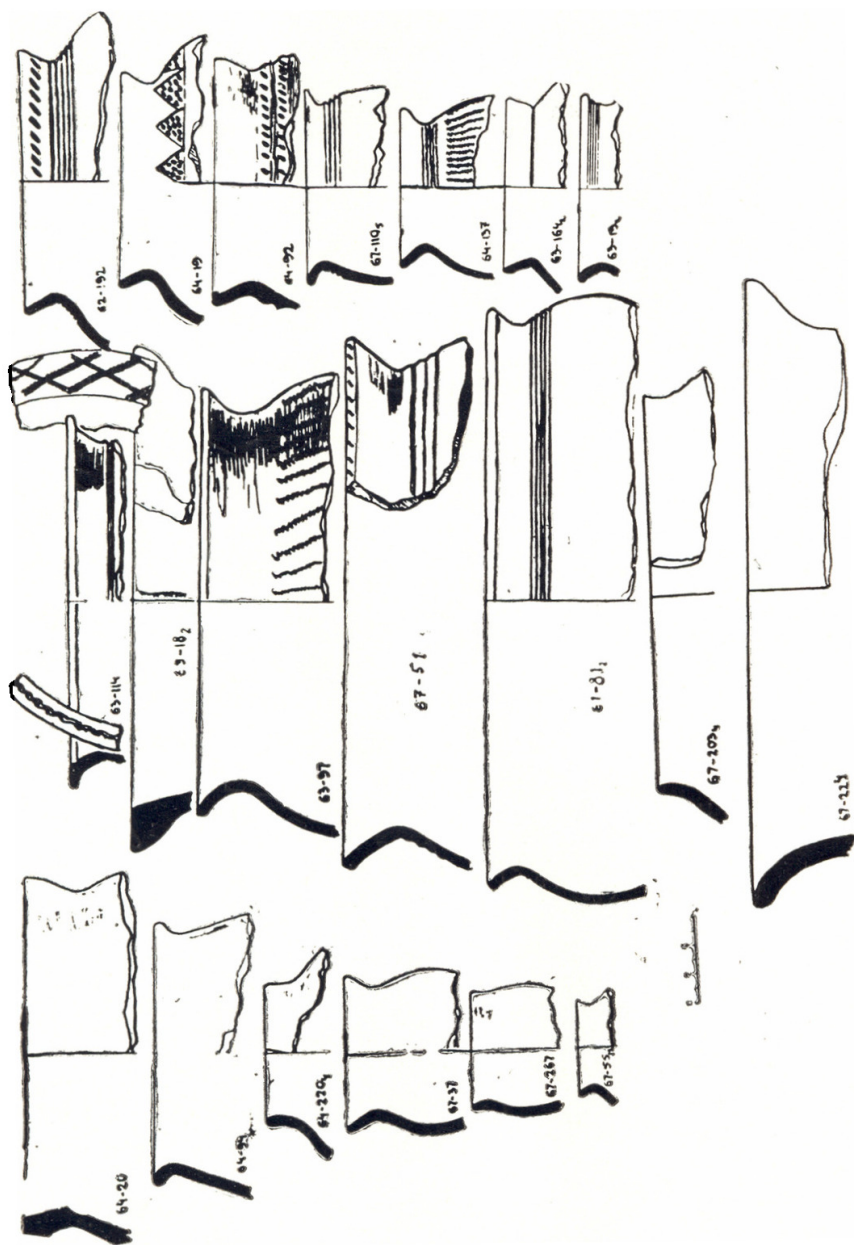

ზისათვის გარკვეული სამსახურის გაწევა შეუძლია რქისებრ სადგარებს. კერძოდ, პრინციპში შესაძლებელია არქეომანტიური მეთოდის გამოყენებით მათი გამოწვევის თარიღის დადგენა. სამწუხაროდ, ჩვენ სინამდვილეში არც ამ მეთოდის გამოყენება ხერხდება თავისუფლად. ჯერ ერთი, დღესდღეობით ამიერკავკასიისათვის და კერძოდ, საქართველოსათვის არ არის შედგენილი სათანადო არქეომანტიური სკალა, მეორეც სუსტი გამოწვევის გამო, თვით ეს სადგარები არ წარმოადგენენ პირველხარისხოვან მასალას აღნიშნული მეთოდით დათარიღებისათვის; არა ვართ გარანტირებული, რომ ყოველთვის ზუსტად არის დადგენილი ამა თუ იმ სადგარის მდებარეობა გამოწვევის პროცესში, ამას კი გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს არქეომანტიუზმის განსაზღვრისათვის. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც შევარჩიეთ II—VI ფენებიდან ისეთი სადგარების ჯგუფი, რომელთა გამოწვევისდროინდელი მდგომარეობა შედარებით ადვილი დასადგენი იყო და გადავეცით თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გეოფიზიკის კათედრის არქეომანტიურ ლაბორატორიას (ხელმძღვანელი ნ. ნოდია). მიღებული შედეგების შესახებ საუბარი ცოტა ქვემოთ გვექნება. ახლა კი დავუბრუნდეთ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებს.

ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო, ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება საყოფაცხოვრებო თიხის ჭურჭელს. მათი ნამტკრევები საკმაოდ დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა საკვლევ ჟეგლზე გამოვლენილ ექვსივე კულტურულ ფენაში⁴. ეს ჭურჭელი ძირითადად ქარსისა და ქვიშის თუ მაგნეტიტის მინარევებიანი თიხისაგან გამოუძერწვთ სწრაფადმბრუნავ მორავზე. იგი უპირატესად კარგად ვამომწვარი და კარგად ეე. თითქმის გაპრიალებამდე მოგლუვებული ზედაპირის მქონეა. მოპოვებული ფრაგმენტების უმრავლესობა (დაახლოებით ორი მესამედი) წითელკეციანია, ხოლო დანარჩენი ძირითადად ლეგა და ნაწილობრივ ჰავი კეცის მქონეა. უკანასკნელთა შორის ვხვდებით ისეთ ფრაგმენტებსაც, რომელთაც მხოლოდ ზედაპირი აქვთ შავი, ან უფრო იშვიათად ლეგა, ხოლო კეცი კი წითელი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ შესაძლებელია წითელკეციანი კერამიკის ასეთი სიმრავლე ნაწილობრივ ხანძრის დროს მათი მეორადი გამოწვევის შედეგიც იყოს. დადასტურებულია რამდენიმე ფაქტი, როდესაც ერთი და იმავე ჭურჭლის ორი ნატეხიდან ერთი წითელი, მეორე კი ლეგა კეცისა და ზედაპირის მქონეა.

საყოფაცხოვრებო თიხის ჭურჭელი უპირატესად ნატეხების სახით შემორჩა. მოხერხდა მხოლოდ თითო-ორი ჭურჭლის მთლიანი ფორმის აღდგენა. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი ნაწილების მიხედვითაც ხერხდება გარკვეული წარმოდგენა ვიკონიოთ ჭურჭლის ფორმებსა და შემკულობაზე. დანიშნულების მხრივ შესაძლებელი ხდება სუფრის (ჯამები, ლანგრები, სასმისეები, ტოლჩები, ყურმილიანი ჭურჭელი, დოქები), სამზარეულო (ქოთნები, ქილები, მომცრო კოჭობები) და სამეურნეო (დერგები, ჩაფები, პითოსები) ჭურჭლის გარჩევა.

ფიქვნარის სადგომებზე მოპოვებულ მასალაში ყველაზე მომცრო ჭურჭლის პირის დიამეტრი 7 სმ-ია. როგორც ჩანს, 7—10 სმ-იანი პირი ძირითადად

⁴ უდავოდ ყურადსაღებია ის ფაქტიც რომ ეს ფენები, შესწავლილია სხვადასხვა მოცულობით—ზედა ორი ფენა ვაიხობარა 1500მ², ხოლო ქვედა ოთხი კი—300 მ² ფართობზე. ბუნებრივია, ამიტომ ფენებიდან მომდინარე მასალაც არ არის თანაბარი რაოდენობის და ხშირ შემთხვევაში ძნელდება მისი ანალიზის შედეგად მიღებულ შთაბეჭდილებათა განზოგადება.

დოქებსა და სასმისებს, ხოლო უფრო იშვიათად ქილებსა და კოჭობებსაც ჰქონიათ. 11—20 სმ პირი უპირატესად სამზარეულო დანიშნულების, ალბათ, კერძის მოსამზადებელ ჭურჭელს ჰქონდა. ამ ჯგუფში სჭარბობს ქოთნები. შედარებით იშვიათია რამდენადმე მაღალყელიანი, მკვეთრად პირგადმოკეცილი ჭურჭელი, რომელსაც ჩვენ ჩაფებს მივაკუთვნებთ. უფრო დიდი პირის მქონე ჭურჭელი უმეტესად ყელდაბალი, მოზრდილი, მაგრამ თხელკედლიანი ნაწარმია. გაცილებით მცირე რაოდენობით (ისიც მხოლოდ ზედა სამ ფენაში) გვხვდება სქელკედლიანი ჭურჭლის, ე. წ. კოლხური პითოსების ნატეხებიც.

მიუხედავად იმისა, რომ ზღვისპირა სადგომების ცალკეული ფენები არა თანაბარი მასშტაბითაა შესწავლილი, ინტერესსმოკლებული არ იქნება ამ ფენებიდან მომდინარე მასალის ურთიერთშედარება და შესაძლებლობის ფარგლებში მათი მსგავსება-განსხვავების დადგენა. საყურნალო სტატიის მოცულობა საშუალებას არ გვაძლევს დეტალურად განვიხილოთ ცალკეული ფენებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა. ამიტომ, ამჯერად დავეკუთვითხებით მხოლოდ მისი ურთიერთშედარების შედეგად მიღებული დასკვნებით⁵.

ფიჭვნარის სადგომები, ყოველ შემთხვევაში აქამდე ცნობილი მასალის მიხედვით მაინც, ძირითადად მსგავს საყოფაცხოვრებო თიხის ჭურჭელს შეიცავს. ექვსივე ფენისათვის დამახასიათებელი ფორმებია ყელდაბალი, ოდნავ პირგადამოკეცილი ქოთნები, კოჭობები, ქილები, დიდი ზომის შედარებით თხელკედლიანი დერგები, რამდენადმე მაღალყელიანი, ჩაფისებური ჭურჭელი, სასმისების ცალკეული სახეობანი მაინც, მაგალითად მაღალი, ცილინდრული სასმისები და სხვა (ტაბ. II—IV). ასევე ექვსივე ფენაში გვხვდება ჭურჭლის შემკულობის ზოგიერთი ხერხი. კერძოდ, ამოღარული სარტყლები, გაპრიალებული ზოლები, კანელურები, კოპები და როგორც სადა, ასევე ზოომორფული ყურები (ტაბ. V—VII). მითითებულ მსგავს ფორმებთან და შემკობის ხერხებთან ერთად გვხვდება მხოლოდ ამა თუ იმ ფენისათვის ან ფენების ჯგუფისათვის დამახასიათებელი ფორმები და შემკულობაც.

დასავლეთ საქართველოს შესაბამისი მასალის შემცველი ძეგლები და განსაკუთრებით კი ამ ძეგლებიდან მომდინარე საყოფაცხოვრებო კერამიკა ჯერჯერობით არ არის ისე შესწავლილი, რომ უშუალო ანალოგიების მოშეკვლიებით შეგვეძლოს ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების სათანადო ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოქცევა. ასეთ ვითარებაში, იძულებული ვხდებით ფიჭვნარის სადგომების საყოფაცხოვრებო კერამიკისათვის დამახასიათებელი ცალკეული ნიშნების მიხედვით განვსაზღვროთ ძეგლის ქვედა და ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი და შემდეგ დავადგინოთ მეტ-ნაკლებად მისაღები თარიღი.

ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებზე ანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოსათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან ერთად გვხვდება უშუალოდ წინაანტიკური ხანის ჭურჭელიც. პირველი რიგის, ე. ი. ანტიკური ხანის კერამიკიდან ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით აღსანიშნავია სხვადასხვა ტიპის კოლხური სასმისები, ყურმილიანი დოქები, პირჩაზნეკილი ჯამები, პითოსები მითითებული ფორმებიდან კონუსისებური სასმისები (ტაბ. II, 62—165, 199; 63—9, 25, 55) და პირჩაზნეკილი ჯამები (ტაბ. I, 63—4₂, 3, 38; 64—12) მხო-

⁵ ზღვისპირა სადგომებზე ჩვენ მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების დოკუმენტური ანგარიში ს. თანადო გამაოკლევითურთ გამზადებული ვაჟეს და ვიმედოვნებთ, რომ ახლო მომავალში დაიბეჭდება სრულა სახით.

ლოდ პირველ ფენაში შეგვხვდა, ყურმილიანი დოქები (ტაბ. II, 62—155; 64—243), პირველსა და მეორე ფენაში, პითოსები (ტაბ. IV, 62—204, 211, 283; 63—61, 1969; 67—30₂, 135₁, 2) ზედა სამ ფენაში, ხოლო მღალაი, ცილინდრულ-ტანიანი სასმისები (ტაბ. II, 62—201; 64—123), როგორც ჩანს, თუ ექვსივე ფენაში არა, ზედა ხუთ ფენაში მაინც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ზემოთ აღნიშნული თიხის ჭურჭლის ყველა ფორმა დღემდე ცნობილი იყო დასავლეთ საქართველოს მხოლოდ ადრეანტიკური ხანით დათარიღებული ძეგლებიდან (დაბლა გომი⁶. საქორჭიო⁷, ჭოგნარი⁸, ფიქვნარი⁹ და სხვ.).

მეორე რიგის, ე. ი. წინაანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი კერამიკიდან საყურადღებოა დიდი ზომის, შედარებით თხელკედლიანი, კანელურებიანი (ტაბ. III, 63—89; VII, 64—100₁, 67—98₁₁, 114₂) და ბრინჯაოს სიტულის ფორმის (ტაბ. II, 67—159) ჭურჭელი, ზომორფული ყურები (ტაბ. V). ამგვარი ჭურჭელი ფართო ხმარებაში ყოფილა ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომების არსებობის მთელ მანძილზე. ასეთივე ჭურჭელი გვხვდება, აგრეთვე, დასავლეთ საქართველოს წინაანტიკური ხანის ძეგლებზე, ნაოხვამუს ზედა ფენა¹⁰. დაბლა გომი¹¹, ჭალადიდი¹², დათეშიძეების გორა¹³, ნოსირი¹⁴, ფიქვნარი¹⁵ და სხვა).

ცოტა სხვაგვარი მდგომარეობა გვაქვს თიხის ჭურჭლის შემკულობაში ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომებზე აღმოჩენილი ორნამენტის თითქმის ყოველი სახეობა გვხვდება დასავლეთ საქართველოს როგორც ადრეანტიკური ხანის, ასევე მის წინადროინდელ თიხის ჭურჭელზე. მიუხედავად ამისა, ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომების კერამიკის შემკულობაშიც შეიძლება გამოიყოს

⁶ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი., გვ. 68—72, 97—101, ტაბ. 27, 31, 35; ნახ. 22, 24.

⁷ თ. შიქელაძე, ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1963წ. ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების შედეგები. XII სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1963წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი (ფეოდალური და ანტიკური ხანის ძეგლები), თბ., 1964, გვ. 26; შიქელაძე, ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შესახებ, XIV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1965, გვ. 50, 51.

⁸ ოთ. ლორთქიფანიძე, ქუთაისსა და მის მიდამოებში 1963 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, XII სამეცნიერო სესია... გვ. 28, 29; შიქელაძე, ქუთაისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964წ. ჩატარებული მუშაობის ძირითადი შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია... გვ. 45—43.

⁹ რ. ფუთურიძე, ა. კახიძე, ფიქვნარში 1964 წ. წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია... გვ. 52, 53; ა. ინაიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, ა. კახიძე, 1966 წ. ციხისძირის (პეტრა) და ფიქვნარის ნაქალაქართა არქეოლოგიური შესწავლას შედეგები, XVI სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1966წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1967, გვ. 67, 68.

¹⁰ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188, 192, ნახ. 48 20₂ა;

¹¹ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123, 124, ნახ. 31, 32; ტაბ. 40₁₃—21.

¹² თ. შიქელაძე, ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1963 წ. ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, ევ. 23.

¹³ ოთ. ლორთქიფანიძე, ქუთაისსა და მის მიდამოებში 1963 წ. ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, გვ. 28, 29.

¹⁴ დ. ქორიძე, ე. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968 წ. მუშაობის შედეგები, VIII სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1968 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1969, გვ. 17.

¹⁵ რ. ფუთურიძე, ა. კახიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

ზემოთ მითითებულის მსგავსი, რამდენადმე სახეშეცვლილი ორი ჯგუფი. სახელდობრ, შემკულობის ერთი ჯგუფი — ამოღარული, ტალღისებური, სადა თუ სხვადასხვაგვარ ნაჭდევებიანი რელიეფური სარტყლები, ნაჭდევები თეფშისებურად გადაშლილ პირზე თუ მის წიბოზე (ტაბ. III, IV, VI, VII), დამახასიათებელია ადრეანტიკური ხანის კოლხური კერამიკისათვის, მაგრამ ჭურჭლის შემკობის ეს სახეები მეტ-ნაკლები სიძლიერით თავს იჩენს წინარე პერიოდში. მეორე ჯგუფი — სამკუთხა შევრონები, ფრჩხილისეული და წიწვისებური ნაჭდევები, გაპრიალებული ზოლები, მომცრო კოპები და სხვ. (ტაბ. I—V, VII) ძირითადად კოლხეთის წინაანტიკური ხანის კერამიკისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ გარკვეულ ფარგლებში მომდევნო პერიოდშიც გვხვდება. სწორედ ამიტომ არის, რომ ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების თიხის ჭურჭლის შემკულობის სახეები თავის ანალოგიას პოულობენ, ერთი მხრივ, დაბლა გომის¹⁶, სოხუმის მთისა¹⁷ და დასავლეთ საქართველოს სხვა ნამოსახლარების ადრეანტიკური ხანის მასალაში. მეორე მხრივ, შავიზღვისპირეთის ანალოგიური სადგომების¹⁸, სოხუმის მთის¹⁹, დაბლა გომისა და ნაოხვამეს²⁰ თუ სხვა ძეგლების წინაანტიკური ხანის ფენებში.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე შესაძლებლად მიგვაჩნია მივეთითოთ. რომ ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებისათვის დამახასიათებელია ერთი მხრივ ანტიკური ხანის, ხოლო მეორე მხრივ მისი წინა პერიოდის დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული თიხის ჭურჭლის ფორმებისა და შემკულობის თანაარსებობა. შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ ხშირ შემთხვევაში ასეთი თანხვედრა პირველად არის დადასტურებული. ეს კი თავისთავად მეტყველებს ამ ფაქტის მნიშვნელობაზე არა მარტო თიხის ჭურჭლის ცალკეული ფორმების და შემკულობის ამა თუ იმ სახის, არამედ, საერთოდ, ძვ. წ. I ათასწლეულის კოლხური კერამიკის შესწავლისათვის. მით უმეტეს, რომ დღეისათვის არ შეიძლება დადგენილად ჩაითვალოს აღნიშნული პერიოდის კოლხურ კერამიკასთან დაკავშირებული ზოგი ისეთი არსებითი საკითხი, როგორც არის თიხის ჭურჭლის ცალკეული ფორმებისა და მათი შემკულობის კონკრეტული სახეების წარმოშობა და უპირატესი გავრცელების დრო.

დასავლეთ საქართველოში აქამდე არ არის შესწავლილი სხვა ისეთი ძეგლი, რომელიც, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების მსგავსად, ერთ ფენაში შეიცავდეს ადრეანტიკური და მისი წინამორბედი პერიოდის რიგ კერამიკულ ფორმებს. ამის გამო, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დასათარიღებლად ანალოგაებზე პირდაპირი დაყრდნობა არ იქნებოდა გამართლებული. ასეთ ვითარებაში აუცილებელი ჩანს ადრეული პარალელური მასალის ზედა და მოგვიანო ხანის შესადარებელი ნიმუშების ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნების ურთიერთშეკერება და მიღებულ დასკვნებზე დაყრდნობა. პირველ რიგში საჭიროა გაირკვეს განსახილველი ძეგლის დათარიღებისას საყოფაცხოვრებო თი-

¹⁶ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი., ტაბ. 23, 24, 27, 2.

¹⁷ ა. კალანდაძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1954, ტაბ. XV₄, XVI, XVII, XVIII, XIX.

¹⁸ Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრომი., ნახ. 4, 5; Н. В. Хоштариа, Археологическое исследование Уреки, табл. VIII₂, XI₄.

¹⁹ ა. კალანდაძე, დასახ. ნაშრომი., ტაბ. XVI—XXII.

²⁰ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი., ტაბ. 40, 57_{1,2}, 5-12; ნახ. 48 29, 30, 33-36, 41, 42, 75.

ხას კურჭლის რომელ ფორმასა და შემკულობის რომელ სახეს უნდა მიეცეს უპირატესობა — შედარებით აღრინდელს თუ მოგვიანოს. ამისათვის აუცილებელია გულდასმითი კვლევა-ძიებით დავადგინოთ რა უფრო დასაშვებია: აქამდე წინანტიკური ხანის ფორმებად მიჩნეული თიხის კურჭლის გავრცელება ადრეანტიკურ ხანაშიც, თუ პირიქით, დღემდე მხოლოდ ანტიკური ხანის ფენებიდან ცნობილი ფორმების შედარებით ადრეულ ხანაში წარმოშობა.

ზემოთ უკვე აღნიშნულია, რომ კოლხური სასმისების რიგი ფორმები, პირჩაზნეკილი ჯამები, ყურმილიანი კურჭელი, ე. წ. კოლხური პითოსები დასავლეთ საქართველოში დღემდე ცნობილი იყო მხოლოდ ადრეანტიკურ ხანით დათარიღებული ძეგლებიდან (დაბლა გომი, საქორქიო, ჭოგნარი, ფიჭვნარი და სხვ.). მითითებულ ძეგლებზე მეტ-ნაკლები სისრულით შესწავლილია ნამოსახლარები და ზოგ შემთხვევაში შესაბამისი პერიოდის სამაროვნებიც. იმპორტული კერამიკის მეშვეობით ამ ძეგლებზე საკმაოდ საიმედოდ არის გამოყოფილი ძვ. წ. VI—V საუკუნეების მასალის შემცველი ფენები. აუცილებლად ყურადსადება ის ფაქტი, რომ აღნიშნულ ფენებში არ არის აღმოჩენილი არც ერთი ნატეხი ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომებზე მრავლად აღმოჩენილი კანელურებისა და ზოომორფული ყურის მქონე თიხის კურჭლისა. ამ მხრივ განსაკუთრებით საგულისხმოა ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომების უშუალო მეზობლობაში მყოფი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე შესწავლილი კულტურული ფენები და ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრის სამაროვანი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ძეგლებისა და ზღვისპირა სადგომების სინქრონულობის შემთხვევაში, მათ შორის მითითებული განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო. თუ ზღვისპირა სადგომებზე იმპორტული ნაწარმის უქონლობა შესაძლებელია რამდენადმე მაინც აიხსნას ძეგლის თავისებურებით, ადრეანტიკური ხანის ძეგლებზე და, განსაკუთრებით ფიქვნარისავე ნაქალაქარის ძვ. წ. VI ს-ის კულტურულ ფენაში და სამარებებში ზღვისპირა სადგომებისათვის დამახასიათებელი ზოომორფული ყურებისა და კანელურებიანი კურჭლის უქონლობა, მხოლოდ და მხოლოდ ამ ძეგლების ქრონოლოგიურ სხვაობაზე უნდა მიგვითითებდეს. თუ კი მართებულია ზემოთ მოტანილი მსჯელობა, გამოდის რომ ფიქვნარის ზღვისპირა სადგომები გარკვეულად წინ უსწრებენ დასავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებს და მის ზედა ქრონოლოგიურ მიჯნად უნდა მივიღოთ უკიდურეს შემთხვევაში ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევარი, უფრო კი ძვ. წ. VII ს-ის ბოლო²¹.

ფიქვნარის სადგომების ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნის გარკვევისას ძირითადად უნდა დავყვარდნოთ ზოომორფული ყურებისა და კანელურების მქონე კურჭელს. ერთიკა და მეორეც სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია დასავლეთ საქართველოს წინანტიკური ხანის კერამიკის დამახასიათებელი ნიშნად²². კანელურებიანი თიხის კურჭლის საწყისი ფორმები ჯერ კიდევ ნაო-

²¹ ამ უკანასკნელი თარიღის საფუძვლად უპირველეს ყოვლისა მიგვაჩნია ფიქვნარის ნაქალაქარზე ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისიდანვე იმპორტული კერამიკის დადასტურება. იხ. ა. კ ა ხ ი ძ ე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები (ქობულეთი-ფიქვნარი), თბ., 1971, გვ. 77, 78, 136, 144, 145.

²² Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრომი.*, გვ. 188, 189; Т. К. Микеладзе, *Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и Юго-Восточного Причерноморья (XV—IV вв. до н. э.)*, Автореферат, Тб., 1969, გვ. 21; е го же, *Колхидская керамика 11—1 тысячилетия до н. э.*, Тезисы докладов посвященных итогам полевых археологических исследований в 1976г. в СССР, Тб., 1971, гв. 83.

ხვამუს შუა ფენაში იჩენს თავს²³, მაგრამ იგი ძირითადად დამახასიათებელია ამავე ძეგლის უშუალოდ წინაანტიკური ხანით დათარიღებული ზედა ფენისა და ამავე პერიოდის სხვა ძეგლებისათვის²⁴.

ამავე ძეგლებზე მრავლად გვხვდება, აგრეთვე, ისეთივე ზომორფული ყურებიც, როგორც გამოვლენილია ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებზე. ასევე. ამავე პერიოდის დასავლეთ საქართველოს თიხის კურჭლისათვის უნდა იყოს დამახასიათებელი გაპრიალებული ზოლებით შემკობაც, რომელიც ფართოდ არის წარმოდგენილი ფიჭვნარის საყოფაცხოვრებო თიხის კურჭელზე.

ამგვარად, როგორც ეს ზემოთ მოტანილი მსჯელობიდან ჩანს, განსახილველი საყოფაცხოვრებო კერამიკის აღრეული ელფერის მქონე ნიმუშები საკმაოდ მკიდროდაა დაკავშირებული წინაანტიკური ხანის ძეგლებთან. ამდენად, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების ქვედა ქრონოლოგიურ მიჯნად შეიძლება მივიჩნიოთ ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის დასაწყისი.

წინაანტიკური ხანის ძეგლებზე საუბრისას მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს შემდეგი გარემოება: ღღისათვის ამ ძეგლების შესწავლის დონე საშუალებას იძლევა მხოლოდ ზოგადად მივაკუთვნოთ ისინი წინაანტიკურ ხანას. უფრო კონკრეტული დათარიღება არ ხერხდება. ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებზე მოპოვებული მასალა თითქოს იძლევა აღნიშნული ხარვეზის რამდენადმე შევსების საშუალებას. კერძოდ, მიუხედავად რიგი მსგავსებისა, ზღვისპირა სადგომების საყოფაცხოვრებო თიხის კურჭელი თავისი შემადგენლობით განსხვავდება დასავლეთ საქართველოს წინაანტიკური ხანის ღღემდე ცნობილი ნამოსახლარების კერამიკული მასალისაგან. ფიჭვნარში, განსხვავებით სხვა ძეგლებისაგან, გვხვდება უფრო მოგვიანო, ანტიკური ხანის რეგლებისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ნაწარმიც. ეს კი უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ზღვისპირა სადგომები რამდენადმე უფრო ახალგაზრდაა წინაანტიკური ხანის აქამდე ცნობილ ძეგლებზე. აქედან გამომდინარე, შესაძლებელი ხდება ნაოხვამუს ზედა და დაბლა ვომის შუა ფენის მსგავსი ძეგლები დავათარილოთ ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულითა და I ათასწლეულის დასაწყისით, ხოლო ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების მსგავსი მასალის შემკველი ძეგლების ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნა — ძვ. წ. VIII ს-ით.

ამგვარად, ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, დასაშვებად მიგვაჩნია ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების სავარაუდო თარიღად ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეების მიღება. ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომები, როგორც ჩანს, წინ უსწრებენ დასავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებს და უფრო ახალგაზრდაა აქამდე წინაანტიკური ხანით დათარიღებულ ძეგლებზე²⁵.

²³ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი; გვ. 219, 220; ნახ. 48.

²⁴ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი; გვ. 123, 124, 188, 192; ნახ. 31, 32, 48_გ, 50, 52, ტაბ. 40_{გ-ჟ}, 57, . . . ; დ. ქო რ ი ძ ი. ე. გო გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17 და სხვ.

²⁵ ჩვენ შევჩუბულად აუხუჯოთ გვერდი საერთოდ ამ ტიპის ძეგლების დათარიღების საკითხს, რადგანაც მოპოვებული და განსაკუთრებით გამოქვეყნებული არქეოლოგიური მასალა არ იძლევა სათანადო საშუალებას. ყოველ შემთხვევაში უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი ძეგლები ძირითადად დათარიღებლია ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით (იხ. ზღვისპირა სადგომებზე ჩატარებულ კვლევა-ძიებასადმი მიძღვნილი ზემოთ მითითებული ნაშრომები), თუმცა ზოგიერთი ავტორი ამგვარი ძეგლებზე გაცილებით ზედა ფენებსაც ვარაუდობს (იხ. Н. В. Хоштария, Археологическое исследование Уреки, გვ. 29; е е же, Археологические раскопки в Пичв-

დაბოლოს, უდავოდ საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებისათვის ზემოთ მიღებულ თარიღებს გარკვეულად დაუჭირა მხარი არქეომეგნიტური მეთოდით ძველის დათარიღებამ.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ არქეომეგნიტური მეთოდით დათარიღებისათვის საგანგებოდ შერჩეული სადგარები გადავეციტ სათანადო ლაბორატორიას. ფიზიკოსმა ზ. ჭელიძემ დათარიღებისათვის გამოიყენა ს. ბურლაკაიას მიერ კავკასიის ტერიტორიისათვის მიღებული გეომეგნიტური ველის დახრილობისა და აბსოლუტური მნიშვნელობის მრუდები²⁶ და მის მიერ ადრე მიღებული შედეგები. გაზომვების დროს მიღებული მონაცემების შეჯერების საფუძველზე ზ. ჭელიძე ვარაუდობს, რომ შესასწავლი ობიექტი ეკუთვნის ძვ. წ. IX საუკუნეს, რადგან ჩვენ წელთაღრიცხვამდელი პერიოდისათვის ზემოაღნიშნული მრუდები აგებულია მცირე მასალაზე, ცხადია, შემოთავაზებული თარიღები ჰიპოთეტურია. ამიტომ ღღეისათვის დათარიღების ცდომილება შეადგენს დაახლოებით ± 150 წელს, მაშინ როდესაც კარგად დათარიღებული ძეგლებიდან სათანადო მონაცემების დაგროვების შედეგად შესაძლებელი გახდება ამ მრუდების დაზუსტება და პრინციპში თარიღის $\pm 25-50$ წლის ცდომილებით განსაზღვრა.

თავისთავად საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ არქეომეგნიტური მეთოდი საშუალებას გვაძლევს აბსოლუტური თარიღისაგან დამოუკიდებლად გავიგოთ ცალკეულ ფენათა ხნოვანებას შორის არსებული განსხვავება. სათანადო გაზომვების შედეგად გაირკვა, რომ ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების

II და III ფენებს შორის სხვაობა შეადგენს	10—15 წელს
III და IV „ — „	20—30 წელს
IV და V „ — „	50 წელს
V და VI „ — „	20—100 წელს.

ამგვარად, ამ მონაცემების მიხედვით II და VI ფენებს შორის სხვაობა არანაკლებ 100 და არა უმეტეს 200 წელიწადია.

როგორც ვხედავთ, ფიჭვნარის სადგომებზე მოპოვებული სადგარები არქეომეგნიტური მეთოდით დაახლოებით იმავე დროით დათარიღდა, რაც ჩვენ მივიღეთ არქეოლოგიური მასალის ანალიზის შედეგად. დაახლოებით თანაბარია ფიჭვნარის სადგომების არსებობის ხანგრძლივობაც ორივე, არქეოლოგიური და არქეომეგნიტური მეთოდით დათარიღებისას.

ცხადია, განხილული მონაცემების საფუძველზე შემოთავაზებული დათარიღება არსებითად წინასწარული ხასიათისაა. იმედი გვაქვს, რომ შემდგომი გულმოდგინე კვლევა-ძიება ამ დათარიღებაში გარკვეულმანადა და მეტ კონკრეტულობას შეიტანს.

ნარი и Чолоки; В. В. Б ж а н и я, Мачарское поселение эпохи энеолита и бронзы в Абхазии, Советская археология, 1966, 1). აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზღვისპირა სადგომების შესაბამისი ფენების გამოქვეყნებულ მასალაში არაფერი ჩანს ისეთი, რაც მნიშვნელოვნად შეეცვლიდა წინამდებარე სტატიაში შემოთავაზებულ თარიღს. ამიტომ შესაძლებელია ამ ეტაპზე მაინც, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომებისათვის მიღებული თარიღი ამგვარი ძეგლების ზოგად თარიღდაც გამოდგეს.

²⁶ С. П. Бурлацкая, Археомagnetизм, Исследование магнитного поля земли в прошлые эпохи, М., 1965, გვ. 86, ნახ. 56.

მეკობრობდნენ უფრო ქისტეთში. ნადირობა ხომ ეხლაც მუდმივი ხელობაა... მეკობარი მონადირე ხევსური აბა ისე როგორ დადგებოდა, რომ ცალკე ხატი არ შეექმნა ამ ხელობისათვის და შექმნა კიდევ: „თეთრი სანება ცროლის გორისა, სოფ. უკანა ხაღოში, სწორედ მეკობრებისა და მონადირეების ხატია; ამ ხატს მონადირეები ძღვენს მიუტანენ ხოლმე და მეკობრეები წინად დავლიდამ ნაწილს სწირავდნენ. სანებას სხვა რამეც ეკითხვის; ხევსურის აზრით, თვით მორიგემ თავისის ხელით მას სისხლიანი ხმალი შემოართყა; კიდევ ამიტომ ეს ხატი მტერს შეჰკრავს, თოფ-იარაღს გაულახავსო. მაგრამ არც ამით თავდება სანების ძალა: უძეოს ძეს აძლევისო, ღრუბელთა საქმეც აბარია, და ორ ღღეს წვიმას მოიყვანსო“².

საყურადღებო ცნობაა დაცული ცროლის მთის შესახებ „მოქცევაჲ ქართლისაში“: „და ჰყვანდა ალექსანდრე მეფესა (მაკედონელს. — თ. ო.). აზოჲ, ქე არიან ქართლისა მეფისაჲ და მას მიუზბოძა მცხეთა საქლომად და ზღვარი დაუდვა მას: ჰერეთი და ეგრის წყალი და სომხით და მთა ცროლისა და წარვიდა“³.

ამ ცნობასთან დაკავშირებით, საინტერესოდ მიგვაჩნია გადმოცემაში დაცული მონაცემები იმის შესახებ, რომ ეს ხატი თავდაპირველად ბარში არსებულა, საიდანაც ცროლს ვადაბრძანებულა. ამავე დროს, მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ამ ღვთაებას თვითონ მორიგე ღმერთმა შემოართყა სისხლიანი ხმალი და რომ ეს ხატი მტერს შეჰკრავს, თოფ-იარაღს გაულახავს. ამავე დროს იგი იწოდება კმელთ-შუაში დაარსებულად.

ხომ არ გვაქვს საქმე საქართველოს ხელისუფალთა მიერ თავიანთი სახელმწიფოს საზღვარზე დაარსებულ სალოცავთან. ან ყოველ შემთხვევაში — ცროლის მთაზე აგებულ რელიგიურ-ადმინისტრაციულ ჰუნქეტთან. რომელსაც მიეწერებოდა ერთი მხრივ, სამან-საზღვრის ფუნქცია, მეორე მხრივ, რელიგიური მფარველობის ძალა.

ხომ არ ნიშნავს ამ ღვთაების ეპითეტი — „კმელთ შუაში დაარსებული“ იმას რომ იგი ორი ქვეყნის შუაში, საზღვარზე იდგა, იგი ჰყოფდა საქართველოს მიწა-წყალს მოსაზღვრე ჩრდილოელთა მიწისაგან. დაბოლოს, სისხლიანი ხმლის შემოართყმა მისთვის, ხომ არ არის მინიშნება საზღვრის დაცვის ფუნქციაზე, მტრის არ შემოშვების ძალაზე.

ამ საკითხებს შესწავლა სჭირდება, რაც მოითხოვს თვითონ ცროლის წვერზე არსებული ნაგებობის სათანადო ფიქსაციასა და მასზე დაკვირვებას.

საყურადღებოა ამ ღვთაების ქისტეთში გადასვლის ფაქტიც, რაც უდრის ხსენებულ ხალხთა დაბეგვრა-დალაშქერას ღვთაების სახელითა და წინამძღოლობით. ამასთან ერთად, ღვთაება სანების სხვადასხვა ადგილას დაარსება, მის ყმათა მიგრაციის მაჩვენებელიცაა.

² ნ. ხიზანაშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, 1940, გვ. 70.

³ თ. ეორდანი, ქრონიკები, ტ. I, თბილისი, 1892, გვ. 12.

მეორე საკითხი, რაზედაც გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ, ღვთაებათა თავდაპირველად მწვერვალებზე დაარსებასა და შემდეგ მის ბარად ჩამონაცვლების ფაქტს შეეხება. ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში და, კერძოდ, ფშავ-ხევსურეთში დადასტურებულ სათანადო მასალას განვიხილავთ, აღვნიშნავთ, რომ საკულტო სამლოცველოების მათა მწვერვალებზე არსებობა მთელ საქართველოში დასტურდება. განსაკუთრებით მის მთიან მხარეებში, აღმოსავლეთი იქნება ეს თუ დასავლეთი. მაგალითად, დასავლეთ საქართველოში, სვანური მასალების მიხედვით — სამლოცველოები მაღალ მთებზე ყოფილა დაარსებული. „თარიძელის საყდრის შენობა, — წერს ა. ონიანი, — მაღალ მთის მწვერვალზეა აგებული. სოფლად არსად არ გვხვდება ქვ. სვანეთში (საყდარი. — თ. ო.). საყდრის აგების შესახებ არის გავრცელებული ასეთი გადმოცემა „ერთი უღელი გაუხედნელი მოზვრები გაუბამთ მარხილში, ზედ თარიძელის ზატი დაუსვენებიათ და გაუშვიათ ეს მოზვრები მათ ნება-სურვილზე. უვლიათ მოზვრებს მთის მწვერვალისაკენ და სადაც ამჟამად თარიძელის საყდრის შენობაა აგებული, იქ გაჩერებულან და კიდევ დახოცილან ძლიერი დაღლილობის გამო. ალბათ, თარიძელს აქ სურს თავის სამყოფი ბინაო და კიდევაც აუგიათ ამ ადგილზე საყდრის შენობა და ადგილმდებარეობას, როგორც ლაშხეთში, ისე ლენტეხში ეწოდება „ულიში“⁴.

გარდა იმისა, რომ ამ მასალის მიხედვით ღვთაების სამლოცველო მაღალ მწვერვალზეა წარმოდგენილი, ზარის მიერ ღვთაების აბრძანებისა და მის დაარსებაში მონაწილეობის მოტივი ემთხვევა აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში დასტულ სათანადო მოტივს.

„სტარუნის მთის მწვერვალზე, — ვკითხულობთ ა. ონიანის მასალებში, — ამჟამადაც არის დარჩენილი ქვის ნიში, სადაც ასენია პატარა რკინის ჯვარი. ძველ დროში, ხალხის თქმით IV—V საუკუნეში ყოფილა აგებული მთაზე ჯგერაგის საყდარი... აქვე ყოფილა ჯგერაგის საყდართან დასახლებულა ჯგერაგის სამუდამო მულზონი სვანური სახელწოდებით „ბებუშა“⁵, გვარათ გვიდანი. აღნიშნული ბებუშა გვარი მთის მწვერვალზე ვეღარ გაჩერებულა კლიმატის შეცვლის გამო. ადრე, როდესაც ეს გვარი იქ დასახლებულა თოვლი და სიცივე არ ყოფილა და ამიტომ დასახლებულა ბებუშა გვარი ამ საყდართან. როდესაც მთაბარობა მოშლილა და ყინვა და სიცივე დაწყებულა, აღნიშნული ბებუშა გვარი აყრილა სტარუნის მთიდან და გადასახლებულა სოფ. საყდარს, სადაც აუგია ძვირფასი ხელოვნების საყდარი ჯგერაგის სახელობაზე... ჯგერაგი წამოუღია თან სტარუნის მთიდან და ამჟამადაც ლოცვის დროს ევედრებიან მას საყდრის სოფლის მცხოვრებნი (საყდარი თვით სოფელს ეწოდება სახელად). ბებუშა გვარი გვიდანი კი მუდამ მულზონი იყო ჯგერაგისა. როდესაც ბებუშა — საგვარეულოს უფროსი შამაკაცი დასახლებულა სტარუნის მთაზე, ერთ დღეს სხვაგან წასულა. ცოლისათვის კი დაუბარებია, რომ ერთ სადგომში მდებარე სკივრი არ გაეხსნა. მაგრამ ქალს ცნობისმოყვარეობამ სძლია და გახსნა სკივრი. სკივრიდან ამოფრინდა სამი ჩიტე, რომლებიც თურმე ზამთრის მომყვანი ჩიტები ყოფილან. ამის შემდეგ ბებუშა უფროსი იძულებული ყოფილა გადასახლებულიყო სტარუნის მთის მწვერვალისგან, რადგან მთაბარობა დაკარგულა ჩიტების დაკარგვასთან ერთად“⁶.

⁴ ა. ონიანი, სვანური მითოლოგიისათვის, 1939, რე. III, გვ. 31 (ხელნაწერი).

⁵ ბებუშა — გვიდანთა გვარის ერთ-ერთი განშტოება.

⁶ ა. ონიანი, დასახ. ნაშრომი, რე. IV, გვ. 38—39.

სხვა მასალაში, რომელიც ა. ონიანის მიერაა ფიქსირებული, საუბარია თარიძელის ეკლესიაზე, რომელიც ლაშხეთის თემის სოფ. სასაშის მახლობლად მდებარე გორაკზე — ქვიშაზეა აშენებული. „აღნიშნული საყდრის შენობა დგას ძლიერ მაღალ გორაკზე — კორტოხზე, სადაც ძლიერ ცუდი მისადგომია და მასალა მიუტანიათ სახედრებით... საყდრის ამშენებელ ქორანო ონიანთან ყოფილა კიდევ მეორე ხელოსანი — ვინმე პითა, რომლის გვარი არაა გარკვეული; აღნიშნული ხელოსანი — პითა ქვიშის საყდრას მაღალი სერიდან გადაუგდიათ კლდეზე და დაღუპულა იმისათვის, რომ ამგვარი საყდრის შენობა ველარ აეგო სადმე“⁷.

ა. ონიანის მასალის მიხედვით, ლაშხეთის თემის სოფ. მახაშსაც, საყდარა მაღალ მთაზე მდებარეობს.

ქსნის ხეობის ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლისას ჯ. გვასალიამ ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ სალოცავთა „კომპლექსები გვხვდება წყალგამყოფ ქედებზე, ყველაზე მაღალ საძოვარ ადგილებში“. ჯ. გვასალიას მიხედვით „ისინი წარმოადგენენ მეზობელ ხეობათა საერთო სალოცავს (დაჩიანეთის სამება, მთაწმინდა, ლევანანის მთავარანგელოზი, ისრულის ჭევის სამება, ბიყარის სამება, წითელი ხატი). ამ ადგილებში სალოცავთა არსებობა განპირობებული იყო საძოვრებისა და სხანავეების პრინციპით (ვინც იდგა სალოცავის სათავეში, პრეტენზიას სალოცავ-სახანავთა ბატონობაზეც აცხადებდა) და სტრატეგიული მოსაზრებით (მწვერვალთაგან გაშლილი თვალსაწიერი უზრუნველყოფდა მომხდური მტრის დროზე შემჩნევას). ამ კომპლექსთა რიცხვში ექცევა ლომისა და ალვის სამება, რომლებიც შუა და გვიანფეოდალურ ხანაში ქსნის ხეობაში თაყვანისცემის ყველაზე დიდ ობიექტად რჩება, მაშინ როცა სხვა „წმინდა ადგილები“ კნინდება და ლოკალურ მნიშვნელობას იკარგუნებს“⁸.

ღვთაების მწვერვალებზე დამკვიდრებას ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში თავისი ახსნა შეიძლება მოეძებნოს. ამ მხრივ ზოგადი პრინციპის დადგენა ძნელია, ზოგ შემთხვევაში ამ გარემოებას ღვთაების ფუნქცია განპირობებს, ზოგჯერ სტრატეგიული ნიშანი, ან რელიგიური აზროვნების განვითარების გარკვეული საფეხურია და ა. შ. ამჯერად ჩვენი მიზანია თავდაპირველად მწვერვალზე დასახლებულ ღვთაებათა ბარად ჩამონაცვლების ამსახველ გარკვეულ თქმულებებზე ყურადღების გამახვილება.

თუ ფშავ-ხევსურეთის ძირითადი სათემო სალოცავების შესახებ დარჩენილ გადმოცემებსა და მათი სახელობის სპეკულტო ძეგლებს გადავხედავთ, ვნახავთ, რომ ეს ღვთაებანი თავდაპირველად მთის მწვერვალებზე დასახლებულან. ასეთია, მაგალითად, ლიქოკის მთავარი სალოცავი კარატის ჭვარი.

გადმოცემის მიხედვით, ლიქოკელ გოგონასა და ბულალურ ბიჭს საქონელი უმწყემსიათ კარატის მთაზე. აუშენებიათ კოშკი და იქ უთამაშიათ. მეორე დღეს იმ კოშკზე უხილავთ ციდან ჩამოშვებული შიბი და ჭვარი, რომელიც კოშკზე მჭდარა. გაოცებულ ბავშვებს მოუხდომებიათ ჭვრის აღება, დაჭაჭურებიან, გაწყვეტილა შიბი, მცირე ნაწილი ზედ დარჩენილა ჭვარზე, დანარჩენი კი ცაშივე ასულა. ბავშვებს წილი უყრიათ და ჭვარი გოგონას რგებია. ჩაუ-

⁷ ა. ონიანი, დასახ. ნაშრომი, რე. 1, გვ. 8—9.

⁸ ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ძეგლები, ძეგლის მეგობარი, კრებული ოცდამეერთე, 1970, გვ. 13.

სვამს გულაში და მიუტანია სახლში. ვაჟსაც წაუღია შიბი. იმ ღამეს ჯაჭვსაც და ხატსაც არ მოუსვენებიათ ოჯახი, ფხაყუნობდნენ თურმე გულაში. მეორე დღეს ბავშვების მშობლებს წაუღიათ ისინი იმ ადგილას, სადაც შიბი და ჯვარი ნახეს, ნივთები იქვე დაუმარხავთ და ზედ კარატის ჯვრის ხატი დაუარსებიათ. შემდეგში ეს ჯვარი სხვადასხვა ადგილზე დამკვიდრებულა; ხეობაში, ქალაის — სოფელში ჩამოსულა და იქ დიდი საბრძანებელი მოუპოვებია, ხატე დაუარსებია.

სანეს მთაზე დაარსებულა ხევსურეთის მთავარი ხატი — გულანის ჯვარიც. იქიდან დაუწყია მას ბოძოლა დღევანდელ გულანში მოსახლე კიკვიწაურთათვის, ამოუწყვეტია ისინი და გულანში დამკვიდრებულა⁹. ხოლივის წვერის ჯვრის შესახებ გადმოცემა გვამცნობს, რომ იგი მეტად ძლიერი ჯვარი ყოფილა. „მდებარეობს სოფ. აოჭილოსა და სოფ. ხახაბოს შუა აღმართულ მთის წვერზე. იგი ნადირთ უწყვედა თურმე მფარველობას. მეტად ბევრი ნადირი (შუნჯიხეები) ჰყოლია, ისე როგორც ცხვრის ფარა. ეს სალოცავი ლეკებს გაუტეხიათ და იქიდან წაუღიათ ძვირფასად მოჭედული ოქროს ხატი. ხატს ღეთისშვილიც გაჰყოლია. ჯვარს ლეკეთში ავადმყოფობა ვაუჩენია. მკითხავს ურჩევია — მოეშორებინათ ქრისტიანთა ხატი. ლეკებს ხახაბოვლებისათვის შემოუთვლიათ — წაიდეთ თქვენი ხატიო, მაგრამ არავინ წასულა წამოსაღებად და ეს ხატი იქ დარჩენილა. მაშინ ლეკებს წაუღიათ იგი და სულ მაღალ მთაზე, კლდეში დაუმარხებიათ. იმ ხატს ღეთისშვილი რომ გაჰყოლია, ნადირიც გასდევნებია თან. „ნადირ რო აიყარაო წავიდავ, როგორც ცხვრის ფარაივ, ეგრე დაიძრა და მიწა გაჯნავ. სრუ ბოლოსაც ერთივ თოვლივით ჯიკვ გადევნარავ. ეს ჯიკვივ არც მანამდენ ვის ენახაოდ. არც მეგრ ნახულავ ლეკეთშიავ“¹⁰.

აქაც, როგორც ვხედავთ, ღვთაების თავდაპირველი საარსო მთის მწვერვალია.

გადმოცემათა მიხედვით, მწვერვალზე დაფუძნებული ღვთაების ქონებრივი შესაძლებლობანი ძალზე მცირეა; მას არ გააჩნია საკულტო ნაგებობათა რთული კომპლექსი, არც სახნავ-სათიბი მიწები, არც კულტის მსახურთა ფართო პერსონალი. შემდეგში, როდესაც იგი ბარად ინაცვლებს, მისი მფლობელობა ფართოვდება. ჯვარში ჩნდება სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობანი, სადაც ერთ-ერთი აუცილებელი კომპონენტი სამეურნეო ფუნქციის მქონე შენობებია (ბელელი, საკოდე, სალუდე და ა. შ.). მის კულტს მრავალრიცხოვანი პერსონალი უძღვება (მკადრე, ქადაგი, ხუცეს-ხევისბრები, დასტურ-ხელოსნები, მედროშავე, მევანძური, მესაფუვრე, შულტა და ა. შ.). აქვს საყმომში შემავალ სოფლისა თუ თემის საუკეთესო მიწების დიდი რაოდენობა — სახნავი, სათიბი, ტყე; დიდძალი შესაწირავი ყმათა მიერ და სხვ.¹¹.

როდესაც ხატების ბარად ჩამოსვლის მიზეზის შესახებ ვეკითხებით, მთხრობლები ერთხმად მიუთითებენ, რომ მწვერვალზე ძნელად მისასვლელი გზების გამო, ღვთაება ყმებს მოუფრთხილდა და ადვილად მისადგომ ადგილებში დამკვიდრდაო. სინამდვილეზე დაკვირვება ამ ჰუმანური მოტივის მიღ-

⁹ გ. ჩიტიია, ეთნონიმიკური ხალხური გადმოცემები, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1955, გვ. 391—392; თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967, გვ. 104—108.

¹⁰ თ. ოჩიაური, რელიგია პირიქით ხევსურეთში, რვ. 11.

¹¹ თურა ეკონომიური შესაძლებლობა ჰქონდათ გვიან ხანობამდე მოღწეულ სათემო ღვთაებებს ამაზე საგანგებო გამოკვლევები ეკუთვნის პროფ. ვ. ბარაღელიძეს.

მა ღვთაების ნამდვილ სახეს აჩენს და მას მოძალადე მიმტაცებლად წარმოგვიდგენს. გუდანის ჭერის შესახებ შემონახულ გადმოცემაში, რომელზედაც ზემოთაც იყო საუბარი, გუდანის ჭვარი — საღმთო ბერი პაადური, სანეს მთიდან დაბლა ჩამოდის, ანადგურებს გუდანში მცხოვრენ კიკოზაურებსა და ეუფლება მათ მიწა-წყალს. იგივე მოტივი მეორდება სხვა ღვთაებებთან დაკავშირებითაც. მაგალითად, სოფელ ხანმატში, გიორგი ნაღვარ მშვენიერის ნაწილია აბულურად წოდებული ხანმატის გიორგი. მისი სახელი მომდინარეობს აბულის სახელწოდების მწვერვალისაგან, სადაც იგი თავდაპირველად ყოფილა დაარსებული. შემდეგში დაბლა ჩამოსულა. იქ, სადაც ამჟამად მისი სამლოცველოა, ადრე საბოსლეები ყოფილა. აბულურს აუყრია მებოსლეები, დაუტოვებინებია საცხოვრებელი, საძოვარი, სათიბი და იმ ადგილას თვითონ დამკვიდრებულა. მთხრობელი გვიამბობს: „ის ვერ გაუვა, (ხალხს) რო ბოსლებსაც დანგრევა გვინდაო და სრუ დაუგეფებია. შიგ საცეცხლურთან იფნ ამასულ. მაში უთქომ რო ღმერთ გვიწყრებისაც. ამდაგვარანად წასულან. სად წასულან, არავინ იცის. გველ ამახყოლივ იფნს. ვის სახლშიაც ამასულ, იმას თათარ ქვინებულ, მჭედლურისძეი. იმის სახლში ამასულ. იმაში ეხსლა ძალია დიდ ღორღნი... აბულურის წვერით იმით ჩამასულ, რო ბოსლოვნის გიორგი დავიქვინავ — კერპო კვინტილაო, — იქ ვაკსენებთ, — გიორგი ბოსლოვნისაო, — აქ ვაკსენებთ. სახელ სხვადასხვა ხქვიან ბოსლოვანსა და აბულას, თორე ერთი. ის გიორგი და ესი (გიორგი ნაღვარ მშვენიერი) ძმანი, ასაკაიძეთ ძახნილან. მესამე ჭორმეშაული; ასაკაიძენ სამნ ძმან ყოფილან...“ (ხირჩლა ბეწიკას ძე ალუდაური, ს. ხანმატი).

როგორც მოტანილი მასალიდან ვხედავთ, აბულის გიორგი ხანმატელთა საბოსლოში ჩამოდის და შიგ სამყოფოში იდებს ბინას, აძევებს იქიდან მოსაღებობას, მათ ადგილ-მამულს იჭერს და საბოლოოდ მკვიდრდება იქ.

მეორე გადმოცემის მიხედვით, ფშავში: „გოგოლაურთის ქმოდის წმ. გიორგი კიბულის წვერზე არსებულა (გოგოლაურთის მთების თავში). ყმანი მეტანჯებიანო და მანდ ჩამოსულა ქმოდს (ქმოდი ადგილის სახელია). სოფელი აუყრიავ. სადაც ხატია ბელლის კარს, იქიდან სოფელი აუყრავ.“

მთავარ მოწამეშია ღრბულაშვილი. მაგის პაპის პაპები მდგარან მანდა. ჭერ ერთ ღამეს ამოსულა იფნი კერაში ერთი არშინი და მაუჭრავ. მეორედაც კიდე ამოსულა. ისევე მაუჭრავ. მესამედ რო ამოსულა, მკითხავთან წასულან: — რა ამბავიაო. მემრე მკითხავს ეთქვა: აიყრენით, ხატი იჭერსო. მოშორებულან, წასულან, ზოგი სად, ზოგი სად“. შემდეგ მთხრობელი დასძენს: „ესენი (ე. ო. ხატები) სუ კაი ადგილში არიან, ნასოფლარებში. ხალხი გაუყრავ, ბატონებივით ყოფილან“ (პეტრე კუწაშვილი, ს. მუქოს მცხოვრები).

მოვიტანთ კიდევ ერთ მაგალითს: ციბაურთის მთავარმოწამის საბძანისი თავდაპირველად ს. ციბაურთისთავის მაღალ მწვერვალზე ყოფილა. „მემრე იქით, ღუნჯევს სოფლის თავში რო ხატია, იქ ჩასულა. იქიდან კი ბელლის კარს ჩამოსულა. იქ სოფელი ყოფილა. აყრილან და გორზე გადმოსულან. ერთი ობოლქვრივი დედაკაცი ყოფილა. იმას უთქომ რო მენ ვერცად ვერ წავალ აქიდანო, ვერ ავიყრებო, სახლის გაკეთება არ შემძლიანო. ღამით დაწოლილან და იმ ღამეს ამოსულა კერაში იფნი და ბან აუქვრეტავ. ბანში აჩენილა, მემრე უთქომ, რო ავიყრები და წავალო“¹².

¹² თ. ო ჩ ი ა უ რ ი, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967, გვ. 111.

ბარად ჩამოსული ღვთაება, როგორც უკვე მივეუთითებდით, აღარაა ის თაყვანისცემის ობიექტი, რომელიც მთის მწვერვალზე არსდება, რომელსაც პატარა ნიშისა და მცირედი ბორცვის ნაკვეთის გარდა სხვა ქონებრივი სიმდიდრე არ გააჩნია. ბარად დამკვიდრების შემდეგ იგი თავისი რთული სახატო ნაგებობათა კომპლექსით, ხატმსახურების რთულივე ინსტიტუტით, მთის პირობებისათვის საუკეთესო მამულებით, სათიბით, ტყით, საქონლით, ხშირ შემთხვევაში ბარში ვენახებით და ა. შ. უფლებრივად და ქონებრივად მძლავრი სოციალური ერთეულია. მას სათავეში უდგას ჯვარის ხელკაცთა — ჯვარიონთა ინსტიტუტი, რომელსაც ხატის სახელით ძალუქს შეავაწროვოს რიგითი მეთემეები, აპყაროს და გადაასახლოს ისინი ხელსაყრელი ადგილებიდან, დაეპატრონოს მათ სამკვიდროს. შიგ კერაში უჯდება ღვთაება ურჩ ყმას, სამყოფოს უნგრევს მას, ართმევს და თვითონ იმტკიცებს სახლ-კარსაც და ადგილ-მამლსაც.

როდესაც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ხდება სოციალური დიფერენციაცია, როდესაც ჩნდება მძლავრი და სუსტი, მდიდარი და ღარიბი, უფლებრივად ძლიერი და დაჩაგრული, ეს საზოგადოება, ბუნებრივია, ქმნის თავის შესატყვის რელიგიურ ზედნაშენს. თანამედროვე ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში აღიარებული დებულების თანახმად, საქართველოს მთაში და, კერძოდ, ხევსურეთში დადასტურებულია საზოგადოებრივი განვითარების ადრეკლასობრივი საფეხური. პირველი სიტყვა ამ მხრივ პროფესორ ვერა ბარდაველიძეს ეკუთვნის, რომელმაც ეს საფეხური რელიგიური გადმონაშთური მასალის სოციალურ ასპექტში შესწავლის შედეგად დაადგინა, კონკრეტული ფაქტობრივი მონაცემებით ნათელყო. მთაში არსებული სოციალური და ქონებრივი დიფერენციაცია.

ვფიქრობთ, ჩვენ მიერ განხილულ თქმულებებში ასახულია ამ საფეხურის შესატყვისი სურათი, ნაჩვენებია თუ კულტის მსახურთა თაოსნობით როგორ ხდებოდა ღვთაებათა ბარად ჩამონაცვლება, მისი სახელით მიწების მითვისება-მიტაცება ქონებრივი და უფლებრივი გაძლიერების მიზნით, რაც რიგითი მეთემეების ჩაგვრა-შევიწროვების ხარჯზე მიმდინარეობდა.

წარმოდგენილ თქმულებათა გვერდით გვხვდება ისეთებიც, რომელთა მიხედვით უკვე ბარად დამკვიდრებული ღვთაება ტოვებს სამკვიდროს და კვლავ მწვერვალზე სახლდება. ასეთი მოვლენის მიზეზად ხდება რომელიმე მომძლავრებული ერის განის მიერ ღვთაების უფლებების შელახვა. მისი შევიწროვება. სანიმუშოდ ერთ გუდაშაყრულ გადმოცემას მოვიტანთ: „ვინმე მირიანეული ძალზე გამდიდრებულა და გამრავლებულა. მას ხატის ოაზზე ჰქონია სახლები. ძალიან გამრავლებული ყოფილა, ცხრა დედოფალი მიჰყოლებია. ღვინო აუკიდნია ცხენებისთვი და მააქვ. მოსულა ერთი უშნო ნიადვარი და სუ გაუტანია არაგვზედა. მაინც თავისი არ დაუშლია. უფრო გაძლიერებულან, ხატს აგინებენ. ახლა ვირები უყოლებიან (ზოგი ვარიანტით ღორები. — თ. ო.). ღრიალებენ უდროოდ დროს ვირები, არიან ერთ ამბავში, აფრენილა იქიდან (ხატი) და ააკვეთს ეძახიან, — იქ დაფრენილა. ახლა იქ გაურეკის ვირები. არც იქ დაუყენებია ის ხატი. მემრე აფრენილა დიდებათ წვერზე. ახლა

იქ დაბრძანებულია. მამრე მანდაც რომ არ დაუყენებია, ასულა ათნოხის თავზე. მაშინ შაუწყევლია: „გამამყეე მირიანეულო და გაგიყუან ქალის ქალზედაო“. სუ მოფშენეტილან. აღარავინ აღარ არის იმათი გადარჩენილი (სოფელ კიტოხის მცხოვრები 80 წლის ბაბაღე გაბრიელის ასული ბეჭაური, 13.VII.1963).

როგორც ვხედავთ, გამდიდრებულ-გაძლიერებული ყმა აღარ ემორჩილება ხატს. მის ძლიერებას თავისას უპირისპირებს. ამგვარად აღზევებულ ცალკეულ პირთა შესახებ ჩვენ ადრე გვქონდა მოტანილი სათანადო მასალები¹³. იქ სათქვამი იყო, რომ რიგით მეთემეთა წრეში ჩნდებიან უფლებრივად და ეკონომიურად მომძლავრებული პირები, რომლებიც სამხედრო ძლიერების წყალობით ჩაგრავენ თანამოძმეთა თუ სხვა თემის მკვიდრთ, ბეჯრავენ მათ, იშენებენ ციხეებს, რაც მათ ქონებრივ უპირატესობასაც უსვამს ხაზს და უპირისპირდებიან როგორც რიგით მეთემეთა ფენას, ისე ჯვარ-ხატების ძალაუფლებასაც.

საყურადღებოა, რომ ამგვარ პირებს ებრძვის როგორც რიგითი მოსახლეობა, ისე ჯვარიონი ღვთაების სახელით. ისინი ფიზიკურად სპობენ აღზევებულ ერისგანთა წარმომადგენლებს, ანადგურებენ მათ ქონებას და სახლ-კარს. თემის შიგნით მიმდინარეობს ბრძოლა და ამ ბრძოლის ერთ-ერთი მხარე ასახულია თქმულებებში, რომელთა მიხედვით ბარად ჩამოსული ღვთაება იძულებულია ისევ უკან გაბრუნდეს და კვლავ მწვერვალზე დასახლდეს, როგორც ძლიერი.

¹³ თ. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115—130.

К ОБЪЯСНЕНИЮ НАЗВАНИЯ ХРАМА ТКОБЯ-ЕРДА¹

В горной Ингушетии, в верховьях р. Асса находится известный памятник христианства на Северном Кавказе — храм Ткобя-Ерда².

Название этого памятника грузинской культуры конца раннего средневековья давно привлекает внимание ученых.

Ткобя-Ерда (tqobja-jerda) сложное слово. Толкование первой части композита — Ткобя—вызывает разногласия. Вторая часть — Ерда//Ерды—встречается также в названиях некоторых других храмов и святых Ингушетии (например, «Алби-Ерда», «Галь-Ерда», «Маги-Ерда», «Пхомат-Ерда», «Тамыж-Ерда», «Амгали-Ерда» и др.). При этом «Ерда» переводится как «бог», «дух», «святой», «местопребывание святого» и т. д.³

В известных нам работах наименование храма Ткобя-Ерда встречается в различных вариантах с различным его толкованием: «Галиерт (Galiert)⁴ по Энгельгардту⁴; «Каба-Ерды»⁵ и «Тхаба-иерлы, или 2000 святых»⁶ по А. П. Берже; «Тхоба-эрды, т. е. две тысячи святых» по П. И. Головинскому⁷; «Тхаба-ерды, т. е. 2000 святых» по В. Ф. Миллеру⁸; «Каба Ерды-две тысячи мучеников (Kaba Erdy-les deux mille martyrs)» по Е. Шантру⁹; «Тхаба-Ерда, т. е. две тысячи святых» по

¹ В литературе существует несколько вариантов названия этого памятника. Мы придерживаемся формы Ткобя — Ерда, т. к. она представляет собой правильное воспроизведение названия храма в современных условиях. При цитировании других авторов сохраняется та форма, которой придерживаются они.

² В. Ф. Миллер, Археологические экскурсии, Материалы по археологии Кавказа, I, М., 1888, стр. 8—21; Г. Н. Чубинашвили, К вопросу о культурных связях Грузии и Ингушетии, Тб., 1941, стр. 84, рукопись; Е. И. Крупнов, Грузинский храм «Тхаба-Ерды» на Северном Кавказе, Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н. Я. Марра, вып. XV, 1947, стр. 116—125; Г. Г. Гамбашидзе, Отчет об археологических изысканиях в христианских храмах «Тхаба-Ерды» и «Алби-Ерды» в Ингушетии, Сб. «Археологические исследования в Грузии в 1969 г.», Тб., 1971, стр. 210—215.

³ Б. А. Алборов, Ингушское «Гальерди» и осетинское «Аларды» (К вопросу об осетино-ингушских культурных взаимоотношениях), Известия Ингушского Научно-Исследовательского Института Краеведения, вып. I, Владикавказ, 1928, стр. 420—422, 426; Б. Далгат, Первобытная религия чеченцев, Терский сборник, вып. III, кн. II, Владикавказ, 1893, стр. 98.

⁴ Engelhardt und Parrot, Reise in die Krym und den Kaukasus, I, Berlin, 1815, стр. 238.

⁵ А. П. Берже, Чечня и Чеченцы, Тифлис, 1859, стр. 84.

⁶ А. Берже, Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1874, стр. 68-69.

⁷ П. И. Головинский, Заметки о Чечне и Чеченцах, Сборник сведений о Терской области, вып. I, Владикавказ, 1878, стр. 247-248.

⁸ В. Ф. Миллер, Ук. соч., стр. 8.

⁹ E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, Paris-Lyon, IV, 1887, стр. 196.

Б. Далгату¹⁰. В работе последнего дается также иное толкование названия храма, основанное на информации местного жителя — «святой двух тысяч, живших вокруг церкви, составлявших один приход»¹¹.

По-новому осмыслил название храма Б. А. Алборов. Он отрицает предложенные ранее объяснения:¹² «Тхаба», по произношению джераховцев „Thobä“... — пишет автор, — не может обозначать ни «две тысячи», ни «двух тысяч», потому что в ингушском языке есть специальное выражение для обозначения этого числа, это — *ši ezäg*“ из „*šiy*“ — два и „*ezäg*“ — тысяча. Очевидно, слово „Тхаба“ по созвучию с „*tqho*“ — двадцать и „*thä*“ — сто толкуется ингушским народом, как „две тысячи“ или «двух тысяч» без достаточных оснований со смысловой стороны¹³. По мнению Б. А. Алборова, «в слове «Тхаба» мы имеем или имя основателя святыни, «*egdu*» .... или же название того божества, которому посвящено было языческое капище, на месте которого возник впоследствии христианский храм¹⁴. Более приемлемым он считает второе объяснение — «Тхаба».... есть название божества, превратившееся с течением времени в простой эпитет со значением «святой», «божеский» и т. д.¹⁵. Б. А. Алборов считает несомненной связь «Тхаба-ерды» с культом небесного бога огня и плодородия — «Гальерды»¹⁶.

Л. П. Семенов объясняет название «Тхаба-Ерды» как «храм двух тысяч святых»¹⁷.

А. Н. Генко «Тхаба-Ерды» || «Тхабаерды» (инг. «*tqhobhäjierdæ*») понимает, как «две тысячи, герср. двух тысяч»¹⁸. Автор разделяет мнение Б. А. Алборова, что «позднейшее «Тхаба-Ерды» имело отношение к «Галиерду», исходя из того, что у Энгельгардта храм называется «Галнерт»¹⁹.

Г. Н. Чубинашвили считал, что существующее в научной литературе название — «Тхаба-ерды» является русифицированной формой и при этом отмечал искусственность такой трактовки названия, как «две тысячи святых»²⁰.

Е. И. Крупнов придерживался перевода «Тхаба-Ерды», как «церковь святого 2-х тысяч»²¹.

По-новому трактуется название храма в работах А. И. Шавхелишвили. Автор оспаривает правильность перевода «Тхаба-Ерды» как «храм двух тысяч (двадцати сотен) святых». по следующим соображениям: а) у христиан нет праздников и храмов, посвященных двум ты-

¹⁰ Б. Далгат, Ук. соч., стр. 46.

¹¹ Там же, стр. 98.

¹² Б. А. Алборов, Ук. соч., стр. 353, 375.

¹³ Там же, стр. 376

¹⁴ Там же,

¹⁵ Там же,

¹⁶ Там же, стр. 374, 426.

¹⁷ Л. П. Семенов, Археологические и этнографические разыскания в Ингушетии в 1925 - 32 годах, Грозный, 1963, стр. 12.

¹⁸ А. Н. Генко, Из культурного прошлого Ингушей, «Записки коллегии Востоковедов», т. V, 1930, стр. 732, 735/1.

¹⁹ Там же, стр. 735/1.

²⁰ Г. Н. Чубинашвили, Ук. соч., стр. 5, заметка № 6.

²¹ Е. И. Крупнов, Ук. соч., стр. 116; его же, О чем говорят памятники материальной культуры ЧИ АССР, Грозный, 1961, стр. 19; его же, Средневековая Ингушетия, М., 1971, стр. 106.

Аналогичную форму встречаем у У. Б. Далгат — «Ткобя-Ерда (буквально — «двадцати сотен ерда»; «ерда» — святой, дух, святилище) — церковь «Святого двух тысяч»³⁴.

Наконец, по разъяснению Н. Г. Ахриева, «Тхаба» означает «20 сотен», «Ерда» — же непереводаима, но всегда связана с названием культовых объектов³⁵.

Изучение литературы по данному вопросу показывает, что с середины XIX века укоренилась трактовка названия храма Ткобя-Ерда, как «две тысячи святых», а с конца XIX века появилось другое объяснение — «святой двух тысяч (жителей)». С тех пор, все исследователи придерживались либо первого, либо второго, а некоторые и обоих вариантов трактовки Ткобя-Ерда, за исключением Г. Н. Чубинашвили, Б. А. Алборова и А. И. Шавхелишвили. Двое последних предложили новые объяснения, отличающиеся от предыдущих, авторы которых при своем переводе или в соответствии с информацией местных жителей, видимо, исходили из созвучия названия храма с ингушскими словами *ṭo* «двадцать» и *bja* — «сто». Такая расшифровка по созвучию не удивительна, ибо первоначальное значение названия было забыто и, видимо, уступило место трактовке по народной этимологии. О том, что с помощью местного языка пытались объяснить название христианского храма, пренебрегая смысловой стороной, писал еще Б. А. Алборов. Вспомним и то, что ингуши не считают тысячи сотнями, т. к. у них есть специальный термин для обозначения «тысяч» — *эзар*. Мы согласны также с утверждением А. И. Шавхелишвили, что нет ни христианских праздников, ни храмов, посвященных двум тысячам святых; и, вообще, христианская церковь не знакома с таким конкретным числом святых.

Не оправдан и другой вариант перевода — «святой двух тысяч (жителей)». Христианские храмы никогда не освящались по количеству прихожан. В ассинском ущелье, недалеко от храма Ткобя-Ерда, есть и другие христианские храмы-памятники грузинской культуры («Алби-Ерда» и безымянная церковь близ с. Таргим). Если рассуждать подобным образом, то можно допустить, что и они наименованы по количеству прихожан. В р-не Советский ЧИ АССР имеется святилище, известное у местного населения также под названием «Тхаба-Ерды»³⁶. Выходит, что и это название должно означать «святой двух тысяч жителей»?

Отметим также, что допущение возможности понимания Ткобя-Ерда как какого-то числа святых или же прихожан не соответствует и словообразовательной модели названий других храмов и святилищ Ингушетии с окончанием «Ерда». В первой части подобных названий подразумевается собственное имя «божества», «патрона» «святого», «духа» (например, «Маги-Ерда» — по преданию Маги («Магал») был «ученейшим мудрецом», именем которого был назван аул «Магал» и храм «Магаерда») ³⁷.

³⁴ У. Б. Далгат, Героический эпос чеченцев и ингушей, М., 1972, стр. 442, комментарий № 2 к сказанию «Жена Барахой Канта».

³⁵ Е. И. Крупинов, Средневековая Ингушетия, стр. 106, прим. № 104 и стр. 86, прим. № 54.

³⁶ В. Б. Виноградов, В. И. Марковин, Ук. соч., стр. 82. Думается, что культ этой святыни в указанный р-н был перенесен из ассинского ущелья.

³⁷ Ч. Ахриев, Ингуши (их предания, верования и поверья), Сборник сведений о кавказских горцах, т. VIII, Тифлис, 1875, стр. 15.

По нашему мнению, название ущелья недалеко от храма вверх по реке Асса — «Тхоба-Чож», вторичного происхождения и, видимо, связано с названием церкви Ткобя-Ерда, (как например, именем церкви св. Нины названы ущелье и село в Кахети). Считаем неоправданным понимание «Тхоба-Чож» как «ущелье двух тысяч», тем более, объяснение названия храма в соответствии с этим топонимом.

При объяснении названия храма «Тхаба-ерды» Б. А. Алборов правильно утверждает, что «христианские храмы носили чаще имена каких-либо святых или же строились в память каких-либо христианских праздников³⁸». Однако, в дальнейшем автор приходит к методологически ошибочному положению, допуская возможность других переводов «Тхаба-ерды» лишь потому, что в принятом толковании слова «Тхаба» не было ни того, ни другого основания³⁹. Но разве ранее существовавшие объяснения слова «Тхаба» по внешнему сходству с ингушскими словами *təo* и *bja* могут исключить освящение храма во имя какого-нибудь святого или христианского праздника?

По нашему мнению, неприемлемо также предположение Б. А. Алборова о наличии в слове «Тхаба» имени основателя святыни, «*erdy*⁴⁰». Как памятник грузинской культуры в Ингушетии, храм Ткобя-Ерда есть, несомненно, выражение государственной политики Грузии того времени, поэтому его постройку следует приписать государственным и церковным руководителям Грузии. Однако, случай освящения церкви во имя государственных или церковных деятелей не известны. Маловероятно и другое соображение Б. А. Алборова о том, что «Тхаба» может быть божество», которому посвящено было языческое капище, на месте которого возник впоследствии христианский храм⁴¹. Построение христианского храма на месте языческого допустимо, но как быть с тем обстоятельством, что на протяжении столетий Ткобя-Ерда была христианской церковью и, следовательно, должна была иметь христианское название? Ведь и святилище «Гальерды» близ с. Эгенты, по мнению Б. А. Алборова, впоследствии было освящено христианскими богослужителями во имя христианского святого, по всей вероятности, св. Ильи⁴².

Таким образом, соображения Б. А. Алборова нам кажутся необоснованными. Нельзя также согласиться с утверждением автора, что храм «Тхаба-ерды» был связан с культом небесного бога огня и плодородия «Гальерды⁴³». Во-первых, не совсем ясно, к какому периоду относит автор существование этой связи: в одном месте он утверждает, что с расселением чечено-ингушских племен по направлению к равнине (этот исторический процесс происходил в позднем средневековье. — Г. Г.), в долине Ассы «Гальерды» было забыто и его название заменено «Тхаба-ерды». Однако, наряду с этим, как выше отмечалось, автор допускает, что «Тхаба» было языческим капищем, на месте которого впоследствии возник христианский храм⁴⁵ (постройка же храма относится к концу раннего средневековья).

³⁸ Б. А. Алборов, Ук. соч., стр. 376.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стр. 352, 376.

⁴³ Там же, стр. 374.

⁴⁴ Там же, стр. 353.

⁴⁵ Там же, стр. 376.

Далее, большое почитание, которым пользовался храм Ткобя-Ерда еще в конце XIX века, никак не подтверждает его связь с «Гальерды». Из истории храма видно, какое большое значение имел он для жителей ассинского ущелья. После первоначальной постройки его несколько раз перестраивали и реставрировали. При этом, исходя, видимо, из религиозного пиетета, собирали и сохраняли все детали или обломки от предыдущих построек⁴⁶. Отношения местного населения к храму Ткобя-Ерда, особенно в позднем средневековье, видимо, характеризуются религиозным синкретизмом (смесью христианства и язычества), но по нашему мнению, по традиции все-же сохранились те христианские элементы, выявление которых помогает раскрыть название храма. А это связано с выяснением основного религиозного праздника справляемого в храме и с лингвистическим анализом названия храма. Ни то, ни другое, не говорят в пользу мнения Б. А. Алборова, в частности того, что храм был связан с «Гальерды». Если существовала такая связь, то почему же храм не называется именем Галь-Ерда? Хотя у Энгельгардта храм Ткобя-Ерда и называется «Галиерт», это еще не говорит о правильности утверждения Б. А. Алборова, как об этом писал А. И. Генко⁴⁷. Храм Ткобя-Ерда термином «Галиерт» в литературе нигде больше не обозначен. Возможно, это название Энгельгардт применил в результате какой-нибудь случайности. В начале XIX века Галь-Ерда пользовался у Ингушей общеплеменной известностью. Им клялись представители ингушского народа в верности России⁴⁸. Так почему же храм Ткобя-Ерда не носил имени этого всеингушского бога, как, например, святилище близ с. Эпенты? Далее, что исключительно важно, праздник в храме Ткобя-Ерда не совпадает по времени с празднованиями в честь Галь-Ерда, которые происходили летом и зимой, а именно, в июне и декабре (по мнению Б. А. Алборова, праздники в честь «Гальерды» справлялись в упомянутые времена года, т. к. он был богом плодородия и производительных сил природы и был связан с усилением и уменьшением деятельности солнца)⁴⁹. А это, по мнению самого Б. А. Алборова, имеет весьма важное значение для характеристики бога «Гальерды»⁵⁰.

Что касается интерпретации названия храма, предлагаемой А. И. Шавхелишвили — «Тхоба» — *t̄xoba* или *t̄xoba* «хвтаеба» *gesp. „xwtaeba“*, она фонетически не обоснована — автор свое суждение строит а priori, не аргументируя свои доводы другими примерами аналогичной метатезы из ингушского языка и тем самым не устанавливая лингвистическую закономерность подобного «упрощения».

Постараемся выяснить время справления религиозных праздников в храме Ткобя-Ерда. Решение этой задачи прольет свет на вопрос, какому святому или христианскому празднику был посвящен храм с начала, с учетом того, что основной церковный праздник в грузинских церквях связан с именем того святого или христианского праздника, которому церковь посвящена (например, «Гиоргоба» справляется в церквях св. Георгия, «Мариамоба» в церквях Богоматери, «Нинооба» — в церквях св. Нины, «Квирацховлоба» (Фомино воскресенье) — в церк-

⁴⁶ Г. Н. Чубинашвили, Ук. соч., стр. 41.

⁴⁷ А. И. Генко, Ук. соч., стр. 735/1.

⁴⁸ Б. А. Алборов, Ук. соч., стр. 350.

⁴⁹ Там же, стр. 426.

⁵⁰ Там же, стр. 355.

вах Квирацховели (Фоминого воскресенья), «Эстатоба» — в церквях св. Евстафия и т. д.).

Первое упоминание о религиозном празднестве, справляемом в храме Ткобя-Ерда, находим у Штедера: «К церкви совершается ежегодное великое паломничество всего народа. Древний непорочный старик из одной определенной фамилии закалывает жертвенные животные, съедаемые близживущими фамилиями; голова с рогами и костями сохраняется в здании»⁵¹. В работе Энгельгардта имеется следующее сообщение: «Как говорят, летом (по его мнению, в июне. — Г. Г.) у церкви собирается народ, закалывают животных, молятся⁵². У А. П. Берже встречаем иное сообщение о праздниках: «Два раза в год, на Пасху и в Троицин день, галгаевцы собираются около церкви, делают жертвоприношения»⁵³. Наибольшего научного доверия заслуживают, однако, сведения В. Ф. Миллера, глубоко изучавшего вопросы, связанные с храмом Ткобя-Ерда: «По словам стариков, к развалинам церкви собирались с приношениями жители окрестных аулов один раз в год, именно на красную горку (разрядка наша. — Г. Г.). Этот культ святыни не что иное, как глухое воспоминание тех отдаленных времен, когда Тхаба-Ерды была приходскою церковью»⁵⁴. Это сведение В. Ф. Миллера принято в литературе⁵⁵ и мы также основываем свои суждения на нем.

«Красной горкой» называется, обыкновенно, Фомино воскресенье, первое воскресенье после пасхи⁵⁶, по-грузински — „ახალ კვირა“ (axalkwira) — თომას კვირა (tomas kwira) — კვირაცხოველი (kwiracxoweli). Этот христианский праздник связан со следующей евангельской притчей: Фомы не было с другими апостолами, когда Иисус Христос явился ученикам после воскресения из мертвых.... Фома не уверовал в воскресение Христа до тех пор, пока через 8 дней, во время нового явления ученикам, Христос не дал ему осязать свои раны⁵⁷.

В Грузии есть множество церквей посвященных этому важному христианскому празднику (суть которого является уверование в истинное воскресение Христа) — «Квирацховели», т. е. церкви Фомино воскресенья — в Тбилиси⁵⁸, в Аteni (Горийский р-он),⁵⁹ в Схалтба (Мцхетский р-н)⁶⁰, в Вакири (Сигнахский р-он)⁶¹, в Чикаани (Кварельский р-он)⁶² и т. д. Есть и церковь апостола Фомы, в Душетском р-не⁶³.

⁵¹ St e d e r, Tagebuch einer Reise die im Jahr 1781 von der Cranz Festung Mosdok nach dem inneren Caucasus unternommen worden, St. Petersburg und Leipzig, 1797.

Текст приводится в переводе А. Н. Генко. См. его, Ук. соч., стр. 733.

⁵² E n g e l h a r d t u n d P a r r o t, Ук. соч., стр. 241.

⁵³ А. П. Берже, Чечия и Чеченцы...., стр. 84.

⁵⁴ В. Ф. Миллер, Ук. соч., стр. 17-18.

⁵⁵ Б. Далгат, Ук. соч., стр. 99; Б. А. Алборов, Ук. соч., стр. 374.

⁵⁶ Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, Энциклопедический словарь, т. XVIА, с. Петербург, 1895; БСЭ, № 23, второе изд.

⁵⁷ Евангелие от Иоанна, XX, 19—31.

⁵⁸ ვ. ზ ე რ ი ძ ე, XVIII საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით, ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, თბ., 1947, I, გვ. 134, ნახ. №3.

⁵⁹ Памятники культуры Грузинской ССР, Тб., 1959, стр. 190.

⁶⁰ Там же, стр. 240.

⁶¹ Там же, стр. 253.

⁶² Там же, стр. 219.

⁶³ Там же, стр. 202.

Как уже отмечалось, праздник в этих церквях справляется именно в Фомино воскресенье. По-нашему мнению, после освящения Ткобя-Ерда в память этого религиозного праздника, за храмом осталось имя самого апостола Фомы, т. к. понятие — Фомино воскресенье, для новообращенных горцев было, наверное, более абстрактным, чем принятие нового христианского святого, наподобие их языческим богам — покровителям.

Рассмотрим интересующий нас вопрос с этимологической точки зрения.

По нашему мнению, название храма в относительно первоначальной форме засвидетельствовано Б. А. Алборовым — «Тhоба (по произношению джераховцев)..., где «h» обозначает весьма слабый придыхательный характер начального звука Т (русс. Т)»⁶⁴, соответствующего грузинскому глухому придыхательному смычному звуку $\sigma(t)$. Отметим, что та же форма сохранена в названии соседнего с храмом ущелья по А. П. Берже — «Тоба-чочь»⁶⁵. Думается, что ингушское «Тhоба» (*toba*) происходит от грузинского имени св. Фомы — $\sigma\sigma\delta\alpha$ (*toma*). В Чечено-ингушском языке наблюдается фонетический процесс перехода $m \rightarrow b$ (b : ср. груз. ქალამბი (*kalamani*) „лапоть“ — чеч. диалект *kālb*⁶⁶; араб.-тк ркск. čalma ⁶⁷ „чалма“ — чеч. чалба⁶⁸ ((*čalba*)⁶⁹ *müslim*⁷⁰ „мусульманин“ — чеч. — инг. бусалба *saġ*⁷¹ (*busalba saġ*)⁷².

Предполагаем, что от формы *toba* получена форма *tx'oba*⁷³. Выясняется, что для ингушского языка характерно осложнение ряда глухих придыхательных смычных ($p, t, c, č, k$) глухим спирантом (напр. чеч. *пурх*⁷⁴ (*purx*) „поперек“ — инг. *пхораġла*⁷⁵ (*pxoġaġa*); груз. $\sigma\sigma\delta\alpha\delta\alpha$ (*tama-da*) „тамада“ — инг. Тхьамада⁷⁶ (*tx'amada*); перс. *тәмбаку*⁷⁷ (*tāmbaku*) „табак для кальяна“ — инг. тхьамка⁷⁸ (*tx'amka*); чеч. туш.⁷⁹ (*tuš*) „игра в пятнаш-

⁶⁴ Б. А. Алборов, Ук. соч., стр. 376.

⁶⁵ А. П. Берже, Чечня..., стр. 41, 82.

⁶⁶ Пример предоставлен ст. научным сотр. Института языкознания АН СССР Т. Б. Гонишвили, за что приносим ей благодарность.

⁶⁷ Турецко-русский словарь, сост. Д. А. Магазаник, под ред. В. А. Гордлевского, М., 1931, стр. 187.

⁶⁸ Чеченско-русский словарь, сост. А. Г. Мациев, М., 1961, стр. 488.

⁶⁹ Пример предоставлен Т. Б. Гонишвили.

⁷⁰ Турецко-русский словарь..., стр. 759.

⁷¹ Русско-чеченско-ингушский словарь, сост. А. Г. Мациев и И. А. Оздоев, Грозный, 1966, стр. 332.

⁷² Отметим, что малое количество примеров, которыми располагаем, не дает возможности более убедительно высказаться о фонетическом основании звукочередования $m \rightarrow b$. Что касается примеров: *kalamani* > *kālb*, *čalma* > *čalba*, *müslim* > *busalba saġ*, их можно предположительно объяснить, как прогрессивную диссимиляцию звука m : плавный l диссимилирует губно-губной плавный m и преобразует его в губно-губной звонкий взрывной b .

⁷³ X' знаком условно обозначаем ингушский задний глухой спирант хь.

⁷⁴ Ингушско-чеченско-русский словарь, сост. И. А. Оздоев, А. Г. Мациев, З. Д. Джамалханов, Грозный, 1962, стр. 136.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же, стр. 154.

⁷⁷ Персидско-русский словарь, сост. Б. В. Миллер, М., 1960.

⁷⁸ Ингушско-чеченско-русский словарь, стр. 154.

⁷⁹ Там же, стр. 154.

ки" — инг. тхъуж⁸⁰ (tx'už); гр. $\kappa\alpha\lambda\iota$ (kali) „одинарный“ — инг. цхъалха⁸¹ (sx'alxa); чеч. човка⁸² (čovka) „грач“ — инг. чхъовка⁸³ (čx'ovka); груз. $\kappa\alpha\lambda\iota$ (kali) „женщина“ — инг. кхалсаг⁸⁴ (qalsag)⁸⁵ Исходя из этих примеров, можно предположить особое расположение ингушского языка к созданию гармонических комплексов.

Видимо, форма tx'oba в XIX в. была записана в русской транскрипции как Тхоба (txoba)//Тхаба (txaba), т. к. в русском алфавите нет знаков для обозначения фонем t и x'. Это предположение подкрепляется еще и тем, что в ингушском языке комплекс — абруптив + глухой спирант — запрещенный комплекс⁸⁶. Что касается понимания названия храма как „двадцати сотен“, по нашему мнению, к XIX в. его первоначальное содержание было забыто и по созвучию с ингушскими словами tqo и bja, название было интерпретировано как „двадцать сот святых“//„святой двадцати сотен“. Характерно, что большинство авторов, подразумевая под этим названием „двадцать сотен“, все-таки писали „Тхоба“//„Тхаба“ (тем самым предлагая обратный этимологический процесс).

Если даже оставить всю аргументацию в пользу предлагаемой нами расшифровки, встает вопрос — если название действительно содержит понятие двадцати сотен, а в языке существуют слова, обозначающие это понятие (двадцати сотен), почему же они не сохранились в названии до сих пор существовавшего храма и были заменены Тоба—Тхоба—Тхаба, не имеющими объяснение на почве ингушского языка?!

Предполагаем, что название храма в форме «Каба-Ерды», зафиксированное А. П. Берже⁸⁷ и Е. Шантром⁸⁸, также является результатом неправильной записи названия храма авторами, незнакомыми с фонетикой кавказских языков. Примечательно, что в другой работе А. П. Берже, название храма представлено в форме «Тхаба-ьерды»⁸⁹. „Ткоба-ерди (tqoba-jerdi) и „Ткобьерда“ (Ткъоб|аьерда) tqobjajerda, встречаемые в работах Г. Н. Чубинашвили⁹⁰, А. О. Мальсагова⁹¹ и У. Б. Далгат⁹² представляют точную передачу современного названия храма, подразумевающего „двадцать“ и „сто“, основанного на переосмыслении старого названия.

⁸⁰ Ингушско—чеченско—русский словарь, стр. 154.

⁸¹ Там же, стр. 184.

⁸² Там же, стр. 191.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же, стр. 96.

⁸⁵ Там же. В этом случае, осложнение k глухим спирантом x дает новую фонему q (ср. d+z>ž, или d+z>ɟ).

⁸⁶ За консультацию по вопросу консонантных комплексов в вайнахских языках приносим благодарность д-ру Тбилисского Гос. Университета, К. К. Чрелашвилли.

⁸⁷ А. П. Берже, Чечня и чеченцы... стр. 84.

⁸⁸ E. S h a n t r o m, Ук. соч. стр. 196.

⁸⁹ А. Берже, Кавказ..., стр. 68-69.

⁹⁰ Г. Н. Чубинашвили, Ук. соч., стр. 5.

⁹¹ А. О. Мальсагов, Ук. соч., стр. 107.

⁹² У. Б. Далгат, Ук. соч.

Исходя из вышеприведенных данных, трансформация названия храма представляется нам в следующем порядке:

toma > toba > *tx'oba > txoba // txaba > tqobja

Название церкви Ткобя-Ерда (как и названия других ингушских храмов и святилищ с окончанием «Ерда») по построению основы аналогично существовавшей в грузинской действительности словообразовательной модели названий церквей, посвященных святым. По этой модели в первой части композита дается имя святого, а во второй — слово ღობო (ḡm̄p̄o) «святой». Например, «Гиоргицминда», «Елиацминда», «Ниноцминда», «Степанцминда» и т. д.⁹³

Итак, основываясь на характере религиозного праздника, справлявшегося в храме, на этимологии названия храма и на словообразовательной модели названий других храмов и святилищ Ингушетии с окончанием «Ерда», считаем, что храм Ткобя-Ерда был освящен в память христинанского праздника — Фоминого воскресенья или во имя святого Фомы, и название Ткобя-Ерда следует понимать как Тома-Ерда, т. е. храм святого Фомы.

⁹³ В связи с этим интересно отметить, что одна из двух церквей на р. Асса, упомянутых Е. Шантром, называется «Твирлис-Цминда» «Twirlis-Tzminda» (см. E. Chantre, Ук. соч. стр. 196). По предположению Л. П. Семенова, под ним подразумевается храм Алби-Ерда (см. Л. П. Семенов, Археологические и этнографические разыскания в Ингушии в 1928 и 1929 гг. Известия Ингушского Научно-Исследовательского Института Краеведения, вып. II-III, Владикавказ, 1930, стр. 387). Объяснение первой части названия этой церкви дело будущего, но для нас важно, что вторая часть этого композита — Цминда).

შინაური აქლემი ძველ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში

შინაური აქლემი ამიერკავკასიაში ცნობილია უძველესი დროიდან. ძველ-ვანი მასალა და ისტორიული ცნობები შინაურ აქლემზე ძირითადად აზერბაიჯანიდან და სომხეთიდან შემოდიოდა. უძველესი შინაური აქლემის ძველ-ვანი ნაშთები საქართველოს ტერიტორიიდან აქამდე საერთოდ არ ყოფილა, მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ამგვარი მასალა მოპოვებულ იქნა ქ. რუსთავის მახლობლად შუასაუკუნეების დროინდელი ციხის („ნაციხარი“-ს) არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. გათხრები წარმოებდა 1959—1965 წლებში 16 უბანზე აკად. ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციის მიერ გ. ლომთათიძის ხელმძღვანელობით¹. კულტურული ფენებში, როგორც წინაფეოდალური, ისე შუასაუკუნეების ეპოქის თითქმის ყველა ეტაპით თარიღდებიან; განსაკუთრებით კი ისინი შუაფეოდალური ეპოქის (ჩვ. წ. XII—XIII სს.) მასალებით ხასიათდებიან.

აქლემის თავის ქალას ფრაგმენტი აღმოჩენილი იყო 1959 წ., I, II უბანზე, ციხის ჩრდილო ნაწილში, სწორედ შუაფეოდალური ხანის ფენაში. უბანზე, აღნიშნულ ფრაგმენტთან ერთად, ნაპოვნია მსხვილი და წვრილი რქოსანი საქონლის², ღორის, ცხენისა³ და კამეჩის⁴ ძვლები.

ყველაზე უფრო ადრეულ ცნობებს ამიერკავკასიაში შინაური აქლემის ძვლების აღმოჩენის შესახებ გვაწვდის ფ. ბაიერნი⁵ 1871 წელს. აქ მოხსენიებულია სამარხი, რომელიც აღმოაჩინეს 1852 წელს კაროვბადიდან (ელიზავეტოპოლი) ს. ხანლარისაქენ (ელენენდორფი) მიმავალ გზაზე, „დიდი ჩინარის ხის ქვეშ“. ეს სამარხი მაშინ არ იყო შესწავლილი. ცნობილი იყო მხოლოდ, რომ „სამარხი მოთავსებულია მიწის ქვეშ 6 მ-ზე ზედაპირიდან, შედგება ქვის საკმაოდ დიდი ლოდებისაგან და სავსეა აქლემის ძვლებით“.

1896 წ. არქეოლოგმა ა. ა. ივანოვსკიმ აღმოაჩინა აქლემის ორი ჩონჩხი ბრინჯაოს ხანის ყორღანის გათხრისას, მდინარე კენდელიან-ჩაის ნაპირზე, სოფ. ყარაბულახის (კარიაგინო) მახლობლად, აზერბაიჯანში⁶. აქლემები მოხა-

¹ გ. ლომთათიძე, რუსთავის ექსპედიციის ანგარიში, 1960.

² ა. ციციშვილი, რუსთავის ნაციხარის გათხრების დროს მოპოვებული ცხოველთა ძვალეულის ნაშთები, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1966.

³ ნ. გამრეკელი, შინაური ცხენის ძვლების ნაშთები რუსთავის, დმანისის და ურბნისის არქ. მასალების მიხედვით, 1969.

⁴ А. Цицишвили, Л. Саакова, Краниологии и остеологии буйвола, Баку, 1958.

⁵ Ф. Байерн, О древних сооружениях на Кавказе, Сборник сведений о Кавказе. т. I, Тифлис, 1871, გვ. 298—325.

⁶ А. А. Ивановский, По Закавказью, Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. Матер. по археологии Кавказа, т. VI, 1911.

ტული და შემკული იყვნენ ოქროს სამკაულებით. ყორღანში დამარხული აღმოჩნდა სამი ცხენდარი — სამარხის პატრონი, შესაძლოა, ტომთა ბელადი მწოლიარე, და ორი, ალბათ, მხლებელი — მჯდომარე მდგომარეობაში. აქლემის ერთი ჩონჩხი სამარხის შესავალთან ეგდო, მეორე — სამარხის შუაში. სამარხი, აღმოჩენილი ნივთების მიხედვით, ადრე რკინის დროისაა (ძვ. წ. IX—VII სს. ა. ივანოვსკის დათარიღებით). თიხის ჭურჭელში ცხვრისა და ღორის ძვლები ეწყო. გამოურკვეველი დარჩა აღნიშნული ჩონჩხები აქლემის რომელ ტიპს ეკუთვნის — დრომადერსა თუ ბაქტრიანს. არ ვიცი, აქლემის ეს ჩონჩხები სადმე ინახება თუ არა.

არქეოლოგმა ი. ი. გუმელმა გვიანბრინჯაოს დროის ყორღანის გათხრების დროს, ელენენდორფიდან ცოტა მოშორებით, № 3 სამარხში (ყორღანის სამხრეთ ნაწილში) იპოვა „რომელიღაც ცხოველის (აქლემის?) ძვალეულის ნაშთები“⁶. მისი ანგარიშის რეზიუმეში (გვ. 21) იკითხება: „und ein Tier (Camel?) bestattet war (Grab № 3).“

1963 წელს ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩმა აღწერა შინაური ბაქტრიანის ძვლების ნაშთები (*Camelus bactrianus domesticus*) დასავლეთ აზერბაიჯანში (უძველესი მინგეჩაური) მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით⁷. შინაურ ცხოველთა ძვლებს შორის (მსხვილი და წვრილი რქოსანი საქონლის, ღორის, ცხენის, ძაღლის, კატის, შინაური ქათმის, ბატისა და სხვ.) ორკუთხიანი შინაური აქლემის მხოლოდ ორი ძვალი აღმოჩნდა — ზრდადასრულებული ცხოველის თავის ქალას ფრაგმენტი IV ყორღანიდან, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანისა (IX—IV სს. ძვ. წ.) და ზრდადასრულებული ნამარხი ეგზემპლარის ქვედაყბის ფრაგმენტი მტკვრის მარცხენა ნაპირის ძველი ნამოსახლარიდან (II—V სს. ჩვ. წ.). შინაურ აქლემზე არქეოლოგიური მასალის სიმცირე ამიერკავკასიაში იმას მოწმობს, რომ შინაური აქლემი აღნიშნულ ტერიტორიაზე არ იყო ფართოდ გავრცელებული და არც დიდი სამეურნეო მნიშვნელობა ჰქონდა. შინაური აქლემის ძვლოვანი მასალა ნაკლებად არის წარმოდგენილი ცხოველთა ნასუფრალ ძვლებს შორის, რაც მოწმობს იმას, რომ ამიერკავკასიაში აქლემის ხორცს საკვებად არ იყენებდნენ და კულტურულ ფენებში ეს ძვლები შემთხვევითაა მოხვედრილი.

შინაური, ერთკუთხიანი აქლემის ძვლები ნაპოვნია ქ. ერევანთან ურარტუს ციხის ირფუნის (ერებუნის) გათხრების დროს ძვ. წ. VIII ს. ფენაში (ს. კ. დალი⁸, ი. მ. ლოსევა⁹, ნ. ვ. არუთინიანი¹⁰). საინტერესოა, რომ ურარტუს უძველეს ციხე—თეიშებაინში, ასევე ერევნის მიდამოებში, რომლის ფაუნა დაწვრილებით ს. კ. დალის მიერ იყო შესწავლილი, შინაური აქლემი არ აღ-

⁶ И. И. Гуммель, Погребальный курган (№ 1) около Еленендорфа — Азербайджан. ССР, Еленендорф. Краеведческое общество. Изд. АЗГНИИ, Баку, 1931, гл. 155.

⁷ Н. И. Бурчак - Абрамович, Домашний верблюд на древнем Кавказе, ДАН АЗССР, т. XIX, № 4, 1963, гл. 73—77.

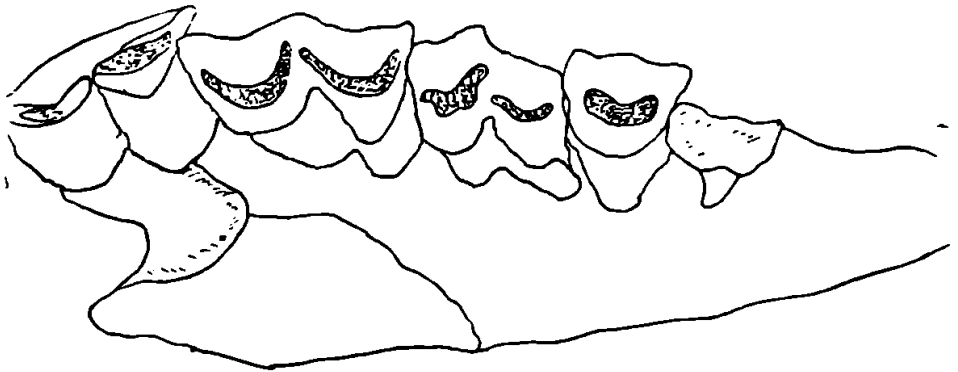
⁸ С. К. Д а л ь, Результаты изучения млекопитающих урартского города Тейшебанин, Изв. АН Арм ССР, Обществ. науки, № 1, 1952.

⁹ И. М. Л о с е в а, Раскопки цитадели урартского города Ирбуни, Краткие сообщ. Института ист. матер. культуры АН СССР, т. 58, 1955.

¹⁰ Н. В. А р у т ю н я н, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, гл. 1—227.

მოხნდა. ტ. ა. ბუნიატოვი¹¹ კი, ს. კ. დალის ამ შრომის მიხედვით წერს, რომ კარმირბლურში (ე. ი. თეიშებაინში) იყო ნაპოვნი აქლემის ძვლები. თუმცა ს. დალის აღნიშნულ სტატიაში კარმირბლურში აქლემის აღმოჩენის შესახებ არაფერია ნათქვამი, მოსალოდნელი კი იყო, რომ იგი იქ უნდა ყოფილიყო.

ურარტუს ლურსმულ წარწერებში მოიპოვება ცნობები შინაური აქლემის შესახებ. აგრეთვე, მეფე სალმანასარ III დროის (ძვ. წ. 860—825) ბალავატის ჭიშკრის ბრინჯაოს ფირფიტებზე გამოსახულია აქლემები, რომლებიც ასირიელების მიერ იყვნენ გატაცებული ურარტუს ოლქ გილზანუზე (ურმიის ტბიდან დასავლეთით) თავდასხმის დროს. არსებობს ცნობა, რომ ურარტუს მეფე სარდურიმ, ამიერკავკასიაში ერიახის ქვეყნის დაპყრობისას, იქიდან გარეკა 16529 სული მსხვილი და 37685 წვრილი რქოსანი საქონელი, 1613 ცხენი და 115 აქლემი. ურარტუს მეფე რუსას (730—714 ძვ. წ.) მოღვაწეობის შესახებ ნათქვამია. რომ „მან აქლემებს მთელ თავის ქვეყანაში გაუუქვა სახელი და მათ იყენებდა ჯებირების მშენებლობაზე მიწის მისაზიდად“.

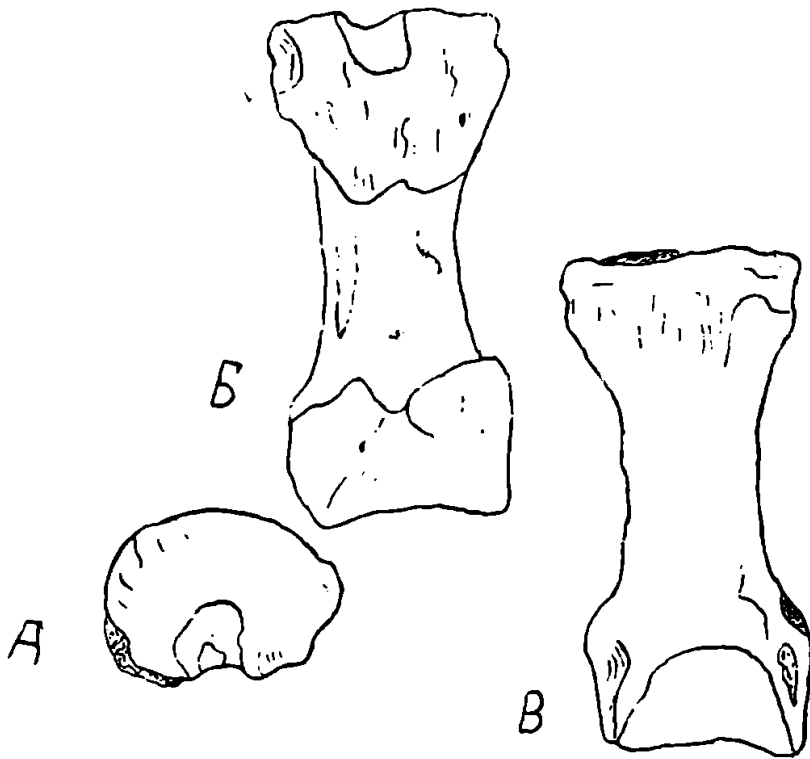
სურ. 1. *Camelus bactrianus domesticus* L. შინაური აქლემი — ბაქტრიანა. მარჯვენა ზედაყბის ძვალი P³—M³—a.

ტ. ა. ბუნიატოვი შრომაში, რომელიც მიძღვნილია ბრინჯაოს ხანის აზერბაიჯანის მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობისადმი, ცალკე განყოფილებაში საგანგებოდ მსჯელობს შინაურ აქლემზე. აქვე მოთავსებულია ქ. კიროვაბადის № 84 ყორღანში აღმოჩენილი შავი თიხის ჭურჭელზე გამოსახული ერთკუზიანი აქლემისა და თხის სურათი (გვ. 104), დახატულია 4 აქლემი და 2 თხა, სტილიზებულ ფორმაში. აქლემებს არაჩვეულებრივად გრძელი კისერი, მკვეთრად შემაღლებული კუზი აქვთ, უკანაფეხები კი წინაფეხებთან შედარებით გაცილებით გრძელი. ცხოველებს სხეული დაფარული აქვთ პატარ-პატარა რგოლებით. ავტორი აკეთებს შემდეგ დასკვნას: „ამ სურათის საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ უძველეს აზერბაიჯანში ერთკუზიანი ჯიშის აქლემები ჰყავდათ „... არ არის გამორიცხული იმის შესაძლებლობა,

¹¹ Т. А. Бунятгов, Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957.

რომ აქ იყვნენ ორკუზიანი აქლემებიც, რომელთაც აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ახლაც აშენებენ“.

კლავდიუს ელიანი ჩვ. წ. III საუკუნეში აღმოსავლეთ აზერბაიჯანზე წერდა, რომ იქ მცხოვრებ კასპიელებს ბევრი აქლემი ჰყავთ, რომლებიც ყველაზე უდიდეს ცხენებზე უფრო მსხვილები არიან და ძალიან ნაზ, მილეტურზე უფრო მსუბუქ, მატყლს იძლევიან (წიგნი XVII, ცხოველები). ი. ი. ჰავესონმა სევანის პლაჟის ქვიშნარში ნაპოვნი, გარეული, ერთკუზიანი აქლემის (*Camelus dromaderius dalhi Chav*) ახალი ფორმა აღწერა¹². აქვე იყო ს. კ. დალის მიერ აღმოჩენილი დიდი რაოდენობის სხვადასხვა ცხოველთა ძვლები, მათ შორის ერთკუზიანი აქლემის ქვედაყბის ძვალი. ქვედაყბა ეტყობა, ადრეულ პოლოცენის ნალექებიდან, ნაპირზე, გადარეცხილ მდგომარეობაში იყო. ი. ი. ჰავესონი, მის მიერ აღწერილ ქვედაყბას, გარეული, ალყირის პლეისტოცენური ერთკუზიანი აქლემის (*Camelus thomasi Pomel*) მონათესავე აქლემს აკუთვნებს, და იგი თანამედროვე, შინაური, ერთკუზიანი

სურ. 2. *Camelus bactrianus domesticus* L. Phalangx. შინაური აქლემი — ბაქტრიანა.
 A. ზემო სასახსრე ზედაპირი. B. უკანა ზედაპირი. B. წინა ზედაპირი.

აქლემის — დრომადერის გამოსავალ ფორმად მიაჩნია. ეს არის პირველი შემთხვევა, როდესაც სსრ კავშირის ფაუნაში აღმოჩნდა მასალა გარეულ აქლემზე. დადგენილია, რომ დრომადერის მოშინაურება სადღაც წინა აზიაში, შე-

¹² Я. И. Хавесон, Дикий одногорбый верблюд из отложений озера Севан (Армения), ДАН СССР, № 3, 1954.

საძლოა, არაბეთის ნახევარკუნძულზე მოხდა¹³. ორკუზიანი ბაქტრიანის მოშინაულება — კი ცენტრალურ აზიაში. ამრიგად, სევანის ტბის რაიონი (სომხეთი) და როგორც ჩანს ამიერკავკასიის უფრო ფართო ტერიტორიები, შესაძლოა, გარეული დრომადერის არსებობის არეს წარმოადგენდა და სწორედ სადღაც აქ ყოფილიყო ერთკუზიანი აქლემის მოშინაულების უძველესი კერები იმ შემთხვევაში თუ გარეულმა ერთკუზიანმა აქლემმა ამიერკავკასიაში ენეოლითისა და ბრინჯაოს ეპოქამდე იარსება, როდესაც იწყება გარეული ფაუნის ცალკეულ სახეობათა მოშინაულება.

სულ ახლახან შინაურ ერთკუზიან და ორკუზიან აქლემებს და მათი ნაჯვარი-ჰიბრიდების პირველ თაობას (♂ — ნერი, ♀ — ნარმაია) ფართოდ აშენებდნენ აზერბაიჯანში. აზერბაიჯანის ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს მონაცემების მიხედვით, 1926 წელს აზერბაიჯანში 4500 აქლემი ჰყავდათ, მაგრამ ეს იყო საგრძნობლად შემცირებული ციფრი. მეცხოველეობის სპეციალური ექსპედიციის ცნობით¹⁴, მათი რაოდენობა გაცილებით მეტი იყო. მაგალითად, ყოფ. შემახის მაზრაში სულაღობა აღწევდა 5500-მდე. ამჟამად აზერბაიჯანში აქლემების რაოდენობა მნიშვნელოვნად შემცირდა. შესაძლოა, თითო-ოროლა კიდეც შემორჩა აღმოსავლეთ საქართველოში შირვანის ტრამალებში, მაგრამ ამის შესახებ ცნობები არა გვაქვს. საყურადღებოა ისიც, რომ რამდენიმე ათეული წლის წინათ, თბილისში აქლემების ქარავნის გამოჩენა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, რაც ცოცხლად ახსოვთ ქალაქის ძველ მაცხოვრებლებს (გ. ლომთათიძის აზრით, ესენი იყვნენ შორით მოსული, გზად გამვლელი ქარავნები). ძველ გეოგრაფულ ლიტერატურასა და მოგზაურთა აღწერებში ხშირად მიუთითებენ, რომ თბილისის ქუჩებში უნახავთ აქლემები. ჯერ კიდევ ფრანგი ბოტანიკოსი ტურნეფორი, რომელმაც 1700 წელს თბილისი ინახულა, თბილისელთა სავაჭრო კვაშირების ღახსიათებისას, აღნიშნავს: „ყოველწლიურად ორი ათასზე მეტი აქლემების ქარავანი იგზავნება თბილისსა და საქართველოს დანარჩენი ადგილებიდან არზრუმში — ფესვებით დატვირთული, რომელთაც მარენა¹⁵ ეწოდებათ“¹⁶. დ. ბაქრაძე და ნ. ბერძენოვი¹⁷, როდესაც აღწერენ თბილისის საბაზრო მოვლანს („მაიდანი“) და მის გაცხარებულ ვაჭრობას, მხატვრულად გადმოგვცემენ ქუჩებში ადამიანების, ცხენების, ხარების, კამეჩების, ვირების, კატრებისა და აქლემების შეჯგუფების სურათს: „ზოგჯერ თავისი მძიმე, ზომიერი ნაბიჯით მასზე გაივლის უდაბნოს ცნობილი ხომალდი“. მსგავსი ლიტერატურული საბუთები მრავლად მოიძებნება XIX და XX საუკუნის დასაწყისშიაც.

¹³ С. Н. Боголюбский, Происхождение и преобразование животных, М., 1959.

¹⁴ И. И. Калугин, Исследование современного состояния животноводства Азербайджана, т. 3, Буйволы и верблюды, 1929.

¹⁵ მარენა ნიშნავს ენდროს (ა. შაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ., 1961.)

¹⁶ С. Джанашиа, Исторический очерк, Тбилиси, Юбилейный сборник, Тб., 1946, გვ. 11—34.

¹⁷ Д. Баκραдзе, Н. Бердзенов, Тифлис в историческом и этнографическом отношениях, 1870.

1. რუსთავის „ნაციზარის“ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოკვდივადი ირკაზინანი შინაური აქლემის თავის ძალას აღწერილობა

რუსთავში ნაპოვნი აქლემის ძვლოვანი მასალა წარმოადგენს მარჯვენა ზედაყბის ძვლის ფრაგმენტს (*Maxilla dex. ad*), ზედა კბილების P^3-M^3 რიგისა და ახლომდებარე სასის ნაწილით. იგი თავის ქალას მარცხენა ნახევარს გამოყოფია შუანაკერავზე. ჯერ კიდევ მკაფიოდ ჩანს სასა-ზედაყბის ნაკერავი, უკანა მხრიდან, ცოტად თუ მეტად M^3 -ის პარალელურად, შემდგომ დაახლოებით M^2 -ის დონეზე, შუაში ირიბად შემობრუნებული, წინა და შიგნითა მიმართულებით, M^1 -ის უკანა ნაწილის შუაში გავლით, შუა საგიტალურ ნაკერავთან დაბოლოებული. სასის უკანა გვერდითი ამონაქდები მკვეთრად გამოსახული და სავსებით ღრმაა, აღწევს თავისი წინა მორჩით დაახლოებით M^3 -ის გვირგვინის წინა ნაპირის დონეს, რაც დამახასიათებელია, სწორედ, ბაქტრიანისათვის. დრომადერს აღნიშნული ამონაქდები ჩაზნექილი აქვს და თავისი წინა ნაპირით ოდნავ თუ აღწევს M^3 -ის გვირგვინის უკანა ნაწილის შესამედის დონეს. აქლემის თავის ქალა რუსთავიდან ზრდადასრულებულ ეგზემპლარს ეკუთვნის, რომელსაც ჯერ კიდევ შემორჩენილი აქვს არაზრდადასრულებულის ნიშან-თვისებები. სასისა და ზედაყბის ნაკერავი უკვე კარგადაა განვითარებული, ხოლო M^3 კი სავსებით განუვითარებელია. მეტად მოცვეთილი ჩანს P^3 — სალექი ზედაპირი ჩახრილია და მისი შუა ფიალა ძალზე მოცვეთილი გაქრობას უახლოვდება. P^4 , მეზობელ M^1 -თან და განსაკუთრებით P^3 შედარებით, ნაკლებად მოცვეთილი ჩანს. P^4 კარგად აქვს განვითარებული შუა ფიალა — ზერელი ნამგლისებრი ფორმისა, $16+6$ მმ ზომისა. M^1 -ს ორივე ფიალა მნიშვნელოვნად მოცვეთილი და მნიშვნელოვნად შევიწროვებულია. გვირგვინის მედიალური ნახევრების სალექი ზედაპირი შესამჩნევად მოცვეთილია. M^2 მოცვეთის საშუალო სტადიაზეა. ფიალები შედარებით განიერია. M^3 -ის გვირგვინი საშუალოზე მეტადაა მოცვეთილი. მისი ორივე ფიალა განიერი და თავისი წაწვეტებული შვერილებით, ვიწრო ზერელების სახით, ვარეთ იხსნება. სალექი ზედაპირი, შედარებით არაგანიერი, მოცვეთილობის ზოლებისაგან შედგება (სურ. 1).

აქლემის თავის ქალას ფრაგმენტის განაზომები

1. კბილების რიგითი სიგრძე P^3-M^3 — ალვეოლების გაყოლებით — 157 მმ.
2. პრემოლიარების რიგითი სიგრძე (P^3-P^4 — ალვეოლების გაყოლებით — 41 მმ.)
3. მოლიარებშორისი სიგრძე M^1-M^3 — ალვეოლების გაყოლებით — 116 მმ.
4. მანძილი foramen infraorbitale-სის უკანა ნაპირიდან M^3 -ის ალვეოლის უკანა ნაპირამდე — 131 მმ.
5. i. infraorbitale-ს სიმაღლე + სიგანე — $17+8$ მმ.
6. სასის ზედაპირის უდიდესი სიგანე M^3 -ის წინა ნაპირის დონეზე — $90(45+2)$ მმ.
7. სასის უკანა წვეილი ამონაქდების სიგრძე + სიგანე — $40+23$ მმ.
8. თავის ქალას დიასტემის უმცირესი სიგანე — $22,5+45$ მმ.

9. M ³ -ის საღეჭი ზედაპირის სიგრძე + სიგანე + სიმაღლე კბილის გარეთა კედლის მიხედვით	17+13+12,5
10. იგივე — P ⁴ -ზე	25+20+5+28
11. იგივე — M ¹ -ზე	34+27+23
12. იგივე — M ² -ზე	48+30+26
13. იგივე — M ³ -ზე	43+26+29

2. შინაური აქლემის ბეჭის ძვალი

აღნიშნული ნიმუში ზრდადასრულებული ბაქტრიანის მარჯვენა ბეჭის ყელის ქვედა ნაწილია (1964 წლის გათხრებიდან). ძვალი ეტყობა ადრევე იყო დაზიანებული, რაზედაც გადატეხილობის ზედაპირის სიძველე მეტყველებს. არის ძვლის ახლად დაზიანების ნიშნებიც.

Scapulae dex ad.-ის დისტალი ბოლოს ზომები: 1. ძვლის უდიდესი სიგანე ბორცვის გაყოლებით — 123 მმ; 2. ბეჭის ყელის უმცირესი სიგანე — 84 მმ; 3. სასახსრე ფოსოს გასწვრივი (წინიდან-უკანისაკენ) და განივი (მედიოლ-ლატერალური) დიამეტრი — 80+64,6 მმ; 4. ბეჭის ბორცვის სიგრძე (წინიდან-უკანისაკენ) + სისქე (მედიოლ-ლატერალურად) — 43+52,5 მმ.

3. შინაური ორკუთხიანი აქლემის პირველი ფალანგის ბანაჯომები მმ

1. ფალანგის უდიდესი სიგრძე	85
2. ზემო სასახსრე ზედაპირის უდიდესი სიგანე	98,5
3. ქვემო სასახსრე ზედაპირის უდიდესი სიგანე უკანა მხრიდან	— 36
4. ფალანგის უმცირესი სიგანე	— 22
5. ფალანგის ზემო წინა-უკანა ზომები	— 31
6. დიაფიზის უმცირესი წინა-უკანა ზომები	— 16
7. ფალანგის ქვემო სასახსრე ზედაპირის წინა-უკანა ზომები	— 25

(სურ. 2).

Н. И. БУРЧАК-АБРАМОВИЧ, А. Л. ЦИЦИШВИЛИ

ДОМАШНИЙ ВЕРБЛЮД В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ И В ЗАКАВКАЗЬЕ

Резюме

В 1959 г. во время археологических раскопок древней грузинской крепости в Рустави (на левом берегу р. Куры) в культурном слое среднефеодальной эпохи (XII—XIII вв.) вместе с многочисленными костями других домашних животных (лошадь, свинья, буйвол, крупный и мелкий рогатый скот) были найдены: фрагмент черепа (правая верхнечелюстная кость с P³—M³), лопаточная кость и первая фаланга взрослой особи домашнего бактриана. Это первая находка костей древнего домашнего верблюда на территории Грузии. На территории Армении известна одна находка костей домашнего одnogорбого верблюда в урартийской крепости Ирпуни (Эребуни), возле г. Еревана, в слое VIII в. до н. э. (И. М. Лосева, 1955, Н. В. Арутюнян, 1964). В Азербайджане известны 4 находки костей древних домашних верблюдов: 1. Верблюжьи кости в погребении бронзо-

вой эпохи возле с. Ханлара (Еленендорф), по данным Ф. Байерна (1871). 2. Два скелета верблюда в кургане бронзовой эпохи возле с. Карягино (Карабулах), по данным А. А. Ивановского (1911). 3. Кости верблюда (?) в могиле возле с. Ханлара, по данным Я. И. Гуммеля (1931). 4. Фрагмент черепа домашнего бактриана эпохи поздней бронзы в кургане древнего Мингечаура и фрагмент нижней челюсти домашнего бактриана из раскопок поселения II, возле древнего Мингечаура, времени II—V вв. н. э. Материалы описаны Г. И. Бурчак-Абрамовичем (1963). Таким образом, только домашний двугорбый верблюд из древнего Мингечаура был научно описан. Остальные три находки на территории Азербайджана остались неизученными и, по-видимому, не сохранились. Неизвестно, какие это были породы домашних верблюдов.

XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის
შესწავლისათვის

XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის მთელი რიგი საკითხები შემდგომ შესწავლას მოითხოვენ. საამისოდ საყურადღებო პირველწყაროებს შორის დიდი მნიშვნელობა აქვს სომხური საისტორიო მწერლობის მონაცემებს, რომლებიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე მთელი სისრულით გამოყენებული არ ყოფილა.

სომხურ საისტორიო მწერლობაში, სხვა სახის მასალასთან ერთად, უხვად მოიპოვება ქრონოლოგიური ცნობებიც არა მარტო საკუთრივ სომხეთისა და კილიკიის სომხური სახელმწიფოს, არამედ მათი მეზობელი, კავკასიისა თუ წინა აზიის, მრავალი ხალხის ისტორიის საკითხების შესასწავლად. გარდა ამისა, იმის გამო, რომ ქართველი მეფეები XII საუკუნესა და XIII ს. პირველ მეოთხედში იბრძვიან უცხოელ დამპყრობთა სომხეთიდან განსაადეუნად, რის შედეგადაც სომხური მიწა-წყლის გარკვეული ნაწილი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შემოდის და საკუთრივ საქართველოშიც მრავლად დამკვიდრდა უცხოელთა თარეშებით განაწამები, მშობლიური ქვეყნიდან აყრილი სომხური მოსახლეობა, ბუნებრივია, მეტისმეტად იზრდება ისტორიული სომხეთის ფარგლებში ან მის გარეთ მცხოვრებ სომეხ ისტორიკოსთა თუ მოღვაწეთა ინტერესი საქართველოს მიმართ. ეს კი იწვევს სომხურ საისტორიო მწერლობაში კიდევ უფრო უხვი ცნობების გაჩენას, რომლებიც მეტად საყურადღებოა საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი საკითხების, მათ შორის ქრონოლოგიის შესასწავლად.

წინამდებარე წერილში სომხური პირველწყაროების მოშველიებით XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის რამდენიმე საკითხს განვიხილავთ.

1. როგორც ცნობილია, XII ს. თითქმის მთელ მანძილზე ქართველები იბრძვიან მეზობელ მაჰმადიანურ სახელმწიფოებს ანისისათვის. ეს ქალაქი არაერთხელ გადავიდა ხელიდან ხელში. დემეტრე I 1126 წ. იძულებული გახდა დავით აღმაშენებლის მიერ საქართველოსათვის შემოერთებული ანისი ეკლავ შედადიანებისათვის, კერძოდ, ფადლუნისათვის (1126—1131) გადაეცა ყმადნაფიცობის პირობით. ფადლუნმა აღუთქვა ქართველთა მეფეს, რომ ანისის სომხურ მოსახლეობაზე შურს არ იძიებდა მათი ქართული ორიენტაციის გამო და არ დაუშვებდა სომეხთა სარწმუნოებრივ დევნას¹. მაგრამ გაძლიერებული ფადლუნი ეტყობა საქართველოს მეფის „ყმობას“ არ აპირებდა, მან ნალე დაივიწყა თავისი დაპირებები და დაიწყო ანისის ქრისტიანი მოსახლეობის ყოველმხრივი შევიწროება².

¹ ლ. შ ა ნ ი ნ ი ა ნ, ზნაქან ოხსიუნიან ლაქ ძიილიქი აკომილიან, ზ. ბრძან, 1952, გვ. 96.

² შამიხი ჭანანაიხი მანგილი ჩაღატაინიქ ჯი რიგი აკომილიან, ქაღარკააკომი, 1893, გვ. 127; ლაღატაინი აკომილიანს ქარაქანაქ ქარაქაქი, ქსენოქი, 1862, გვ. 120; ლ. შ ა ნ ი ნ ი ა ნ, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96—97, 109. შ. ჭიილიან, ლაქ ძიი-

XII ს. ცნობილი სომეხი მწერლისა და მოღვაწის ნერსეს შნორჰალის პოემის „გოდება ედესის დაცემის გამო“, ერთ ადგილზე დაყრდნობით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ფაღლუნის შემდეგაც ანისის ქრისტიანი მოსახლეობა შევიწროებულია მაჰმადიანთაგან, რომლებიც ქალაქის ბატონ-პატრონება არიან³.

დემეტრე I მეფობის მთელ მანძილზე ურჩობდნენ თუ არა ანისის ფეოდალური მფლობელები, ამის შესახებ ჩვენ პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს. მაგრამ, ვფიქრობთ, ამ წხრივ მეტად საინტერესო ცნობა შემოუნახავს კათალიკოს ნერსეს შნორჰალის (1166—1173) „ცხოვრების“ ავტორს. მოვიტანთ აღნიშნული ძეგლიდან ჩვენთვის საინტერესო ადგილის თარგმანს:

„... იმ დროს ცრუ რჯულისაგან შეპყრობილი მაჰმადიანთა მოდგმა ფრიად გაძლერდა... გამაგრებული, დიდებული ქალაქი ედესა, რომელსაც ფლობდა ღვთისმოყვარე შთაბარი ჰოსლინი⁴, ურიცხვი სიმრავლით გარემოიცივეს და ნაირგვარი ხერხებითა და მანქანებით აიღეს და გაძარცვეს; ყველანი ხმლით ამოწყვიტეს, ისე, რომ მისი მოედნები სისხლით მორწყეს; იწყეს სხვა ადგილების აღებაც და დღითი დღე ქრისტიანებს ავიწროებდნენ ოკეანის ნაპირამდე. აიღეს ქალაქი გერმანიეც დიდი ანტიოქიის ქვეყნიდან. ცდილობდნენ ამოწყვიტათ ქრისტიანთა ნათესავი. რადგან სომეხთა წმინდა მამათაგანები გამოდევნილნი იყვნენ მშობლიურ ქვეყნიდან, სადაც პირველი და უძველესი საყდარი იყო შირაკის ანისში, იმ ხანებში სამკვიდრო სადგური უფალ გრიგორისსა და მის ქვეყნის მანათობელ მმას ნერსესს დაედოთ ანტიოქიის ქვეყანაში. სლუქის გავარში, წოვად სახელდებულ მცირე სიმაგრეში: ევედრებოდნენ ღმერთს გადაერჩინა ისინი უბოროტეს უცხოთესთაგან, კაცსახა მხცვთაგან... როცა იხილეს ჩვენი ნათესავის უძღურება. შეეშინდათ წოვის სიმაგრეში დარჩენა, რადგან ისეთი მტკიცე არ იყო, რომ შემღებოდა მათი ხსნა ქვეყნის წარმწყმედი მრისხანებისაგან. ამის გამო ისწრაფოდნენ ატალღებულ ზღვაში გზა მოქებნათ და გადასულიყვნენ აღმოსავლეთში, რადგან იმედოპქონდათ იქაური გაძლიერებული ქართველთა ქვეყნის მთავრისა და აფხაზთა მეფისა. მაგრამ [ისინი] შეიწყალა უფალმა, რომელიც მუდამ შემწეა მართალთა და არ დაუშვებს მათ წარწყმედას. ღვთიური განგებით მოჰმადლა მათ მიუვალნი სიმაგრე პრომკლა. სამოთხიდან მომდინარე მდინარე ეფრატის ნაპირთან ახლოს, კვთილად სახსენებელი ჰოსლინის ღვთისმოყვარე მეუღლის მემურობით“⁵.

ცნობილია, რომ სომეხთა კათალიკოსები გრიგორის III (1113—1166) და მისი სახელგანთქმული ძმა ნერსეს შნორჰალი, რომელიც გრიგორისის ეზმარებოდა საქათალიკოსო საქმეების განგებაში ყოველთვის ცდილობდნენ, რომ დაბრუნებულეყვნენ დიდ სომხეთში და საქათალიკოსო კვლავ ანისში დაეფუძნებინათ⁷, როდესაც ანისში საამისოდ ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარება იყო და იქ ქრისტიანებს არ ავიწროებდნენ. უეჭველია, გრი-

ქიქი აყათიკოინ, აყრს 4, სრსან, 1958, გვ. 156; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 222; მ. ლორთქიფანიძე, ანისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში, კრებული: „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, I, თბ., 1970, გვ. 116.

³ ზ. ჯაკიქიანი, სერხის წმინდაიქი, სრსან, 1964, გვ. 193, 197; შ. აქიქიანი, ჯაკიქი წმინდაიქიდან აყათიკოინ, II, სრსან, 1970, გვ. 129—131.

⁴ ივლისხმება ედესის მფლობელი ჟოსლინი II.

⁵ ჟოსლინი II მეუღლე იყო კლიკიის სომხური სახელმწიფოს მთავრის, ლეონის და.

⁶ ზარეჟინი ა. კარაიქიანი, მხჯათასკარის ბიზანტიური, ა. ა. აქიქიანი, 1951, გვ. 427—429.

⁷ ზ. ჯაკიქიანი, სერხის საძმინაიქი, სრსან, 1971, გვ. 93; შ. ოქიქიანი, ა. ა. აქიქიანი, 1970, გვ. 1362.

გორისისა და ნერსისის სურვილი, გადმოსულიყვნენ „აღმოსავლეთში“ და დახმარება მიეღოთ ქართველთა მეფისაგან, მიუთითებს იმაზე, რომ სომხური ეკლესიის თავკაცებს ამ დროსაც უფიქრიათ, სომეხთა საკათალიკოსო საყდარი ქართველი მეფის დახმარებით დაებრუნებინათ ანისში, სადაც, როგორც ჩანს, მაშინ ქართველი მეფის „პატრონობას“ მაინც სცნობდნენ და მისი გავლენით ქრისტიანულ მოსახლეობას არ ავიწროებდნენ.

ნერსეს შნორჰალის „ცხოვრების“ მიხედვით გრიგორისისა და ნერსეს „აღმოსავლეთში გადასვლა“ დაუპირებიათ მანამ, სანამ სომხური საკათალიკოსოს ცენტრი გადაინაცვლებდა წოვქიდან ჰრომკლავში. ეს ამბავი კი მოხდა 1147 თუ 1149 ან 1150 წელს⁸.

აღნიშნული ქეგლის მოტანილ ნაწყვეტში ამასთან ნათქვამია, რომ სომხური ეკლესიის მესვეურთ ქართველი მეფისათვის დახმარების თხოვნა უფიქრიათ მას შემდეგ, რაც სელჩუკებმა მიწასთან გაასწორეს ქალაქი ედესა, რომელსაც ფლობდა მთავარი ყოსლენი. ედესა 1144 წ. მოსულის ათაბეგმა იმად ად-დინ ზანგიმ (1127—1146) წაართვა გრაფ ყოსლენ II⁹. ქალაქისათვის ბრძოლები ამ დროსაც სისხლისმღვრელი იყო, მაგრამ გაცილებით დიდი საშინელებები დაატყდა თავს ქალაქსა და მის ქრისტიან მოსახლეობას ორი წლის შემდეგ, 1146 წ.¹⁰

მაშასადამე, გრიგორისისა და ნერსეს ქართველ მეფესთან შეთანხმებით სომხური საკათალიკოსოს გადმოტანა ანისში განუზრახავთ 1144 ან 1146 წლის შემდეგ 1150 წლამდე. ამ დროს ანისი თუ უშუალოდ არ იყო შემოერთებული საქართველოსთან, ანისის შედაღიანი ამირა იძულებული მაინც ყოფილა, რომ ქართველი მეფის „პატრონობა“ ეცნო¹¹.

2. ანისისათვის მეტად მწვავე ბრძოლები მიმდინარეობს XII ს. 60-იან წლებში. გიორგი III იძულებულია დათმოს ანისი, მაგრამ მალე, 1174 წ. იგი ხელახლა ეუფლება ქალაქს¹² და მის გამგებლად ივანე ორბელს ნიშნავს. თუმცა გიორგი III მიერ ანისის მეორედ აღების მოტანილი თარიღი რამდენიმე წყაროშია დასახლებული, ადვილი შესაძლებელია, რომ იგი ზუსტი არ

⁸ М. Орманиян, Армянская церковь, М., 1913, გვ. 55; Ғ. Өрдансian, Ազգայապատմ. գვ. 1375; Ғ. Հակոբյան, Ներսես Շնորհալի, გვ. 45.

⁹ К. Э. Босworth, Мусульманские династии, М., 1971, гв. 169—170.

¹⁰ როდესაც 1146წ. იმად ად-დინ ზანგი მოკლეს, ედესის ყოფილმა მფლობელმა გრაფმა ყოსლენ II გადაწყვიტა ესარგებლა ამ მომენტით; მან მუსყვე დაამყარა ურთიერთობა ედესის სომხურ მოსახლეობასთან და დაეუფლა ქალაქს. მაშინ იმად ად-დინ ზანგის ვაჟმა ნურ ად-დინ მამქულმა (1146—1174), რომელსაც მამის მემკვიდრეობიდან სირიის მიწები ერგო. გარემოცვა ედესა, აიღო იგი და შური იძია მოსახლეობაზე. ქალაქი სისხლში ეტრავდა. მცხოვრებთა უმრავლესობა გაუღიტეს ან მონებად გაყიდეს (Б. Курлер, История крестовых походов, 1895., გვ. 137).

¹¹ შეიძლებადა გვეფიქრა ისიც, რომ სომხური ეკლესიის თავკაცებს სურდათ ეთხოვათ ქართველი მეფისათვის, აეშლებინათ ანისის ამირა ხელი აეღო ქალაქის ქრისტიანი მოსახლეობის შევიწროებაზე და ამგვარად დემეტრე I დახმარებით შექმნილიყო პირობები ანისში საკათალიკოსო ტახტის გადმოსატანად. მაგრამ ამ შემთხვევაში ისინი მოტიკულს გამოგზავნიდნენ საქართველოს სამეფო კარზე და თავად არ იქმარებდნენ „აღმოსავლეთში გადმოსვლას“, რაც თავისთავად საკათალიკოსო ტახტის ანისში გადმოტანას გულისხმობს და არა გრიგორისისა და ნერსესის პირადად მოსვლას ქართველი მეფის წინაშე.

¹² Հասարկան պատմութեան... გვ. 129—130. Մանր ժամանակագրություններ, II, გვ. 502. V. Minorsky, Studies in Caucasian history, გვ. 96. მართალია იგი, ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიაში“ (წიგნი II, 1965, გვ. 239) ვარდანის ცნობაზე მინიშნებით აღნიშნულია, რომ გიორგი III ანისი ხელახლა აიღო 1173 წ., მაგრამ ვარდანის მიერ დასახლებული სომხური წელთაღრიცხვის 623 წ. შეესაბამება არა 1173 წელს, არამედ 1174 წ. 6. II—1175 წ. 5. II-ს.

იყოს. საქმე ის არის, რომ 1172/3 წ. სომხური ანდერძ-მინაწერის ცნობით, ევანე ორბელსა და მის მეუღლე რუსუდანს დიდი აღმშენებლობა უწარმოებიათ სხვადასხვა ადგილას, და კერძოდ, „მათი საკუთარი ქალაქის ანისის გავარში და თვით ანისშიც, აგრეთვე, დვინის გავარში, რადგანაც დიდი სპასალარის ივანეს... ძალაუფლება და შიში ყოველგან აღწევდა“¹³. ივანესა და რუსუდანის მიერ ანისის „საკუთარ ქალაქად“ მიჩნევას შეიძლება სხვა საფუძველიც ჰქონდეს, მაგრამ ცნობა იმის შესახებ, რომ ივანეს „ძალაუფლება და შიში აღწევდა“ ანისშიც, უნდა მიუთითებდეს, რომ ამ დროისათვის ანისი საქართველოს სამეფოს ფარგლებშია. თუ ანისი ანდერძ-მინაწერის დაწერის დროისათვის შედადიანთა ხელთაა და ივანეს ძალაუფლება მხოლოდ „ანისის გავარში“ ვრცელდება, მაშინ მოსალოდნელი იყო, რომ ავტორი ამას აღნიშნავდა ისევე, როგორც ეს მან დვინის მიმართ გააკეთა.

ანისი საბოლოოდ არც ამჟერად შეერთებია საქართველოს. ვარდანის ცნობით, 1199 წ. ქართველებს კვლავ მოუხდათ ანისის აღება¹⁴. ანისის დიდი მინარეთის კედლის 1198/9 წწ. სპარსული წარწერის მიხედვით ანისის ამირაღ ჩანს შედადიანი ქეი-სულთანი¹⁵. ეგვევ პირი უნდა იყოს 1193 წ. ანისის მაცხოვრის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული ანისის „ამირაპეტი სულდანი“, „ბე ამირა მასუტისა, შვილიშვილი მანუჩესი“¹⁶; მასასადამე, 1193 წლისათვის ანისს შედადიანი ამირა „სულდანი“ ფლობს და აღნიშნული წარწერის მიხედვით ამირა ყოფილა, ალბათ ანისისა, „სულდანის“ მამაც — „მასუტი“.

XII ს. 70-იან წლებში ანისი საბოლოოდ რომ არ შემოერთებია საქართველოს, აკად. ჰ. მანანდიანის დაკვირვებით, ეს მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკიდანაც“ ჩანს¹⁷.

თუ როდის დათმეს ქართველებმა 1174 წ., ან რამდენიმე წლით ადრე, შემოერთებული ანისი, ამის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში განსხვავებულ მოსაზრებებს ვხვდებით¹⁸.

ერთი სომხური მოკლე ქრონიკის¹⁹ ცნობით, „ოიე (1176.5.II—1177.4.II) წელს დაუბრუნა აფხაზთა მეფემ ანისი თავის მფლობელს.“

¹³ Յիշատակարանք ձեռագրաց. გვ. 407—410.

¹⁴ Հաւարումն պատմութեան... გვ. 138.

¹⁵ А. Т. Гюзальян, Персидская надпись Кей-Султана Шедлада в Ани, сборник „Академику Н. Я. Марру“, М.-Л., 1935, 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

¹⁶ Դիվան Հայ վիմագրութեան, I, გვ. 47, წარწერაში თარიღი მოცემულია სომხური დიდი წელთაღრიცხვის მიხედვით; თელიდენ, რომ სათანადო ადგილზე აქ იკითხება ռիբ (იხ. მაგ. Կ. Կ ո ս տ ա ն Ե ա ն ց. Վիմական տარեգիր, 1913, გვ. 31—32) და ამის შესაბამისად წარწერა 1173 წლისად იყო ცნობილი. ი. ორბელის გამოცემის მიხედვით კი წარწერა სომხური წელთაღრიცხვის ռիբ (642) წელს (551+642=1193) ეკუთვნის. შეუდომა წარმოდგებოდა იქიდან, რომ წარწერაში თარიღის აღმნიშვნელი მეორე ასო „ի“, ალბათ, კარგად არ ჩანდა და მის მაგიერ „ქ“ ამოიკითხეს. „ქ“-ს მეორე, მარჯვენა კალჭი რომ ჩამოეცილოთ, რჩება „ի“. წარწერა 1173 წლისა რომ არ შეიძლება იყოს, ეს იტირანჯ ჩანს, რომ თუ ამ წელს ანისი კვლავ შედადიანთა ხელთაა, აქ ამირა არის ՅանՅանի (Հաւարումն պատմութեան... გვ. 129—130. V. Minorsky, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96; К. Босворт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132) და არა „სულდანი“.

¹⁷ 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117—118.

¹⁸ იხ. Ս. Պ ո ղ ո ս յ ա ն, დასახ. ნაშრომი, გვ. 158; Очерки истории СССР, IX—XIII вв., М., 1953, гв. 568; V. Minorsky, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100; მ. ლ ო რ თ ჯ ი ფ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111—112.

¹⁹ ეს ქრონიკა, ვ. ჰაკობიანის ვარაუდით, XII საუკუნეშივე უნდა იყოს შედგენილი (Մանր ժամանակագրություններ, II, 1956, გვ. 500).

3. დემნა უფლისწულისა და ორბელთა ამბოხების დაწყების თარიღად ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია 1177 წ.²⁵ ზოგიერთი მკვლევრის მიხედვით, დავით ქობაჩიძისად წოდებული ანდერძ-მინაწერის მონაცემების გავალისწინებით უნდა შესწორდეს ამბოხების დაწყების თარიღი; მათი აზრით, ამბოხება დაწყებულა 1178 წ. აპრილში თუ ამის შემდეგ²⁶.

ანდერძ-მინაწერის მიხედვით, თხზულების „დაწერამდე“ ერთი წლით ადრე, აპრილში, ახალკვირას, დაბნელებულა მზე და ამის შემდეგ დაწყებულა ამბოხება²⁷.

თხზულების დაწერის დრო ანდერძ-მინაწერში მოცემულია წელთაღრიცხვის ოთხი სისტემით²⁸. ამათგან სომხური წელთაღრიცხვის 627 წ. შეესაბამება 1178.5.II—1179.4.II-ს; „ახალი ხანის“ — სომხური მცირე წელთაღრიცხვის 94 წ. — 1177.11.VIII—1178.10.VIII-ს; „რომაული ხანის“ 498წ. — 1277 წ.²⁹. ანდერძ-მინაწერის მიხედვით თხზულება დაიწერა ქრისტეს დაბადებიდან 1179 წ. ერთი შეხედვით, „ქრისტესით“ მოცემული თარიღი სხვა თარიღებს არ ეთანხმება, მაგრამ აქ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სომხურ სინამდვილეში არსებობდა ე. წ. „სომხური ქრისტიანული ერა“, რომელიც ქრისტეს დაბადებას დებდა არა ჩვენი ერის პირველ წელს, არამედ ორი წლით ამაზე ადრე³⁰.

გავითვალისწინებთ რა ყოველივე ამას, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ხელნაწერის გადამწერი, ანდერძ-მინაწერის ავტორი დავითი საქმიანობდა 1177—78 წლებში³¹. ეს რომ ასე უნდა ყოფილიყო, ამაზე მეტყველებს ისიც, რომ ანდერძ-მინაწერში მოხსენიებული მზის დაბნელება მომხდარა 1176 წ. 11 აპრილს³², რომელიც ნამდვილად ახალკვირას ხედებოდა.

ანდერძ-მინაწერის ცნობაზე დაყრდნობით ძნელია გადაჯრით თქმა იმისა, ამბოხება დაიწყო მზის დაბნელების უმალ თუ გარკვეული ხნის შემდეგ. შესაძლოა, მზის დაბნელებასა და დემნა უფლისწულის ამბოხების დასაწყისს შორის გავიწროვოთ ხანს, მაგრამ ეს ორი ფაქტი ერთმანეთისათვის დაეკავშირებიან ღვთისმოსავ ავტორს, რადგან მზის დაბნელება ავის მომასწავებელ ნიშნად ითვლებოდა. შესაძლოა ისიც, რომ დავითი ამბოხების დასაწყისად გულისხმობდეს 1176 და არა 1177 წელს. ერთი რამ ცხადია: ანდერძ-მინაწერის მონაცემების გულდასმით შესწავლა გამორიცხავს აზრს იმის შე-

²⁵ ნ. ბერძენიშვილი და სხვანი, საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 192.

²⁶ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, სტუფანე სოფიელის „ორბელთა ისტორიის“ ქართული ვერსია, საისტორიო მოამბე, 6, 1952, გვ. 84; გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 261; შტრ. რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 124—125.

²⁷ გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 262.

²⁸ იქვე

²⁹ აქ, აშკარაა, გადამწერს ასეულის აღმნიშვნელი რიცხვი შეშლია—„სამას ოთხმოცდათრამეტის“ (1177) ნაცლად დაუსხვლბია „ოთხას ოთხმოცდათრამეტი“—**შ. ჟ. მქერანამქან**, ლაივი ვიჩი ხე ვიჩიკოინ, ხრესქან, 1973, გვ. 128—129; შტრ. **ჟ. ლასქიქან**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

³⁰ **შ. მქერანამქან**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110, 113—114; **რ. ზოსონიან**, **სტრუქტურა თიქარაგოიქი**, ხრესქან, 1965, გვ. 6.

³¹ შტრ. **ჟ. ლასქიქან**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114; **შ. მქერანამქან**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128—129.

³² **ჟ. ლასქიქან**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114; **ლ. რაქაქან**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 494; შტრ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84; გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 261.

სახებ, რომ ამ ძეგლის მიხედვით დემნა უფლისწულისა და ორბელთა ამბოხება თითქოს 1178 წ. აპრილში ან შემდეგ დაწყებულა.

4. როგორც ცნობილია, გიორგი III თავის სიცოცხლეშივე გაამეფა თამარი. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ მონაცემებზე დაყრდნობით აკად. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ გიორგი III თამარი სამეფო ტახტზე აიყვანა 1178—1179 წლებში³³. შემდგომში თამარის გამეფების თარიღად დამკვიდრდა 1178 წ.³⁴ რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, გიორგი III მიერ თამარის გამეფების თარიღი არც ერთ წყაროში მოცემული არ არის. ჩვენი ყუარადლება მიიქცია XIII ს. ერთი უსახელო ქრონიკის შემდეგმა ცნობამ: *«იქიქი ქიქინ ქახანასი ჴაღრიქს ლ ქაღალირქს შამარს»*³⁵ — „ოით“ (1180.4.II—1181.3.II) წელს გარდაიცვალა გიორგი და გამეფდა თამარი“.

აღნიშნულ ქრონიკაში, რომლის ავტორს, თუ იგი ერთი პიროვნებაა, XIII ს. I ნახევარში უნდა ეცხოვრა³⁶, XII—XIII საუკუნის ამბები ხშირად ზუსტადაა დათარიღებული, ხოლო ცთომილება თუ გვაქვს ზოგჯერ, იგი უმნიშვნელოა. ამიტომაც გაკვირვებას იწვევს გიორგი III გარდაცვალების თარიღად 1180 წ. დასახელება. ადვილი შესაძლებელია, ქრონიკის ავტორს ხელთ ჰქონოდა თამარის პირველად გამეფების თარიღი და მან იგივე წელი შეცდომით გიორგი III გარდაცვალების წლადაც ჩათვალა.

5. თამარის დავით სოსლანზე გათხოვება ქართულ ისტორიოგრაფიაში დათარიღებულია 1189 წლით³⁷. ამ თარიღის გათვალისწინებითა და ზოგიერთი არაპირდაპირი თუ უთარიღო ცნობის მოშველიებით ამ ხანების მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ამბების თარიღებიც იყო გამოთვლილი³⁸. მხითარ გოშის 1188 წ. ანდერძ-მინაწერის მიხედვით, რომელიც მის თაზულებას, იერემიას განმარტებას ერთვის, თამარის დავით სოსლანზე გათხოვების თარიღი რამდენადმე უკან უნდა გადმოიწიოს. მოვიტანთ ანდერძ-მინაწერიდან³⁹ ჩვენთვის საინტერესო ადგილების თარგმანს:

„დიდება ყოელად წმინდა სამებას უკუნითი უკუნისამდე, ამენ... ეს საქმე დაეიწყეთ სომხური წელთაღრიცხვის 636 წ. (1187.3.II—1188.2.II) და დავასრულეთ ერთი წლის შემდეგ... ამავე წელს, ჩვენი შრომის მცირე [ნაწილი რომ დაეწერეთ], ქრისტიანთა მოზღვავებული ცოდვების გამო წმ. ქალაქი იერუსალემი აიღო სალაღინ მძღავრმა; დაატყვევეს წმ. ნიში მეფესა და ურიცხვ ლაშქართან ერთად; ხოლო ქართველთა სამეფო ბოძოქრობდა, რადგან თამარმა, გიორგი მეფის ასულმა, განიშორა პირველი ქმარი, რუსთა მეფის ძე, და შეირთო სხვა ქმარი, აღანთა სამეფოდან, თავისი ნათესავი დედის მხრიდან, სახელად სოსლანი, რომელიც გამეფებისას დავითადაც იწოდა. ეს [ამბები] მოხდა სომეხთა კათალიკოსის უფალ გრიგორის მამამთავრობისას, სახელგანთქმულ პაღბატის მონასტერში უფალ ბარსელის ეპისკოპოსობის დროს. დაიწერა [ეს განმარტება] გეტკივის უდაბნოში, წმ. გოღოთას და გრიგორ განმანათლებლის შეწევით“...

³³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 244.

³⁴ ნ. ბერძენიშვილი და სხვანი, საქართველოს ისტორია, 1958, გვ. 193—195.

³⁵ შანგი ძამანასაკაფიოქონსერი, I, 1951, გვ. 25.

³⁶ იქვე, გვ. 19; ა. აბღალაძე, შამქორის ბრძოლის თარიღისათვის, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973, №1, გვ. 116.

³⁷ იხ. მაგ. ნ. ბერძენიშვილი და სხვანი, საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 199.

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 257—260.

³⁹ მიცასკ ნაქიხინ ძხაფრავე შამაიქი ქანსი მთხნაფარანსინ, კაფხე შ. ჩხეჯხანი, ქიხნა, 1964, გვ. 249; ჯ. იუსხანი, შათხნაფარასანი ენოქიხნსერი, ქიხნა, 1926, გვ. 185—186; П. М. Мурадян, К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в., «ჩანსერი შათხნაფარანსი», 1969, № 9, გვ. 130—131.

მხითარ გოშს თავისი შრომის მცირე ნაწილი ჰქონია შესრულებული, როცა სალადინს დაუპყრია იერუსალემი (1187.2.X). მაშასადამე მხითარი აღნიშნული ნაშრომის წერას შეუდგა 1187 წ. ოქტომბრამდე⁴⁰, სახელდობრ როდის, ამისი თქმა ძნელია. რაკი მხითარს ნაშრომი ერთ წელიწადში დაუსრულებია, გამოდის, რომ ანდერძ-მინაწერი 1188 წელსაა დაწერილი. მხითარის სიტყვით, თამარი პირველ ქმარს გაპყრია და მეორე შეურთავს სომხური წელთაღრიცხვის 636 წ. (1187.3.II—1188.2.II). მხითარ გოში პირველად იერუსალემის დაცემას რომ აღნიშნავს, ხოლო შემდეგ ქართველთა სამეფოს ბობოქრობას, ეს, ალბათ, არ ნიშნავს იმას, რომ ხსენებული ფაქტები სინამდვილეშიც მაინცდამაინც ასეთივე თანმიმდევრობით მოხდა; თამარი შეიძლება 1187 წ. ოქტომბრამდეც გაპყროდა პირველ ქმარს, მაგრამ ღვთისმოსავი ავტორის თვალში იერუსალემის აღება მაჰმადიანთა მიერ, ალბათ, უფრო დიდი მნიშვნელობის მოვლენა იყო და ამიტომ დასახელა იგი მან პირველად.

საზოგადოდ, მხითარ გოშის ანდერძ-მინაწერზე დაყრდნობით შეიძლება დავსკვნათ, რომ თამარი გიორგის გაპყრია 1187 წ. და ამავე წელს ან 1188 წ. დამდევეს მას შეურთავს დავით სოსლანი⁴¹.

8. ლაშა გიორგის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის მრავალმხრივ საინტერესო ხანის ქრონოლოგიიდან ბევრი რამ უცნობია. არ ვიცით, კერძოდ, როდის გაციწო და დაუახლოვდა ლაშა ველისციხელ ქალს, როდის შეეძინა მასთან შვილი. ამასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს XIII ს. ერთი სომხური ქრონიკის⁴² ცნობა, რომლის მიხედვით 1216 წ. „დაიბადა დავით მეფე, ლაშას ვაჟი“⁴³.

რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, არც ადრეულსა და არც XII—XIII სს. სომხურ საისტორიო მწერლობაში რომელიმე ქართველი უფლისწულის დაბადების თარიღი მოცემული არ არის. მით უფრო მოულოდნელი ჩანს მეფის უკანონო შვილის დაბადების დროის აღნიშვნა. ჩანს, ლაშას დაახლოვებამ ველისციხელ ქალთან და მასთან ბავშვის გაჩენამ განსაკუთრებული ინტერესი გამოიწვია თანამედროვეებში.

ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე ცნობა გამოვიყენეთ სომხური საისტორიო მწერლობისა. საზოგადოდ, სომხური პირველწყაროების მოშველიებით XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის მრავალი შეუსწავლელი ან ნაკლებად შესწავლილი საკითხის განხილვა შეიძლება.

⁴⁰П. М. Мурадян, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 130.

⁴¹შტრ. П. М. Мурадян, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 134, შესაძლოა, თამარის ისტორიკოსთა მონაცემები მხითარ გოშის ანდერძ-მინაწერის ანალიზით მიღებულ დასკვნას რამდენადმე ეწინააღმდეგებოდეს, მაგრამ ცხადია, უპირატესობა ანდერძ-მინაწერს უნდა მიენიჭოს.

⁴²ქრონიკა სამუელ ანეის ვრცელი ქრონიკის ვაგრძელება და მოდის 1290 წლამდე. ქრონიკის ავტორს სტეფანოს ეპისკოპოსს ჩვეულებრივ აიგივებდნენ სტეფანოს ორბელიანთან. მართალია, ლ. ხაჩიკიანმა და ვ. ჰაკობიანმა სტეფანოს ორბელიანი არ სცნეს ქრონიკის ავტორად, მაგრამ ცდა ორბელიანის ავტორობის დასამტკიცებლად ამის შემდეგაც იყო წარმოდგენილი — რ. ზ. შ. *წაღყაყაყან*. XIII դარჩ ქი ქაჟანსაკადრიკჟან ჩხეჩხისაჟი მასჟინ, «*შათამა-ქა-ნასჟრჟსჟინ ჩანჟხჟს*», 1971, № 2, გვ. 210—216.

⁴³შანი ქაჟანსაკადრიკჟინჟინ, I, ხრსან, 1951, გვ. 38.

გიორგი ღუნღუა

იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში?

ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბრწყინვალე აღმოჩენების ფონზე ერთგვარად და, შეიძლება ითქვას, უმართებულოდაც, ჩრდილში მოექცა გათხრების ტერიტორიაზე მიკვლეული სპილენძის ანონიმური მონეტების განძი, რომელიც 119 ცალისაგან შედგება. სინამდვილეში კი ამ უნიკალური და მრავალმხრივ საიდუმლოებით მოცული მონეტების აღმოჩენა ვანში არაორდინარული შემთხვევაა. განძის შემადგენლობაში შემავალი მონეტების ზუსტ მეცნიერულ ატრიბუციას (დათარიღება, ზარაფხანის ლოკალიზაცია) დიდი წინიშვნელობა აქვს როგორც ვანის ნაქალაქარის ისტორიის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხის შესასწავლად, ასევე პონტოს სამეფოს ჩუმიზმატიკის ერთ-ერთი კარდინალური პრობლემის გადასაწყვეტად (ამაში დავრწმუნდებით ქვემოთ).

განძის მონეტები მიმობნეული იყო 20 სმ რადიუსის ფარგლებში მოზაიკურიატაკიანი ტაძრის საკურთხევლის წინ და, როგორც ჩანს, მოთავსებული ყოფილა ქისაში¹.

განძის შემადგენლობაში შემავალი მონეტების ზოგადი აღწერილობა და დათარიღება ეკუთვნის გ. ლორთქიფანიძეს².

განძის 118 მონეტა იდენტურია: შუბლზე გამოსახულია ნაყოფიერების ღვთაების ისიდას თავსამკაული — სტილიზებული ლოტოსი³, ხოლო ზურგზე — რვაქიმიანი რელიეფური ვარსკვლავი⁴. რაც შეეხება განძის უკანასკნელ მონეტას, იგი მოჭრილია ამისოში ძვ. წ. 111—105 წწ. და მას ასეთი სახე აქვს: შუბლი — ომის ღმერთი არესი მარჯვნივ, ზურგი — ქარქაშში ჩაგებული მახვილი⁵.

ენაიდან რვაქიმიანი რელიეფური ვარსკვლავი გამოსახულია პონტოს სამეფოსადმი მიკუთვნებულ სპილენძის ანონიმურ მონეტებზე, ამიტომაც ვა-

¹ ნ. ხოშტარია, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურაძე, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1967 წელს, „ვანი, I, არქეოლოგიური გათხრები 1947—1969 წწ.“ თბილისი, 1972, გვ. 177; Г. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, Тбилиси, 1970, გვ. 110.

² Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 110, ტაბ. XX, № 10.

³ აღსანიშნავია, რომ ზუსტად ასეთივე ლოტოსი გამოსახულია ვანში აღმოჩენილ ე. წ. „ახალი სტილის“ ათენურ ტეტრადრამაზე (მაგისტრატის სიმბოლო). მ. ტომპსონის მიერ იგი ინტერპრირებულია, როგორც ისიდას თავსამკაული. იხ. Thompson Margaret, The New Style Silver Coinage of Athens, New-York, 1961, გვ. 351, ტ. 116, № 1053a; Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XX, №5.

⁴ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.

⁵ იქვე, გვ. 110.

ნის განძის მონეტების ემისიაც დაუკავშირდა პონტოს და დათარიღდა მითრიდატე ევპატორის ეპოქით⁶.

ვანში აღმოჩენილი და ე. წ. პონტოს სამეფოს ანონიმური სპილენძის მონეტების გენეტიური კავშირი უდავოა (თუმცა ამ უკანასკნელებზე არ გვხვდება ისიდას სიმბოლო⁷). მაგრამ საკითხის მთელი სირთულე სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ პონტოს სპილენძის ანონიმური მონეტების პრობლემა მეცნიერებაში დღემდე სადისკუსიო: საკამათოა მათი ქრონოლოგია, მათი ემისიის ცენტრები. ცხადია, ერთი უცნობის საშუალებით არ შეიძლება ამოვხსნათ მეორე. ვანის განძმა თვითონ უნდა დაათარიღოს თავის თავი და, თუ კი დადასტურდება მის შემადგენლობაში შემავალი მონეტების ემისია პონტოს ტერიტორიაზე, მაშინ სწორედ ვანის განძის ჩამარხვის თარიღზე დაყრდნობით უნდა გადაიჭრას სპილენძის ანონიმური მონეტების მთელი ქრონოლოგია.

ნათქვამი ცხადყოფს რამდენად მჭიდროდაა ერთმანეთთან გადახლართული ვანის განძის ატრიბუცია და ე. წ. პონტოს სპილენძის ანონიმური მონეტების პრობლემა. ამის გამო, ვრცლად უნდა შევეხოთ ამ საკითხს.

სპილენძის დიდი ზომის მონეტები, რომელთა ზურგზე ყოველთვის გამოხატულია რვაქიმიანი ვარსკვლავი, ხოლო შუბლზე — ადამიანის თავის პროფილი ტყავის მუზარადში, ან უბრალოდ მუზარადი, დიდხანია ცნობილია ლიტერატურაში.

ფ. იმპოფ-ბლუმერი, რომელიც სპეციალურად სწავლობდა პონტოს სპილენძის საფასეებს⁸, მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ მათი ემისია ეკუთვნოდა — მითრიდატე VI ევპატორის (ძვ. წ. 120—63 წწ.) ნაცვლებს ბოსფორის სამეფოში, ან კოლხეთში. იგი ეყრდნობოდა ე. წ. პონტოს სპილენძის ანონიმური და ბოსფორის სამეფოს მონეტების რამდენადმე მსკავებსა და იმ ფაქტს, რომ შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე აღმოჩენილი იყო სამი ანონიმური მონეტა.

ასევე მითრიდატე ევპატორის ეპოქით დაათარიღა ეს მონეტები ა. ბოლდუინმა, მაგრამ მიიჩნია, რომ ისინი საკუთრივ პონტოს ტერიტორიაზე იჭრებოდა⁹. თარიღი დაფუძნებულია ანონიმური მონეტებისა და სინოპესა და ამისოსის ობოლების მსგავსებაზე¹⁰, რომლებიც მითრიდატე VI მეფობის ადრეულ წანას მიეკუთვნებიან¹¹.

⁶ Г. Лордкипанидзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 110; ნ. ს. შტარია, *ოთ. ლორთქი-ფანძე, რ. ფუთურიძე*, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 177.

⁷ Г. Лордкипанидзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 110.

⁸ Fr. Imhoof-Blumer, *Griechische Münzen*, München. 1890, გვ. 40. შმდ. მისივე, *Zur Münzkunde des Pontos, von Paphlagonien, Tenedos, Aiolis und Lesbos*, 2FN (*Zeitschrift für Numismatik*), 1897, გვ. 254. შმდ. მისივე, *Die Kupferprägung des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontos und Paphlagoniens*, NZ (*Numismatische Zeitschrift*), 1912, გვ. 81 შმდ.

⁹ A. Baldwin, *Les monnaies de bronze dites incertaines du Pont ou du royaume de Mithridate Eupator*, RN (*Revue de la Numismatique Française*), 1913, გვ. 284 შმდ.

¹⁰ E. Babelon, Th. Reinach, *Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure*, I, 1, P., 1904 (2-e ed., 1925, შემდგომი—Rec.), ტაბ. VII, 6; XVI, 14; Fr. Imhoof-Blumer, *Gr. Münz.*, ტაბ. III, 1; მისივე, *Die Kupferprg*; ტაბ. I, 9—13.

¹¹ Fr. Imhoof-Blumer, *Die Kupferprg*; გვ. 171 შმდ.

მაგრამ პ. კოლბმა არ გაიზიარა ეს დათარიღება და წამოაყენა მოსაზრება, რომ ანონიმური მონეტების ემისია წარმოებდა მითრიდატე ევპატორის მეფობის წინარე ხანებში, მითრიდატე IV, ან, შესაძლებელია, მითრიდატე III დროს¹².

საერთო აღიარება ვერ ჰპოვა ვერც ერთმა მოსაზრებამ:

მცირე აზიური მონეტების პუბლიკატორებმა (Rec.) თავიანთი შრომის 1904 წლის გამოცემაში ანონიმური მონეტები საერთოდ არ შეიტანეს პონტოს სამეფოს საფასეთა სიაში, ხოლო 1925 წლის გამოცემაში უწოდეს მათ „პონტოს ან ბოსფორის“¹³. ამავე დროს იმპოვ-ბლუმერის ატრიბუცია გაიზიარეს ე. მინსმა და გ. კლაინერმა¹⁴, ხოლო ანტიკური მონეტების დანიურ სერიაში (SNG)¹⁵ მიღებულია ა. ბოლდუინის აზრი, რომელსაც მხარს უჭერდა, აგრეთვე, ა. ზოგრაფი¹⁶.

უკანასკნელ ხანებში ამ საკითხის ირგვლივ გამოქვეყნდა კ. გოლენკოს ვრცელი და პრობლემური ხასიათის გამოკვლევა¹⁷. ავტორის კონცეფცია სერიოზული არგუმენტებითაა შემაჯარებული, დამაჯერებელია და შეუძლებელია მას ანგარიში არ გაეწიოს.

ისმის კითხვა: რატომ დათარიღდა ანონიმური სპილენძის მონეტები მკვლევართა უმრავლესობის მიერ მაინცდამაინც მითრიდატე ევპატორის ეპოქით? ამ მოსაზრების სასარგებლოდ გამოთქმული არგუმენტები უნიფიცირებული სახით ასე გამოიყურება:

1. ანონიმური სპილენძის მონეტების ერთი ჯგუფი (მუზარადიანი ადამიანის პროფილი მონეტის შუბლზე) ემსგავსება ამისოლა და სინოპეს საფასეებს, რომლებიც ძვ. წ. 120—111 წწ. თარიღდებიან.
2. საერთოა მათი ნომინალები (ობოლი).
3. ბოსფორის სამეფოში ხორციელდება ანონიმური მონეტების მსგავსი საფასეების ემისია, რომლებიც მითრიდატე VI ხანას მიეკუთვნებიან¹⁸.

ამ თარიღის მიღება აყენებს ალტერნატივას. როგორც ცნობილია, მითრიდატე ევპატორის ეპოქაში ოქროსა და ვერცხლის მონეტების რეგალიას ფლობს სამეფო ხელისუფლება. სპილენძის მონეტების ემისიას სამეფო კარი ფორმალურად არ აწარმოებს. სამაგიეროდ პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში შემავალი ქალაქების აბსოლუტური უმრავლესობა¹⁹ ჰყრის სპილენძის მონეტების უნიფიცირებულ ტიპს, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან

¹² P. Kolb, Monnaies de bronze incertaines du Pont. Remarques sur l'article de m-lle Baldwin á propos de la découverte d'une monnaie nouvelle, RN, 1926, გვ. 23, შმდ.

¹³ Rec. 1925, ტაბ. M, NN 10—24.

¹⁴ E. H. M'Inns, Scythians and Greek, Cambr; 1913, გვ. 287; B. Head, Historia Numorum, L., 1911, გვ. 502; G. Kleiner, Pontische Reichsmünzen, «Istanbuler Mitteilungen», 6, 1955, გვ. 10.

¹⁵ SNG, Dan. Serie, vol. Bosphorus-Bithynia, Copenhagen, 1944.

¹⁶ A. H. Зограф, Античные Монеты, МИА, № 16 (1951), გვ. 186.

¹⁷ К. В. Голенко, Понтийская анонимная медь (Хронология, классификация, характер чекана), ВДИ, 1969, № 1, გვ. 130—154.

¹⁸ К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 131, A. H. Зограф, დასახ. ნაშრ., გვ. 186; Ю. С. Крушкoл, Монеты с монограммами из Патрэнского клада 1950 г., ВДИ, 1952, № 3, გვ. 137 შმდ; К. В. Голенко, О характере чекана боспорских анонимных оболов, НСФ. (Нумизматика и сфрагистика), 2, 1965, გვ. 41 შმდ.

¹⁹ ამ ქალაქების სია იხ. К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

მხოლოდ ქალაქის აღმნიშვნელი წარწერებითა და მონოგრამებით²⁰. ამრიგად, ფაქტიურად ქალაქთა სამონეტო ემისია ატარებს საერთო სახელმწიფოებრივ ხასიათს, იგი სახელმწიფოს მიერაა რეგულირებული. ასეთ პირობებში გაუგებარია ანონიმური მონეტების იურიდიული ბუნება. ვის რაში სჭირდება მითრიდატეს ხანაში სპილენძის ანონიმური მონეტების ემისია, როდესაც პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში შემავალი თითქმის ყველა ქალაქი თავისი სახელით ჭრის სპილენძის უნიფიცირებულ სამონეტო ტიპს?! ვის მისცემდა ამის უფლებას მითრიდატე ევპატორი?! ორში ერთი: ან ეს მონეტები არაა სინქრონული მითრიდატე ევპატორის ეპოქისა, ან მათი ემისია წარმოებდა არა უშუალოდ პონტოს სამეფოს ტერიტორიაზე, არამედ სხვაგან. სწორედ ამ წინააღმდეგობამ აიძულა მკვლევართა ერთი ნაწილი ანონიმური მონეტების გამომშვები ცენტრები ბოსფორის სამეფოსა და კოლხეთის ტერიტორიაზე ეძებნა (იმპოფ-ბლუმერი). ხოლო მეორენი — გადაეტანათ ამ მონეტების მოჭრის დრო მითრიდატე VI მეფობის წინარე ხანებში (კოლბი, გოლენკო).

მაგრამ ერთი წუთით დავუშვათ ამ ორი სამონეტო ჯგუფის თანადროულობა. მაშინ, ცხადია, მათ შორის დიდ მსგავსებას უნდა ჰქონდეს ადგილი. კ. გოლენკომ მათი სკრუპულოზული შედარების საფუძველზე გამოარკვია შემდეგი:

1. ორივე სამონეტო ჯგუფს აქვს ნომინალების ერთი სისტემა²¹ და საერთო წონითი ნორმა. ძირითადად იჭრება ტეტრახალკი, ობოლი — იშვიათად, ხოლო დიხალკი და ხალკი ეპიზოდურად. საქალაქო მონეტებისათვის დამახასიათებელია წონის თანდათანობითი შემცირება. მაგრამ ანონიმური მონეტების საშუალო წონა რამდენადმე მეტია საქალაქო პროდუქციის ნებისმიერი ჯგუფის მონეტებზე. ეს მიუთითებს ანონიმური მონეტების ადრეულ ემისიაზე²².

2. ანონიმური მონეტის წრე (кружок) სქელია და ორივე მხრიდან ბრტყელი ზედაპირი აქვს. საქალაქო პროდუქციაზე ეს არ შეიძინევა. თითქმის ყველა ანონიმური მონეტა მოჭრილია მოწითალო სპილენძისაგან (ვანის განძის მონეტებიც ასეთივე ფერის ლითონისაგანაა დამზადებული). საქალაქო მონეტების აბსოლუტური უმრავლესობა კი მოჭრილია ოქროსფერი ბრინჯაოსაგან²³.

3. ანონიმური მონეტების უმრავლესობაზე მოთავსებულია რვა სახეობის დამლა (ვარიანტების ჩათვლელად). მათი საქალაქო პროდუქციასთან სინქრონულობის პირობებში ასეთივე დამლები უნდა ყოფილიყო ამოტვიფრული ამ უკანასკნელებზედაც, რასაც სინამდვილეში ადგილი არ აქვს²⁴.

4. ეს ორი სამონეტო ჯგუფი არასოდეს არ არის წარმოდგენილი ერთად განძებში. ასე მაგ.: საკუთრივ პონტოს ტერიტორიიდან ცნობილია მითრიდატე ევპატორის ხანის სამი განძი, რომელიც პირწმინდად საქალაქო

²⁰ К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

²¹ ვიძლევით ნომინალების სიასა და მათ წონით მაჩვენებლებს: ობოლი — 20 გრ., ტეტრახალკი — 8, დიხალკი — 4, ხალკი — 2, ჰემიხალკი — 0, 99.

²² К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.

²³ იქვე, გვ. 133.

²⁴ იქვე, გვ. 133.

მონეტებისაგან შედგება. ბოსფორიდან მომდინარეობს ხუთი სინქრონული სამონეტო კომპლექსი, რომელთა შემადგენლობაშიც შედის პონტოს სპილენძის საქალაქო მონეტები და ადგილობრივი საფასეები. ამრიგად, ორი სხვადასხვა გეოგრაფიული პუნქტიდან მომდინარე რვა განაჩი არ შეიცავს არც ერთ ანონიმურ მონეტას! ამასთან დაკავშირებით კ. გოლენკო სამართლიანად შენიშნავს: „*Пренебречь таким свидетельством трудно*“²⁵.

ყველაფერი ეს ერთად აღებული საფუძველს აძლევს კ. გოლენკოს ამტკიცოს, რომ სპილენძის ანონიმური მონეტები იჭრებოდა მითრიდატე ევპატორის მეფობის წინარე ხანებში²⁶.

დაბოლოს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, გენერალური არგუმენტი ამ დებულების სასარგებლოდ: ამ ორი სამონეტო ჯგუფის თანადროულობის დაშვების შემთხვევაში უნდა აიხსნას საქალაქო და ანონიმური მონეტების პარალელური ემისიის მიზეზები. ეს კი, თითქმის, შეუძლებელია. უფრო მეტიც: ისინი გამორიცხავენ ერთიმეორეს.

ასეთ ვითარებაში, ვიმეორებთ, დგება ალტერნატივა: ან უნდა დავუშვათ შესაძლებლობა მათი მოჭრისა საკუთრივ პონტოს ტერიტორიის გარეთ, ან უნდა ვაღიაროთ, რომ ეს ორი სამონეტო ჯგუფი არაა თანადროული.

პირველი შესაძლებლობა კ. გოლენკომ გამორიცხა. საბუთები²⁷: ა) თუ მივიღებთ ჰიპოთეზას ანონიმური მონეტების ბოსფორის სამეფოსა, ან კოლხეთის ტერიტორიაზე მოჭრის შესახებ, მაშინ უნდა ვაღიაროთ მათი სინქრონულობა მითრიდატე VI დროინდელ საქალაქო მონეტებთან. ეს კი არ არის შესაძლებელი ზემოთმოტანილი დაკვირვებების გამო²⁸. ბ) სპილენძის მონეტების მოჭრის ადგილის დადგენისას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მათ ტოპოგრაფიას. ას წელზე მეტი ხანია მომდინარეობს ბოსფორის არქეოლოგიური შესწავლა. ამ ხნის განმავლობაში აქ უზარმაზარი ნუმისმატიკური მასალაა მოძიებული, მათ შორის მსოლოდ ოთხია სპილენძის ანონიმური მონეტა. ცხადია, მონეტების ეს უმნიშვნელო რაოდენობა არაფერს ამტკიცებს და მისი ახსნა თავისუფლად შეიძლება ამ ორი სფეროს რეგულარული ურთიერთობის საფუძველზე²⁹. გ) ანონიმური მონეტები არაა ცნობილი კოლხეთის მასალებიდანაც (აქ, რა თქმა უნდა, არ იგულისხმება ვანის განძი. — გ. დ.). უფრო მეტიც: არა თუ კოლხეთში, არამედ საერთოდ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე არ არის აღრიცხული არცერთი შემთხვევა სპილენძის ანონიმური მონეტების აღმოჩენისა³⁰.

ზემოთქმულის საფუძველზე კ. გოლენკო წერს: „...возможен лишь один вывод -- анонимная медь выпускалась в Понтийском царстве в период, предшествующий правлению там Митридата VI“³¹ (ხაზი ჩვენია. — გ. დ.).

²⁵ К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.

²⁶ იქვე, გვ. 134.

²⁷ ცხადია, ჩვენ არ შეგვიძლია დაწერილებით გადმოვცეთ კ. გოლენკოს მთელი არგუმენტაცია. დაინტერესებული მკითხველი მას თვითონვე გაეცნობა.

²⁸ К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

²⁹ იქვე.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე.

ასეთი დასკვნა მოითხოვს ორი მომენტის ახსნას: ა) უნდა აიხსნას მსგავსება ანონიმური მონეტების ერთი ჯგუფისა (ტიპი: მუზარადიანი ადამიანის გამოსახულება მონეტის შუბლზე) სინოპესა და ამისოს მონეტებთან, რომლებიც ძვ. წ. 120—111 წწ. თარიღდებიან. ბ) უნდა აიხსნას მათივე მსგავსების მიზეზები მითრიდატე ევპატორის დროინდელ ბოსფორის სამეფოს ნუმიზმატიკურ ძეგლებთან³².

ამ ორი მომენტის ახსნა თავისთავად მოითხოვს სპილენძის ანონიმური მონეტების შიდა ქრონოლოგიის დადგენას.

ანონიმური მონეტები ავერსის ტიპის მიხედვით, ა. ბოლღუინის კლასიფიკაციით, ოთხ ჯგუფად იყოფა: 1. ადამიანის გამოსახულება ტყავის მუზარადში. 2. მშვილდისარი. 3. ტყავის მუზარადი და 4. ვარდი. რევერსი საერთოა: რვაქიმიანი ვარსკვლავი. კ. გოლენკო ნუმიზმატიკური მეთოდების გამოყენებით გონებამახვილურად ადგენს მათ ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობას. მისი აზრით, ეს ჯგუფები ქრონოლოგიურად ასე უნდა განლაგდეს: ადრეულია მონეტები ვარდის გამოსახულებით, შემდეგ მოდის ტყავის მუზარადიანი საფასეები, ხოლო გვიანდელია ის ცალეები, რომლებზედაც გამოსახულია ადამიანის თავის პროფილი ტყავის მუზარადში და მშვილდისარი³³.

თუ ეს ასეა, მაშინ ამ ჩამკეტი ჯგუფის დაკავშირება არაერთარ სიძნელეს არ წარმოადგენს იდენტურ გამოსახულებიან სინოპესა და ამისოს მონეტებთან, რომელთა ემისია ძვ. წ. 120 წ. დაიწყო, რადგან, კ. გოლენკოს კონცეფციის თანახმად, სპილენძის ანონიმური მონეტების აბსოლუტური ქრონოლოგია ძვ. წ. III ს-ის I ნახევარსა და II ს-ის 30-იან წლებში თავსდება³⁴.

რაც შეეხება ბოსფორის სამეფოს ზოგიერთი ნუმიზმატიკური ძეგლისა და ანონიმური მონეტების ზოგად მსგავსებას, აქ, კ. გოლენკოს აზრით, შეიძლება ვილაპარაკოთ მსგავსი სიუჟეტებისა და არა კონკრეტულ, ერთიმეორესაგან გამომდინარე სამონეტო ტიპების გამოყენებაზე³⁵. ამას უნდა დაემატოს ისიც, რომ ბოსფორული წარმოშობის ობოლები მეტად ხანმოკლე დროის განმავლობაში იკრებოდნენ (ძვ. წ. 79—63 წწ.) და წარმოადგენდნენ ბოსფორის სამეფოს ფულადი ბაზრის ორგანულ ელემენტს³⁶.

დასასრულ, პონტოს სპილენძის ანონიმურ მონეტებთან დაკავშირებით გასარკვევია კიდევ ორი საკითხი: ემისიის ეკონომიური და იურიდიული საფუძვლები.

როგორც ცნობილია, პონტოს მეფეები მითრიდატე ევპატორამდე არ კრიდნენ სპილენძის მონეტებს. ამრიგად, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ქვეყანაში არ მიმოიქცეოდა ზურდა ფული. ეს ძნელად ასახსნელი გარემოება გასაგები გახდება და თავის ეკონომიურ ახსნას იპოვის იმ შემთხვევაში, თუ ვაღიარებთ სპილენძის ანონიმური მონეტების ემისიის ადრეულ ხასიათს.

შემდეგ, პონტოს ნუმიზმატიკა მკიდროდა დაკავშირებული კაპადოკიის ნუმიზმატიკასთან. კაპადოკიის მეფენი უმთავრესად ვერცხლის მონეტებს კრიან (დრაქიმებს, იშვიათად — ტეტრადრაქიმებს). სპილენძი იკრება მხოლოდ

³² К. В. Голенко, დასახ. ნმრ., გვ. 134.
³³ დაწვრილებითი არგუმენტაცია იხ. იქვე, გვ. 147.
³⁴ იქვე, გვ. 144.
³⁵ იქვე, გვ. 136.
³⁶ იქვე, გვ. 132.

ძვ. წ. III ს-ში, როდესაც კაპადოკია ვასალურ დამოკიდებულებაშია სელევკიდების მიმართ და მისი მმართველები წარმოადგენდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ადგილობრივ „სტრატეგებს“. სიმპტომატურია, რომ ამ მონეტების შუბლზე სწორედ ადამიანის თავის პროფილია გამოსახული ტყავის მუზარადში. აქედან დასკვნა: ანონიმური მონეტებიც მოჭრილია პონტოს მეფეთა ნაცვალ-სტრატეგების მიერ, რადგან ვერცხლის მონეტების მოჭრის რეგალიას თვით პონტოს მეფეები ფლობდნენ³⁷.

ასეთია კ. გოლენკოს კონცეფცია ანონიმურ მონეტებთან დაკავშირებით. მიუხედავად ზოგიერთი სუსტი ადგილისა, იგი, ძირითადად, მისაღებია. განსაკუთრებით ეს ითქმის ამ სამონეტო ჯგუფის აბსოლუტურ და შედარებით ქრონოლოგიაზე.

დავუბრუნდეთ ვანის განძს.

როგორც უკვე იყო აღნიშნული. ვანის განძის მონეტები მკვლევართა მიერ დაკავშირებული იყო პონტოს სპილენძის ანონიმურ საფასევებთან. ასეთი დაკავშირების სასარგებლოდ შეიძლება ორი საბუთის მოტანა: 1. ისევე, როგორც პონტოს ანონიმური სპილენძის მონეტების ზურგზე, ვანის განძის ცალეზზედაც გამოსახულია რეაქიმიანი ვარსკვლავი. 2. ისევე, როგორც პონტოს ანონიმური მონეტები, ისინიც მოჭრილია მოწითალო სპილენძისაგან. ეს არის და ეს.

მაგრამ თუ ეს ასეა, მაშინ ვანის განძის მონეტებიც მითრიდატე VI ევპატორის მეფობის წინარე ხანებით უნდა დათარიღდეს. ამრიგად, ვანის განძის მონეტების ქრონოლოგიის დადგენამ უნდა გადააწყვიტოს საკითხი მათი გენეზისის შესახებ. საბედნიეროდ ვანის განძი თვით ათარიღებს თავისთავს. მის შემადგენლობაში შედის ამისოში ძვ. წ. 111—105 წწ. მოჭრილი ტეტრახალკი, რომელიც დაცულია უაღრესად ცუდად. მონეტა გაცვეთილია, დამატებითი სიბოლოები პირწმინდად გადასული. მონეტის შუბლზე თითქოს მონოგრამის გარჩევაც კი შეიძლება, ასე რომ, არაა გამორიცხული ამ მონეტის დათარიღება ძვ. წ. 105—90 წწ.³⁸. ამისოს ტეტრახალკს აშკარად ეტყობა მიმოქცევაში ხანგრძლივად ყოფნის კვალი. მოჭრიდან ჩამარხვამდე იგი სულ ცოტა ოცდაათი წელი მაინც უნდა ყოფილიყო სამონეტო ცირკულაციაში. რაც შეეხება განძის დანარჩენ 118 მონეტას, მათი ღიდი უმრავლესობა კარგადაა დაცული და არ ატარებს მიმოქცევაში ხანგრძლივად დასაქმების კვალს³⁹. იქმნება შთაბეჭდილება. რომ ისინი მოჭრისთანავე (ან სულ რამდენიმე წლის შემდეგ) გადაიქცნენ განძად. ამრიგად, სრულებით აშკარაა, რომ ვანის განძის ანონიმური მონეტები ამისოს ტეტრახალკზე რამდენიმე ათეული წლით გვიანაა მოჭრილი. შეგვიძლია დანამდვილებით ვამტკიცოთ, რომ ვანის განძის ჩამარხვა (ან უფრო ზუსტად: შეწირვა. იგი ხომ საკურთხეველთანაა აღმოჩენილი) უნდა მომხდარიყო ძვ. წ.

³⁷ К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 139—140.

³⁸ მონოგრაფები სწორედ ამ ხანებში მოჭრილ საფასევებზე გვხვდება. იხ. Fr. Imhoof-Blumer, Die Kupfergr... ტაბ. I, 25.

³⁹ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.

ი ს-ის 80, ან 70-იან წლებში (სხვათა შორის, ასეთ თარიღს არ ეწინააღმდეგება, აგრეთვე, მოზაიკურიატაკიანი ტაძრის სტრატოგრაფია⁴⁰). ასე რომ ვანის განძის ანონიმური მონეტები სინქრონულია მითრიდატე ევპატორის ეპოქისა.

ჩვენ წინაშე კვლავ დგება ახალი ალტერნატივა: თუ ვანის განძის ანონიმური მონეტები პონტოს ტერიტორიაზეა მოჭრილი, მაშინ მცდარია კ. გოლენკოს ქრონოლოგია (ამის დამტკიცება კი ძალიან ძნელია), ან ეს მონეტები ადგილობრივია მოჭრილი. ჩვენ ვემხრობით მეორე შესაძლებლობას. შევეცდებით დავასაბუთოთ ეს ჰიპოთეზა.

1. ვანის განძის მონეტები ისიდას სტილიზებული თავსამკაულის გამოსახულებით უნიკალურია. მიუხედავად იმისა, რომ პონტოს ანონიმური საფასეები თითქმის საუკუნეა რაც ქვეყნდება, სამეცნიერო ლიტერატურიდან იდენტური ცალფობი ცნობილი არაა. არაა იგი დაცული მსოფლიოს მსხვილ მუზეუმებში.

2. არ არის აღრიცხული არც ერთი შემთხვევა ამ მონეტების აღმოჩენისა ვანის გარდა სხვაგან, თვით კოლხეთის ტერიტორიაზეც კი. სპილენძის მონეტების მოჭრის ადგილის დადგენისას (მით უმეტეს ასეთი უკნინესი ერთეულისა) ამ ვარაუბრებს დიდი მნიშვნელობა აქვს.

3. მაგრამ დავუშვათ ვანის განძისა და პონტოს სპილენძის მონეტების სინქრონულობა და შევეუდაროთ ისინი ერთმანეთს: ა) პონტოს ანონიმური მონეტებისათვის ძირითადად დამახასიათებელია ნომინალი ტეტრაბალოკი, ობოლი — იშვიათად, ხოლო დიხალკი და ხალკი იჭრება ეპიზოდურად. ვანის განძის მონეტების წონა მერყეობს 1,2—1,8 გრ.⁴¹. ზოგიერთი ცალი იწონის 0,88; 0,87; 2,01; 2,15; 2,03; ამრიგად, ვანის განძის საფასეებში შეიძლება ორი ნომინალის გამოყოფა: ხალკისა და ჰემიხალკისა. არც ერთი და არც მეორე არაა დამახასიათებელი პონტოს მონეტებისათვის. ბ) პონტოს არც ერთ ანონიმურ მონეტაზე არაა გამოსახული ისიდას სიმბოლო. გ) ორივე ჯგუფის მონეტების ზურგზე, როგორც ცნობილია, გამოსახულია რვაქიმიანი ვარსკვლავი. მაგრამ პონტოს ადრეულ საფასეებზე მას აუცილებლად თანახლავს ორი ნახევარმთვარის, ხოლო გვიანდელ ეპოქებზე — მშვილდისრის გამოსახულება⁴². ვანის განძის მონეტებზე ეს დეტალები არ შეიმჩნევა. პონტოს მონეტების ზოგიერთ სერიაზე ამოტვიფრულია მონოგრამები და წარწერები. ვანის ცალები ანეპიგრაფიულია. ამრიგად, ეს ორი სამონეტო ჯგუფი მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

4. ვანისა და, საერთოდ, კოლხეთის ურთიერთობა პონტოს სამეფოსთან მითრიდატე ევპატორის დრომდე, ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით, არ შეიმჩნევა. კოლხეთში (და არა მარტო კოლხეთში) არ არის აღმოჩენილი არც ერთი მონეტა მოჭრილი პონტოს სამეფოში მითრიდატე ევპატორის მეფობის წინარე ხანებში.

⁴⁰ ამ საკითხის ირგვლივ დაწვრილებით იხ. „ვანი, I.“ გვ. 179 და სხვ.

⁴¹ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.

⁴² К. В. Голенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 144.

ასევე არაა აქ ნაპოვნი პონტოს ანონიმური სპილენძის მონეტები.

5. კოლხეთისა და პონტოს სამეფო მჭიდროდ დაუკავშირდა ერთმანეთს მხოლოდ და მხოლოდ მითრიდატე ევპატორის ეპოქიდან. ვანში (და არა მარტო ვანში) აღმოჩენილია ორ ათეულზე მეტი სპილენძის მონეტა მოჭრილი ამისოს, სინოპესა და ამასტრიამში. ყველაზე ადრეული მათ შორის ძვ. წ. 111—105 წწ., ხოლო გვიანდელი — ძვ. წ. 80—70 წწ. თარიღდება⁴³. ეს მონეტები მიჩნეულია ვანში მდგომი პონტოს სამეფო გარნიზონის საკუთრებად და მათივე შემოტანილად ჩვენში⁴⁴. დაეუშვათ, რომ ვანის განძის ანონიმური საფასურებიც პონტოდანაა შემოტანილი. დავსვათ კითხვა: თუ კი პონტოს სამეფოს ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ მიმოიქცეოდა მითრიდატე ევპატორის ეპოქის წინარე ხანების სპილენძის ანონიმური მონეტები, მაშინ რაღა ეს უკნინესი და პრაქტიკულად თითქმის არავითარი ღირებულების მქონე ნომინალები (თანაც ასეთი რაოდენობით) შემოიტანეს ჯარისკაცებმა ვანში და არა ტეტრახალკი და ობოლი? რატომ არაა ეს ნომინალები წარმოდგენილი (თუნდაც ერთადერთი ცალი) ვანის მასალებში?! ჩვენი აზრით, დასკვნა ერთია: არ ემთხვევა ვანში შემოტანილი მონეტებისა და ამ უკანასკნელთა მიმოქცევის დრო.

6. დაბოლოს უძლიერესი არგუმენტი. ვანის განძის მონეტები ყოველგვარ ეჭვს გარეშე მოჭრილია ძვ. წ. I საუკუნეში, ე. ი. იმ დროს, როდესაც პონტოს სამეფოს ტერიტორიაზე ანონიმური მონეტების ემისია შეწყვეტილია, იქ საქალაქო მონეტები იჭრება. ამ ორი სამონეტო ჯგუფის პარალელური ემისიები გამორიცხულია.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, არსებობს ყველა საფუძველი ვივარაუდოთ ვანის განძის ანონიმური მონეტების ადგილობრივ მოჭრის შესაძლებლობა.

რა ისტორიული ახსნა შეიძლება მოეძებნოს ამ ფაქტს?

გ. ლორთქიფანიძე გამოყოფს მითრიდატე ევპატორის მიერ კოლხეთის დაპყრობის ორ ეტაპს. მისი აზრით, ძვ. წ. 111—110 წწ. მან დაიპყრო კოლხეთის სანაპირო ზოლი, ხოლო ძვ. წ. 105—90 წწ. შიდა — რაიონები, მათ შორის ვანი და ჩააყენა იქ თავისი გარნიზონი⁴⁵. თავდაპირველად კოლხეთი პონტოს სატრაპიას წარმოადგენდა. ეს ვითარება გაგრძელებულა ძვ. წ. 85—83 წწ.⁴⁶ შემდგომი, როგორც აბიანე გვაუწყებს, კოლხეთის მოსახლეობა აჯანყებულა (ძვ. წ. 83 წ.)⁴⁷ და მითრიდატესათვის მოუთხოვია, რომ მას კოლხეთში მისი ერთ-ერთი შვილი გაემეფებია. ეს მოთხოვნა მითრიდატემ დააკმაყოფილა. კოლხეთში გამეფდა ევპატორის ვაჟი მითრიდატე-ფილოპატორ-ფილადელფი. ამ ხანიდან მოკიდებული კოლხეთი ნომინალურად ვასალური სახელმწიფოა. მაგრამ კოლხეთის ასეთი მდგომარეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. მითრიდატემ თავის შვილს ღალატში დასდო ბრალი და მალე სიკვდილით დასაჯა. მოგვყავს თვით აბიანეს სიტყვები:

⁴³ Г. Лордкипанидзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 108.

⁴⁴ იქვე, გვ. 108—109; К. В. Голенко, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 136.

⁴⁵ Г. Лордкипанидзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 20—21.

⁴⁶ იქვე, გვ. 22.

⁴⁷ იქვე, გვ. 23.

„§ 64. ხოლო რომაელთა და მითრიდატეს შორის მეორე ომი აქედან დაიწყო: მურენა, რომელიც სულამ დასტოვა ფიმბრიას ორი ლეგიონით აზიის დანარჩენი (საქმეების) მოსაგვარებლად, ტრიუმფის სურვილით (შეპყრობილი) ომის გამომწვევ საბაბებს ეძებდა; მითრიდატემ კი, პონტოში რომ დაბრუნდა გამდგარ კოლხებსა და ბოსფორელებს გაუშართა ომი. ამათგან კოლხები მას შვილს სთხოვედნენ მითრიდატეს, რათა მიეცა მათთვის მეფედ და (როგორც კი) მიიღეს, მაშინვე დამორჩილდნენ. მაგრამ მეფემ იექვეა, რომ ეს (ყოველივე) მოაწყო მისმა შვილმა, რომელსაც მეფობა სურდა. მოაყვანიდა იგი, დაადო ოქროს ბორკილები და შემდეგ დიდხანს არ გაუვლია, რომ მოჰკლა (კიდეც)“⁴⁸ (ხაზი ჩვენია. — გ. დ.).

გ. ლორთქიფანიძის მიხედვით, ეს უნდა მომხდარიყო ძვ. წ. 80 წ.⁴⁹.

ამრიგად, მითრიდატე ევპატორის ვაჟი კოლხეთის სამეფოს ტახტზე მჯდარა ძვ. წ. 83—80 წწ.

სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობია მამა-შვილის კოლიზიები დეტალურად, მაგრამ სასჯელის ზომის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დანაშაული მიუტკევებელი ყოფილა. ჩვენი აზრით, მითრიდატე უმცროსის სეპარატიზმის ერთ-ერთი კონკრეტული გამოვლენა სამონეტო რეგალიის განხორციელება უნდა ყოფილიყო. მას მამის შიშით, ცხადია, არ შეეძლო მოეჭრა ოქროსა და ვერცხლის მონეტები, ვინაიდან ამ პრეროგატივას მონოპოლიურად ფლობდნენ პონტოს მეფენი. მაგრამ მისთვის, როგორც სამეფო ოჯახის წევრისათვის, კარგად უნდა ყოფილიყო კნობილი ანონიმური ემისიების იურიდიული ბუნება და ტიპოლოგია. ანონიმურ მონეტებს რეაქტივად ვარსკვლავის გამოსახულებით, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, პონტოს მეფეთა ნაცვლები ჭრიდნენ. მითრიდატე უმცროსს მით უფრო უნდა ჰქონოდა ამასთან დაკავშირებით პრეტენზიები. ბოლოს და ბოლოს ის ხომ მეფე იყო? თუ ეს ვარაუდი შესაწყნარებელია, მაშინ თავისთავად ცხადია, რატომაა გამოსახული ვანში აღმოჩენილი მონეტების ზურგზე რელიეფური ვარსკვლავი, რომელიც მთელი ანონიმური სერიის აუცილებელი თანამგზავრია და სამეცნიერო ლიტერატურაში ინტერპირებულია როგორც პონტოს მეფეთა დინასტიური ემბლემა.

მაგრამ რა შუაშია მონეტის შუბლზე ამოტვიფრული ისიდას სიმბოლო? რას უნდა დაუკავშირდეს იგი?

პროფ. ოთ. ლორთქიფანიძის აზრით, ვანი სატაძრო ქალაქია, რომელიც უკავშირდება სტრაბონის მიერ მოხსენიებულ სატაძრო ცენტრს, ლეკოთეას ტაძარს⁵⁰. ლეკოთეა კი თავის წარმოშობით ნაყოფიერებისა და მოსავლიანობის ღვთაებაა⁵¹. ინო-ლეკოთეა დიონისეს (მცენარეულობის, მევენახეობისა და მეღვინეობის ღმერთი) აღმზრდელია და, ამდენად, განაყოფიერების, მიწათმოქმედების, კერძოდ, მეღვინეობა-მევენახეობის მფარველი ღვთაება⁵².

⁴⁸ აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია (თ. ყაუხჩიშვილის თარგმანი), თბ., 1959, გვ. 135.

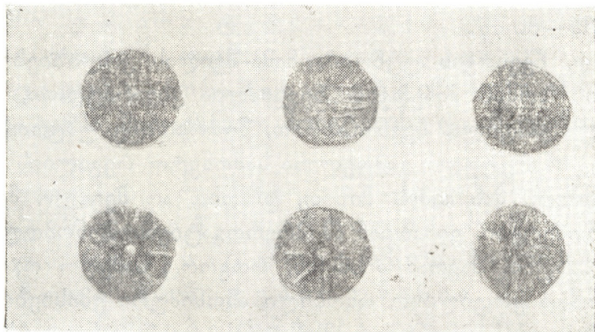
⁴⁹ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

⁵⁰ დაწვრილებით იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, „ვანის ქალაქი“, „ციცქარი“, № 7, 1968, გვ. 133—143.

⁵¹ იქვე, გვ. 142.

⁵² იქვე.

ოთ. ლორთქიფანიძე წერს: „ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ლევკოთეას სახელით სტრაბონი იხსენიებს კოლხეთის პანთეონის ერთ-ერთ უზენაეს ღვთაებას... ეს ღვთაება, როგორც ჩანს, ისევე როგორც ბერძნული ლევკოთეა, იყო, ნაყოფიერების ღვთაება, მაგრამ გააზრებული იყო, როგორც წყლის ღმერთი“⁵³. და შემდეგ: „ნაქალაქარის კარიბჭესთან... უნდა მდგარიყო ქალაქის მფარველი ღვთაება... იქვე კედელზე ბერძნული ასოებით ამოკაწრულია: „გევედრები მეუფე (ქალღმერთო)“⁵⁴. ეს ქალღმერთი რომ ნაყოფიერების ფუნქციის მატარებელი იყო, შესაძლოა ამის მოწმობა იყოს კარიბჭესთან გამართულ ტაძარში — საკურთხეველთან აღმოჩენილი შეწირულობის ხასიათი: ნაპოვნია აფორები, რომელთაგან ორი ფეტვის მარცვლებით იყო სავსე. ფეტვი კი, მეგრული და სვანური ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით დიდ როლს ასრულებდა ნაყოფიერების ღვთაებებთან დაკავშირებულ საკულტო რიტუალში“⁵⁵.

აი რას წერს გ. ლორთქიფანიძე ვანის კარიბჭესთან მდგარი ქანდაკების შესახებ: „Скорее всего, и графити — богоугодная надпись, и приношения в виде проса связаны с каким-то божеством из круга земледельческих культов, символизирующих и плодородие природы. Весьма интересен в этом отношении эпитет этой богини — *Ἀνασσα* — Владычица, Повелительница, Хозяйка и пр., что являлось основным эпитетом Деметры — богини плодородия, покровительницы растительного царства, преимущественно хлебных злаков.

То обстоятельство, что в надписи допущена ошибка (пропущена сигма), а керамика, посвященная богине, исключительно колхского производства, позволяет сделать заключение, что здесь поклонялись местному боже-ству плодородия»⁵⁶ (ხაზი ჩვენია. — გ. ლ.).

ამრიგად, თითქოს ფაქტია, რომ ვანის მფარველი ღვთაება — ნაყოფიერების ღვთაებაა.

⁵³ ოთ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 143.

⁵⁴ თ. ყაუჩხიშვილი, ვანის ბერძნული წარწერები, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, XVIII, № 1, 1967.

⁵⁵ ოთ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 143.

⁵⁶ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 121—122.

ჩავიხედოთ ნებისმიერ მითოლოგიურ ლექსიკონში და ადვილად დავრწმუნდებით, რომ ისიდაც, აგრეთვე, ეგვიპტური წარმოშობის ნაყოფიერების მფარველი ღვთაებაა, რომლის კულტი ძალიან ადრე გავრცელდა საბერძნეთში, ხოლო ელინიზმის ეპოქაში ყველაზე უფრო პოპულარული ქალღმერთი გახდა ინდოეთიდან — დუნაიმდე. ისიდას მისტერიები ძალიან ახლოს იყო ელევსინის დემეტრეს მისტერიებთან⁵⁷.

ნათქვამიდან ცხადია რატომ უნდა გამოესახა მითრიდატე უმცროსს თავის მონეტებზე ლოტოსი.

არ ვიქნებით ორიგინალური, თუ ვიტყვი, რომ მითრიდატე უმცროსას საჯდომი ადგილი კოლხეთში ვანი უნდა ყოფილიყო⁵⁸. ვინ, ან რა უნდა გამოესახა მას თავის მონეტის შუბლზე, თუ არა ქალაქის მფარველი ღვთაება, ან მისი სიმბოლო? (სხვა საკითხია რატომ იქნა გააზრებული ეს ღვთაება მანცდა-მანც როგორც ისიდა).

ასეთია ის ლოგიკური გზა, რომელიც, ჩვენი აზრით, საშუალებას იძლევა ვამტკიცოთ ვანში მონეტის მოჭრის შესაძლებლობა.

⁵⁷ М. И. Ботвиник, М. А. Коган, М. Б. Рабинович, Б. П. Селецкий, Мифологический словарь, Л., 1961, гл. 106—107.

⁵⁸ არ შეიძლება ხაზგასმით არ აღინიშნოს, რომ ეს მოსაზრება პირდაპირი წერილობითი ცნობებით არ დასტურდება. ამდენად, მისი ჰიპოთეტური ხასიათი აშკარაა. მაგრამ ასევე არ არსებობს არავითარი პირდაპირი ცნობები, რომლებიც გამორიცხავენ ასეთ შესაძლებლობას. კიდევ მეტი: თუ გაზიარებული იქნება ჩვენ მიერ წამოყენებული მოსაზრება ვანში მონეტის მოჭრის შესახებ, მაშინ ასეთ ვარაუდს გარკვეული რეალური საფუძველი უჩნდება. საქმე ისაა, რომ ვანის განძის მონეტების შუბლზე გამოსახული რვაქიმიანი ვარსკვლავი პონტოს სამეფოს ნუმიზმატიკის განუყოფელი ელემენტია, იგი ყოველგვარ ექვს გარეშე პონტოდაცაა ნასესხები. სრულებით აშკარაა, რომ ეს მოტივი ვანში შეეძლო მოეტანა იმ პირს, რომელიც კარგად იცნობდა ანონიმური მონეტების ტიპოლოგიას, და არამარტო ტიპოლოგიას, არამედ ანონიმური ემიციების ტიპოლოგიას. ასეთი პირი იქნის ტორიულ რეპარატის მიხედვით, მხოლოდ მითრიდატე უმცროსია.

ვარდა ამისა, მართალია, ვანი სატაძრო ქალაქადა მიჩნეული, მაგრამ ამავე დროს ეს ბუნქტი ძვ. წ. III—I სს „...გამაგრებული ყოფილა მძლავრი თავდაცვითი კედლებით და გამოირჩეოდა თავდაცვის მაღალი ორგანიზაციით (იხ. ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, გათხრები. ისტორია. პრობლემები, „ვანი, 1...“, გვ. 28—29 და სხვ.). ვანის არა მარტო სატაძრო, არამედ „მილიტარისტულ“ ხასიათზე მიუთითებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ „...ქ მრავლადაა ნაპოენი სხვადასხვა ზომის ქვის ქურგები, რომლებსაც, როგორც ცნობილია, საგანგებო მსენებებით ტყორცნიდნენ“ (ოთ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29). რატომ არ შეეძლო ასეთი გამაგრებულ, თანაც ქვეყნის შიდა რაიონებში მდებარე და, ამდენად, მტრისათვის ნაკლებად ხელმისაწვდომი ბუნქტი გამოეყენებია მითრიდატე უმცროსს თავის რეზიდენციად?

ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ვანი ამ მხრივ არავითარ გამოწვევას არ წარმოადგენს. მცირე აზრის ყველა სატაძრო ცენტრი ამავე დროს ძლიერ გამაგრებული ბუნქტი იყო და გამოირჩეოდა სამხედრო საქმის ორგანიზაციის უაღრესად მაღალი დონით (დაწერილებით იხ. А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, Москва, 1959, გვ. 77 და შმდ.).

დაბოლოს მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ სატაძრო ქალაქებისა და ჩვეულებრივი ტიპის პოლისების სოციალურ-პოლიტიკური არსი ელინიზმის სახელმწიფოებში, პრინციპულად არ განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან (А. Г. Периханян, დასახ. ნაშრ., გვ. 157 და შმდ.). სწორედ ამ მომენტმა შეუწყო ხელი მათ ნიველირებას, რომელიც დაიწყო ელინიზმის ხანაში, მაგრამ განსაკუთრებული ინტენსიურობით მიმდინარეობდა რომაულ ეპოქაში. ა. პერიხანიანი წერს: „Подобно другим полисам, храмовые города Малой Азии превратились в муниципии. Некоторые из них были возведены в ранг метрополии, например Ольба в Киликии“ (ზაზი ჩვენია. — გ. დ.), А. Г. Периханян, დასახ. ნაშრ., გვ. 163). ასეთ ვითარებაში თითქოს არ უნდა იყოს მოულოდნელი ვანის გადაქცევა კოლხეთის მეფის რეზიდენციად.

Г. Ф. ДУНДУА

ЧЕКАНИЛАСЬ ЛИ МОНЕТА В ВАНИ?

Резюме

В 1967 году Ванской археологической экспедицией, в «здании с мозаичным полом», было найдено 119 монет, разбросанных перед алтарем в радиусе 20 см. По-видимому, клад хранился в кيسете.

118 монет клада хорошей сохранности и совершенно идентичны: на лицевой стороне — стилизованное изображение лотоса, головного убора богини плодородия Исиды; на обороте — восьмилучевая рельефная звезда. Последняя монета является амисским тетрахалком, тип: Арес-меч. Монета плохой сохранности, надписи и монограммы стерты, датируется 105-90 гг. до н. э. Совершенно очевидно, что даты их чекана не совпадают. Изъятие этого клада из обращения и его пожертвование должно было произойти не ранее 80-их годов I в. до н. э.

Несмотря на то, что понтийская анонимная медь датируется домитридатовской эпохой (К. В. Голенко), а монеты ванского клада, вне всяких сомнений, чеканены в I в. до н. э., некоторые исследователи считают их продукцией одного (понтийского) монетного двора.

В связи с этим возникает альтернатива—либо ошибочна хронология понтийских анонимных монет, либо монеты, найденные в Вани являются местным чеканом. Мы поддерживаем вторую гипотезу и доказательство приводим следующие аргументы:

1. Монеты ванского клада со стилизованным изображением головного убора Исиды — уникальны. Несмотря на то, что понтийская анонимная медь публикуется уже почти столетие, в научной литературе не известны идентичные экземпляры. Нет их и в коллекциях крупных музеев мира.

2. Не зафиксировано ни одного случая находки подобных монет за пределами Вани, даже на территории древней Колхиды. Для установления места чекана медной монеты (тем более такого мелкого номинала), это обстоятельство очень важно.

3. Допустим, что монеты ванского клада и понтийская медь — синхронны и сравним их друг с другом. Выясняется: а) для анонимных понтийских монет, в основном, характерен номинал тетрахалк, реже — обол; дихалк и халк-же чеканятся эпизодически. Средний вес монет ванского клада колеблется между 1,2-1,8 гр. Некоторые экземпляры весят: 0,88; 0,87; 2,01; 2,15; 2,03 гр. Таким образом, среди монет ванского клада можно выделить два номинала; халк и гемихалк. Ни один из них не характерен для понтийской меди; б) ни на одной понтийской анонимной монете нет изображения символа Исиды; г) как известно, на оборотной стороне монет обеих групп помещена восьмилучевая звезда. На ранних понтийских выпусках она сопровождается двумя полумесяцами, на поздних — луком с натянутой тетивой. На монетах ванского клада эти детали отсутствуют. На некоторых сериях понтийских монет помещены монограммы и надписи; ванские экземпляры — анэпиграфны. Таким образом, эти две монетные группы резко отличаются друг от друга.

4. Связь Колхиды с Понтийским царством домитридатовской эпохи, по нумизматическим данным, не прослеживается. В Колхиде (и не только в Колхиде) не найдено ни одной монеты чеканеной в Понтийском царстве до воцарения Митридата Евпатора, а также анонимных медных понтийских монет.

5. Тесные связи Колхиды с Понтийским царством прослеживаются с эпохи Митридата Евпатора. В Вани (и не только в Вани) найдено более двух десятков медных монет, чеканенных в Амисе, Синспе и Амастрии. Самая ранняя из них датируется 111-105 гг., самая поздняя 80-70 гг. до н. э. Предполагается, что эти монеты завезены сюда войсками гарнизона Понтийского царя, стоящего в Вани.

Если допустить, что анонимные монеты ванского клада также поступили из Понта, возникает вопрос: если на территории Понтийского царства все еще обращались анонимные медные монеты домитрида-товского времени, то почему солдаты завезли в Вани именно этот наименьший, практически не имеющий никакой ценности номинал (и в таком количестве), а не тетрахалк и обол? Почему эти номиналы не представлены (хотя бы в одном экземпляре) в ванском материале?! Вывод один: не совпадает время их обращения.

6. И, наконец, вне всяких сомнений, монеты ванского клада чеканены в I в. до н. э., т. е. в то время, когда на территории Понтийского царства прекращена эмиссия анонимной меди и чеканится городская. Параллельная эмиссия этих двух групп исключена, ибо, при наличии городских медных монет, совершенно не ясна юридическая природа анонимной меди.

Как известно, в эпоху Митридата Евпатора, чеканить золотую и серебряную монеты являлось компетенцией царской власти, медные же монеты, строго унифицированного типа, чеканятся в большинстве городов Понтийского царства. Таким образом, и медная эмиссия, фактически, находилась под контролем царской власти. При подобных обстоятельствах, конечно, исключен кем бы то ни было, чекан анонимной меди. Вряд ли дал бы на это санкцию Митридат Евпатор.

Таким образом, на наш взгляд, существуют все основания считать, что анонимные монеты ванского клада, являются местным чеканом.

Кто же чеканил эти монеты? По нашему мнению, им мог быть сын Митридата Понтийского — Митридат-младший, который согласно сведениям Аппиана, краткое время являлся царем Колхиды (по Г. Лордкипанидзе в 83-80 гг. до н. э.), впоследствии обвиненным в сепаратизме и казненным Митридатом Понтийским. Видимо, одним из конкретных проявлений сепаратизма и было осуществление монетной регалии. Ему, как члену царской семьи, наверно, хорошо была известна типология и юридическая природа анонимной монеты. Поэтому и звезда, обязательный атрибут всей анонимной серии, помещена им на оборотной стороне своей монеты.

Как же объяснить присутствие символа Исида на лицевой стороне? По мнению проф. О. Д. Лордкипанидзе и Г. Лордкипанидзе, покровительницей Вани являлось божество плодородия. Исида, как известно, также божество плодородия египетского происхождения, мистерии которой близки к элевсинским мистериям Деметры. Из сказанного ясно, почему Митридат младший на своей монете изобразил именно этот символ.

ბ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან*

1973 წ. გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოსცა გოჩა ჯაფარიძის წიგნი: „ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან“. ნაშრომი შედგება შესავლისა და ოთხი თავისაგან. დართული აქვს ბოლოსიტყვაობა, რუსული რეზიუმე, შემოკლებათა სია, ტერმინთა საძიებელი. ტაბულების აღწერილობა და ტაბულები. ტექსტში ჩართულია 17 ცხრილი.

სიამოვნებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომის „ქართულ საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის“ შემდეგ, რომელიც 1925 წ. გამოიცა, ეს პირველი წიგნია, სადაც კვლავ დასმულია საკითხი ქართული მეტროლოგიის ძირითადი საკითხების შესწავლისა.

ავტორს მეტად მძიმე და საპატიო საქმისათვის მოუყვია ხელი და შეიძლება თამამად ითქვას, რომ მან მეცნიერული კეთილსინდისიერებით გაართვა თავი დასახულ ამოცანას: — ავტორს მკითხველისათვის უნდა მოეწოდებინა ახალი ნაშრომი, სადაც ასახული იქნებოდა მეცნიერების მიღწევები ივ. ჯავახიშვილის წიგნის გამოქვეყნების შემდეგ.

მიუხედავად იმისა, რომ საკითხი შესწავლილი იყო, ავტორმა შესაძლებლად მიიჩნია მისი ხელახალი დამუშავება. ამის საფუძველს მას აძლევდა წინამორბედის მიერ გამოუყენებელი** ქართული წყაროები და მეზობელი ქვეყნების (სომხეთის, ირანის, თურქეთის, ბიზანტიის) საზომი სისტემების გათვალისწინება.

შესავალში ავტორი ლაპარაკობს მეტროლოგიის, როგორც დამხმარე ისტორიული დისციპლინის მნიშვნელობის შესახებ და აღნიშნავს, რომ ისტორიული მეტროლოგიის გარეშე ძნელი იქნება საქონელბრუნვის, საქონლის ფასების და მწარმოებელი საზოგადოების ექსპლუატაციის ხასიათზე ლაპარაკი.

* წაკითხულია მოხსენებად 1973 წლის 24 დეკემბერს, საქართველოს საისტორიო საზოგადოების ისტორიის სექციის სხდომაზე.

** სამწუხაროდ წიგნში დაბეჭდილია „გამოყენებული“.

ნაშრომის I თავში მიმოხილულია ქართული მეტროლოგიის წყაროები და ლიტერატურა. ძირითადად ავტორი ეყრდნობა გამოქვეყნებულ წყაროებს. მან პირველმა შემოიტანა მეტროლოგიის შესწავლაში მედიცინის ისტორიის ძეგლები.

ავტორი წყაროთა რიგში ასახელებს: V—XVIII სს. საერო და სასულიერო ორიგინალურ და ნათარგმნ ძეგლებს, XI—XIII სს. ქართულ ასტრონომიულ-ასტროლოგიურ და XVIII ს. მათემატიკურ ნაშრომებს. ვახტანგ VI კანონთა კრებულსა და „დასტურლამას“, იოანე ბატონიშვილის „სჯულდებას“, XVIII ს. მიწურულის „სამოქალაქო სჯულცილებას“, საბას ლექსიკონს, დავით და იოანე ბატონიშვილებს ისტორიოგრაფიულ შრომებს, ნიკო და დავით ჩუბინაშვილების ლექსიკონებს — განიხილავს მათ და თავის კრიტიკულ დამოკიდებულებას უზიარებს მკითხველს ამ წყაროთა შესახებ.

ავტორი აღნიშნავს ვახუშტის გეოგრაფიისა და რუკების ცნობების მნიშვნელობას ქართული სივრცის ზომების შესწავლის საქმეში და ა. შ.

კვლევისას ავტორი ხშირად მიმართავს ნუმისმატიკურ თუ ეთნოგრაფიულ მასალებს და სინანულს გამოთქვამს, რომ მეტროლოგიის საკითხების შემცველი არქეოლოგიური მასალა მხოლოდ ადრეული (VI—VII სს.) ხანისა გვაქვს დამუშავებული.

ავტორი სარგებლობს საარქივო მასალითაც, აღონდ დასანანია, რომ საარქივო მასალას ამ ნარკვევში უმნიშვნელო ადგილი უპირაქვს (დანიშნებულია 16 ხელნაწერი და ორი დოკუმენტი) და აქვე დაუძენთ, რომ ნაშრომის ერთ-ერთ ნაკლად სწორედ ეს მიგვაჩნია.

გარდა წერილობითი წყაროებისა ავტორმა გამოიყენა სამუზეუმო ნივთები. ზოგიერთი პოთანი აწონა კიდევ და პრაქტიკულად დაინაწილა მისხლის წონა, რაც ავტორის ვარაუდით 4,6 გრამია (გვ. 47).

ნაშრომში საკითხის შესახებ არსებული ლიტერატურა ქრონოლოგიურად სამ ეტაპად არის

დაიწყო: 1. სულხან-საბა ორბელიანი და თეიმურაზ ბაგრატიონი, 2. XIX საუკუნის 40—50-იანი წლები (როცა პრაქტიკულმა საკმარებამ გამოიწვია ქართულ საზოგადოებას განსაზღვრა რუსულ საზომებთან შეფარდებისათვის) და 3. ახალი, მესამე ეტაპი მეტროლოგიაში უკავშირდება ივანე ჭავჭავაძის სახელს.

ავტორი კარგად იცნობს საკითხის შესახებ არსებულ ლიტერატურას. მშვენიერად ფლობს ქართულ და არაქართულ წყაროებს, კრიტიკულად აწვავს მეცნიერთა მიერ გამოთქმულ დებულებებსა და დაკვირვებებს და ზოგჯერ, ზეუ ლიტერატურაში დამკვიდრებულის ნაცვლად ახალ სათანადოდ დასაბუთებულ მოსაზრებებს გვთავაზობს.

ავტორი გაზომვის ობიექტს აჯგუფებს სიმონის, ტევადობის და სივრცის მიხედვით და ცალკეულ თავებში განიხილავს მათ. ნარკვევის II თავში წონის ერთეულებს, III თავში საწყობებს და IV თავში სივრცის საზომ ერთეულებს. ავტორი იძლევა საზომთა სახელწოდებებსაც. მეკრივი სხეულების საზომი „საწონი“ იყო, მარცვლეულისა და სითხის მოცულობისა — „საწყაი“ ან „საწყაული“, სივრცისა კი „განაზომი“ ან „საზომი“. ავტორი ადგენს თითოეული წონითი ერთეულის, საწყაოს თუ სივრცის საზომი ერთეულის წარმომავლობას, მისი დამკვიდრებისა და გავრცელების თარიღებს.

41—48 გვ. ნაშრომში განხილულია ეპიტანგ VI და სულხან საბასეული მცირე ერთეულების განსაზღვრება და ავტორის სასახლოდ უნდა ითქვას, რომ მან პირველმა შენიშნა ის განსხვავება, რაც ამ ორი თანამედროვის წონით სისტემებში შორის არსებობს (გვ. 41). ავტორის დასკვნით, ეპიტანგ VI სისტემა სპარსულის ანალოგიაა. ამისდა მიხედვით ავტორმა ვაქტანგისეული მისხლის გაანგარიშება ძველ ბერძნულ-რომაულ კერატის ბაზაზე უმართებულად მიიჩნია, რაც საეხებით გასაზიარებელია.

სათანადო საბუთიანობით ავტორმა უარყო ს. კაკაბაძის მოსაზრებანი ლიტრის შესახებ (გვ. 53—55). ასევე დამაჯერებლად უარყო ს. მუსხელიშვილის შეხედულება მენახევრის შესახებ (გვ. 104—105). ავტორმა შემოგვთავაზა ეჭის ახლებური განსაზღვრა, განსხვავებული ივ. ჭავჭავაძისა, ს. კაკაბაძისა და დ. ცხაკაიასაგან (გვ. 150—53). კორექტივი შეიტანა ნ. ბერძენიშვილისეულ ტანის განსაზღვრაში (გვ. 143).

ავტორი კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენს წყაროებისადმიც. მან დაადგინა, რომ დრამის განსაზღვრაში საბამ უცდომად დაუშვა (რომ დრამა არა 6 დანგია, არამედ 4), მანვე დაასაბუთა, რომ 11. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის... სერია, 1374, № 2.

ბუთა, რომ სწორი არაა არც აკად. გულენ-შტედტის მიერ განსაზღვრული მისხლის წონა (გვ. 46). ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს, რომ ავტორს უნარა შესწევს ესოდენ რთული საკითხების კვლევისა.

ავტორის დაკვირვებით VI—VII სს. მოპრილი ქართულ-სასანური ვერცხლის მონეტები და დრამები განსხვავებული წონითი სტანდარტის მიხედვით იჭრებოდნენ, რაც ავტორის საპართლიანად ეროვნული ტრადიციის ამსახველად მიაჩნია. ავტორის აზრით არ შეიძლება უცხოური (არაბული) მონეტის დამკვიდრებას რაიმე რადიკალური ცვლილებები მოეხდინა ქართულ წონით სტანდარტში. ახალი იყო დრამის სისტემა, საწონე-ბიკი (დრამის სისტემისა) არაბებამდეც უნდა ყოფილიყო, რასაც მოწმობს დანგისა თუ დრამის არაარაბული ფორმების გავრცელება ჩვენში (გვ. 39—40).

ნაშრომში სამართლიანადაა შენიშნული, რომ ქართულმა საზომმა სისტემამ, მიუხედავად ირან-თურქების გავლენებისა მკითხველს შეითვალა იქაური საწყაოები და ძირითადად შეინარჩუნა ადგილობრივი, ორიგინალური და ტრადიციული საწყაოები (გვ. 79).

სათანადო მასალის შესწავლის საფუძველზე ავტორი სამართლიანად ასკვნის, რომ „ფეოდალური დაქსაქსულობა იყო მიზეზი ირანის, რომ XVI—XVIII სს. საქართველოში არ ყოფილა და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო რაიმე ცდა საწყაოთა უნიფიკაციისა“ (გვ. 79).

ლიტრა ქართულ წონის სისტემაში ძირითადი ერთეული იყო. ამიტომ ავტორი საკმაოდ ვრცლად ეხება ნაშრომში ლიტრის საკითხს. აღნიშნავს მის ბერძნულ-რომაულ წარმომავლობას და ქართულ წყაროებში დამკვიდრების თარიღს (IX ს.) ნაშრომში დადგენილია, რომ XI საუკუნეში საქართველოში იქნა სახის ლიტრა გამოყენებოდა 356 და 406,25 გრამიანები. აქედან ეკონომიკის სფეროში მეორე — ბალდალური უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, პირველი კი მედიცინაში და რომ ამ ლიტრების შესატყვისები მოიპოვება არაბულ წონით სისტემაში. ბალდალური ლიტრის საქართველოში დამკვიდრების თარიღს ავტორი ლოგეურად IX—X სს. თვლის. ეს ლიტრა კი უფრო დიდი წონისა იყო, ვიდრე რომაულ-ბიზანტიური, აქედან გამომდინარე ავტორს ლიტრის ზრდის პროცესის საწყისად უფრო ადრეული ხანა მიაჩნია, ვიდრე ს. კაკაბაძესა (XIII ს.) და ივ. ჭავჭავაძის (XIII ს. შემდეგი ხანა) (გვ. 51—52).

XIII ს. არაბულიდან ნათარგმნ „წიგნი სააქიმოას“ მიხედვით ავტორი ადგენს, რომ XIII ს. ქართული ლიტრა 950 გ. იწონდა

(გვ. 52). აქედან ავტორი ასკენის, რომ XIII ს. ლიტრა XI საუკუნესთან შედარებით ორჯერ გაზარდილა.

მაგრამ XIII საუკუნის მთელ საქართველოში ვრცელდებოდა ლიტრის ეს წონა? ავტორს აქვე მოაქვს XIII ს. დოკუმენტი, სადაც დადსტურებულია ლიტრა „რომელი ძეულად უოფილა“. XIII—XIV ს. ერთ გამოუქვეყნებელ წყაროში დადსტურებული გვაქვს „ჰალური ლიტრა“. სამწუხაროდ, ჩვენ მისი წონითი მონაცემები არ ვიცით. მაგრამ უკვე ის უაქტი, რომ ის სხვა სახელათ იწოდება გვაქვს: „ჰალური ლიტრა“, რომ არსებობდა ლოკალური ცნიშვნელობის საწყაო ლიტრები, რომელთა სიდიდეები სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო.

ლიტრის დადგენისას ავტორი არ იფიქრებს დასაყვლეთ საქართველოს და აღნიშნავს, რომ XVI—XVII—XVIII სს. მანძილზე დასაყვლეთ საქართველოში დადსტურებული გვაქვს „შამახური ლიტრა“, რაც, ლიტრის კვალობაზე აწონილ „შამახურ სანთელს“ გულისხმობს (გვ. 59). ავტორის შამახური სხვა საგნების ასაწონად არ შეგვედრია. ერთ-ერთ საბუთში დამოწმებული გვაქვს „შამახურნახევარი საკუმეველი“¹, ხოლო 1716—30 წწ. „ორი შემახური ყველი“². ამ ორივე შემთხვევის გარდა შემახურ-შამახური არც ჩვენ შეგვედრია ოუ არა სანთლის მსაზღვრელად.

საინტერესოა თ. ყორღანის ერთი ჩანაწერი, სადაც ვკითხულობთ: „შამახური სანთელი არის ერთი გრძელი გაუჭრელი გამოქნილი სანთელი, დაახლოებით სამ გირვანქის წონა. ჩემს ყმაწვილობაში ხშირად იხმარებოდა. ერთს წვერს მოუკიდებდნენ და თანდათან შლიდნენ დაწვის კვალობაზე“³. ამის მიხედვით შემახური-შამახური შესაძლოა გულისხმობდა არა მხოლოდ სანთლის წონას, არამედ მის ფორმასაც.

ნაშრომში 66 გვ-ზე მოტანილია კონსტანტინე კახთა მეფის საბუთი, სადაც ნახსენებია 24 სტილიანი ლიტრა. ეს საბუთი ავტორს მოაქვს სტილთან დაკავშირებით. კარგი იქნებოდა თუ ავტორი ამ დოკუმენტს სათანადოდ გამოიყენებდა XVIII ს. 20-იანი წლების ლიტრის განსაზღვრისათვის (ჩვენ ასეთი თარიღიანი საბუთი წონის ზუსტი მითითებით მხოლოდ ორიოდ გვაქვს).

¹ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, III, გვ. 649.
² ს. კაკაბაძე, დასაყვლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I.
³ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, IV, 1954, გვ. 128.

ნაშრომში 92—93 გვ-ზე ლაპარაკია კაბიწის გაერცელების თარიღსა და მისი სიდიდის შესახებ. ავტორი არ იზიარებს ს. კაკაბაძისა და ივ. ჭავჭავაძის მოსაზრებებს კაბიწის შესახებ და გვთავაზობს საკუთარს.

ვხარგებლობთ შემთხვევით და გ. ჭავჭავაძის ნათქვამს გვინდა დავემატოთ ორიოდ სიტყვა კაბიწის შესახებ, თუმცა შეიძლება მას არსებითი მნიშვნელობა არც კი ჰქონდეს. კაბიწი სხვადასხვა მასის (პროლექტის) საწყაოდ იხმარებოდა. XI საუკუნის ნიკორწმინდის დაწერილის მიხედვით იგი ხაჭოსა და მარცვლელისათვის გამოიყენებოდა. XV—XVI სს. საბუთების მიხედვით მარცვლელისა და „სამარხოსათვის“ (?). XIII—XIV სს. ერთი დოკუმენტის მიხედვით კაბიწი ღვინის საწყაოთაა დადსტურებული. აღრეული XI ს. და XIII ს. კაბიწი სველი მასის (ხაჭო) ან სითხის (ღვინო) საწყაო ჩანს. თუმცა პარალელურად იგი მარცვლელისათვისაც გამოიყენებოდა.

ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობდა, რომ დღეისათვის ქართულში შემორჩენილი სიტყვები „აკაბიწება“, „წამოკაბიწება“ შესაძლოა უკავშირდებოდეს სიტყვას „კაბიწი“ და ეს უკანასკნელი კი დამზადებული ყოფილიყო ელასტური ფაქტურისაგან⁴. როგორც ვხედავთ კაბიწი იხმარებოდა სველი მასისა და სითხისათვის და შესაძლოა, იგი მართლაც ელასტური მასალისაგან (ტყავი) დამზადებული საწყაო ჭურჭელი ყოფილიყო.

ტერმინი კოდი თავდაპირველად, შესაძლოა, კაბიწთან დაპირისპირებით მასალისა და დამზადების ტექნიკის შინაარსს ვადგინებდა და მისი წონითი ოდენობა კი ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც მისი წინამორბედი კაბიწისა, როგორც ამას ფიქრობდა ივ. ჭავჭავაძი⁴.

კოდა კაბიწი განდევნა, თუმცა პირველ საწებში ორივე საწყაო ერთმანეთს პარალელურად იხმარებოდა. სავარაუდოა ეს მოხდა იმიტომ, რომ კოდი უფრო გამძლე და მობერებელი ჭურჭელი იყო, უფრო პრაქტიკული საწყაო, ვიდრე კაბიწი (აქვე შევნიშნავთ, რომ კოკამ სწორედ იმიტომ შემოინახა თავი რომ მისი ფორმა და მასალა პასუხობდა საჭირო მოთხოვნებს).

ნაშრომის 96—100 გვ. ლაპარაკია კოდის შესახებ. მიუხედავად იმისა, რომ XVI—XVII სს. პირდაპირი მასალა არა გვაქვს კოდის შესახებ ავტორი ახერხებს მისი სიდიდის

⁴ ეს მოსაზრება ნ. ბერძენიშვილს გამოთქმული აქვს კერძო საუბარში.
⁴ ივ. ჭავჭავაძე ილი, ქართულ საფას-საწომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 108—109.

განსაზღვრას. ასევე XVIII ს. II ნახევრისა-
თვის — ავტორის აზრით კოდი 34 კგ საწყ-
აო იყო (გვ. 99). ეს მოსაზრება მართლაც
დასტურდება ერეკლეს სამი საბუთით. (ერთ-
ერთს ავტორი იცნობს, მაგრამ რატომღაც ამ
შემთხვევაში არ იყენებს!) 1771 წლისათვის
კოდი უდრიდა 33,120 გრამს (Qd 32), 1784
წლისათვის კი მისი სიდიდე 34,776 გრამია
(Qd 7128).

საერთოდ კოდი მოცულობის საზომია. ამა-
ტომაცა, რომ ქერი 8 ლიტრი ჩადის კოდ-
ში, პური კი 10 ლიტრი (დასტურლამალი).
ე. ი. განმსაზღვრელია კოდში მოთავსებული
ბასის კუთრი წონა. ცხადია, სხვადასხვა წონა
გწებოდა ერთ კოდ ფქვილს, ცერცეს, ნიგოზ-
სა და სხვ.

ავტორს სწორად აქვს შენიშნული, რომ სა-
ჭრთველოს შედარებით პატარა ტერიტორია
საზომების მრავალრიცხოვნობითა და მრავალ-
ფეროვნობით ხასიათდება. და რომ საყო-
ფლთაოდ გავრცელებული საზომების გვერ-
დით არსებობდა ცალკეული კუთხეებისათვის
დანიშნავი საზომებიც.

ნას შენიშნული აქვს, რომ საზომი შეიძლე-
ბოდა არაერთგვაროვანი ყოფილიყო ერთ მხა-
რეშიაც კი და რომ ოფიციალური ხელისუფ-
ლება ცდილობდა ამა თუ იმ საზომის დაკა-
ნონებას.

აქ შეიძლება აღნიშნული ყოფილიყო
ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ერთი და იმავე
სახელწოდების საზომები სხვადასხვა სიდიდი-
სა, ისიცაა, რომ არ არსებობდა მ ა-
სის მ ყ ა რ ი ე ტ ა ლ ო ნ ი და ისიც, რომ
საზომ-საწყაოთა დამხადება არ ხდებოდა გარ-
კეული სტანდარტით.

94 გვ. ლაპარაკია კარჩხალზე. ავტორს მი-
ს გავრცელების თარიღად XIII—XV სს. მი-
აჩნია. წყაროებში გვხვდება ტერმინი კარჩხა-
ლი-კორჩხალა, რაც ვფიქრობთ იგივე კარჩხა-
ლა. მისი გავრცელების თარიღი კი ცდება
XV საუკუნეს. 1600 წ. შეწირულების წიგნში
დამოწმებულია „გერცხლის კორჩხალი“⁵, ხო-
ლო 1642 წ. კი „ერთ კორჩხალა ზეთი“ (Qd
4740). ამდენად კარჩხალა-კორჩხალა (დიდქე-
ტური ვარიანტები) დასავლეთ საქართველოში
XVII საუკუნეშიც ჩანს ხმარებაში. შესაძლოა
სამასული ბორჩხულაც კავშირში იყოს კორ-
ჩხალასთან.

72 გვ. ნაშრომში ლაპარაკია მარჩილზე, რო-
გორც წონის ერთეულზე. ავტორი იმოწმებს
ე. ჭავჭავიძის. ივ. ჭავჭავიძელი კი ეყრდნო-
ბა ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებულ ერთ

საბუთს, რომელშიც ნათქვამია: „თვითო მარ-
ჩილის წონა საკემბელიო“ (აქვე შევნიშნავთ,
რომ შეცდომით დაბეჭდილია „მარჩილის“
ნაცვინი „მარჩილი“).

წვენი აზრით, აქ ლაპარაკია მარჩილზე არა
როგორც წონით ერთეულზე, არამედ იმ სან-
თლის წონაზე, რაც ერთი მარჩილით შეის-
ყიდება. ამდენად, მარჩილის მოთავსება წონით
სისტემაში არ მიგვაჩინა გამართლებულად. ასე-
ვე შეიძლება ითქვას ფუნდუხის შესახებ. ავ-
ტორის დამსახურება აქ ისაა, რომ მან გაარ-
კვია ტერმინის სახელწოდება, რომ ფუნდუხი
ესაა ფუნდუკი — თურქული ოქროს მონეტა,
რომელიც XVII ს. იჭრებოდა თურქეთში, მაგ-
რამ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას თითქოს
იეს წონის ერთეული იყო. ნაშრომში მოტანი-
ლი გამოთქმა: „სამას ორმოცდა თოთხმეტი
ფუნდუხის წონა ზოდები ოქროსი ექვსი“, უნ-
და ნიშნავდა, რომ ამ ექვსი ზოდისაგან მო-
იჭრება სამასორმოცდაათოთხმეტი ოქროსი მონ-
ეტა — ფუნდუხი და არა ისე, თითქოს ფუნ-
დუხი იყოს ოქროს წონის ერთეული.

160 გვ. ავტორი შენიშნავს, რომ არსე-
ბობდა ფართობის საზომები, როგორებიც იყო
ს ა ბ ე ლ ი კახეთსა და თუშეთში, თ ო კ ი კ ა-
ხეთსა და ქართლში, ჭ ა ჭ ე კ ი — შიდა ქართლ-
ში და დასქენს, რომ წერილობით წყაროებში
არც ერთი მთვანე საზომიდან ჩვენ არ შე-
გვიხვედრიაო. საბელს, როგორც საზომს იც-
ნობს პაპუნა ორბელიანი: „რაც ძველი ნა-
სოფლარი სადმე იყო, ყველგან ზომეს მიწე-
ბი საბლით“ — აღნიშნული აქვს მას. საბელი,
როგორც საზომი, გვხვდება ისტორიულ საბუ-
თებშიც (Qd 639, 2603, 7199, 7878, Hd 10561,
11005 და სხვ.). ერთ საბუთში მოცემულია სა-
ბელის ზომაც და სადაურობაც: „გამოვიდა
ოცდაექვსმეტი საბელი და თვრამეტი ადლი
მანანდრის ოც ადლიანის საბლითაო“ (Hd
11005). მასალების მიხედვით საბელი უფრო
სიგრძის საზომია, ვიდრე ფართობისა და გა-
ვრცელებული იყო ქართლში.

ამავე რიგის საზომია სიჯიმიც, რაც, აგრე-
ვთვე, დოკუმენტურ მასალებში გვხვდება (სა-
რეცენზიო წიგნში სიჯიმი არაა ასახული). სა-
ბას განმარტებით სიჯიმი — ხეზია. ხეზი კი
საბასავე განსაზღვრით იგივე საბელია.

სიჯიმი XVIII ს. მასალებში გვხვდება. მისა
ზომა სხვადასხვაა. ერთ შემთხვევაში „სიჯიმი
ზომა თუთხმეტი მხარეა“ (Qd 9037 ბოლოდან
15 ფ. V № 8), მეორე შემთხვევაში კი: „ორი
სიჯიმი გამოზომონ, რომე თითო სიჯიმი ოცდა-
ცამეტი ადლი იყოს“ (Qd 9037 სგ). ასეთივე
საზომები უნდა იყოს თოკი (იგივე საბელი) და
ჭაჭვი, რაც ჭერჭერობით არც ჩვენ შეგვხვედ-
რია წერილობით წყაროებში.

⁵ ი. დ ო ლ ი ძ ე, ქართული სამართლის ძეგ-
ლები, III, გვ. 387.

კარგი იქნებოდა დღის გზისათვის თუ ავტორი ვაითვალისწინებდა ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებას თბილისი—მარნეული—გატეხილი ხიდი გზის შესახებ და შეუტელებოდა „ერთი დღის მანძილის“ გაზომვას.

141—42 გვ. ლაპარაკია კაბდოს მნიშვნელობაზე. მოტანილია ლიტერატურა და ეთნოგრაფიული მასალა. წერილობით წყაროებში კაბდოსაც ვხვდებით, თუმცა მისი სიდიდე განსაზღვრული არაა. 1799 წ. „ნაბიჭრიშვილმა ზაწა გაყიდა ალაზანზე ქუდურზე ცამეტი კაბდო. ანავას მიჯნაზე... რვა კაბდო“ (Qd 7280). ნეორე საბუთით დავითა მარტაშვილმა გაყიდა „აქაკებზე რვა კაბდო ძეძვიანი საქნავი მიწა კარდანაქისაყ“ (Qd 1281). ორივე საბუთი კახურია. ვარდა კაბდოსი მიწის ფართობის საზომად გამოიყენებოდა „საკვეთელა“, „აჩაჩა“, „ურემი“, რაც ნაშრომში ასახული არაა.

მოდის წონითი ერთეულის განსაზღვრისას ავტორი იმორწმუნებს საბას და აღნიშნავს, რომ მოდის შესატყვისი ჩანახი ქართლში ზოგადილებში 8 კგ შეესატყვისებოდა.

ავტორს ყურადღება უნდა მიექცია იმისათვის, რომ მოდი მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული.

გულა, გოდორი და კალათა, კუახი ავტორს საზომებად მიაჩნია, ვფიქრობთ, ესაა მეტ-ნაკლები მოცულობის მქონე ჭურჭელი, რომელიც პირობითად გამოიყენებოდა საზომად. ასევე შეიძლება ითქვას ჭინის შესახებ. მართალია, ჭინი ქსნის ხეობაში (და სხვა მხარეებშიც) დღესაც გამოიყენება პატივის საზიდად, მაგრამ, შრომაში ჭინი ეწოდება ტუნებზე ასაკიდებელ მოწუნლებს, სადაც თიხის ჭურჭელი თავსდება. ამიტომ, ვფიქრობთ ჭინს უფრო ტარის, ჭურჭლის მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე საზომისა, თუმცა უნებლიედ იგი საზომის ფუნქციასაც ასრულებს.

ჭიჭილას შესახებ შეიძლება თქმულიყო, რომ ესაა იგივე იმერული ჭინჭილა.

წიგნის ბოლოს დართულია ტაბულები, სადაც მოცემულია საწყაოთა ფოტოები. პირველ ტაბულაზე გამოსახულია ჩარქვი და სტილი. ცარგი იქნებოდა თუ ავტორი აწონდა და გაარკვევდა თითოეული მათგანის წონას. ეთანხმება თუ არა ეს წონა წერილობით მონაცემებს. ასევე საინტერესოა რას მოგვეცემა მუზეუმებში დატული საწყაოებით მარცვლეულისა თუ სიონის სიდიდეების გასინჯვა პრაქტიკულად.

ავტორი გამოყოფს XV—XVI სს. და ამ თარიღს ქართული მეტროლოგიის ისტორიაში

ტეხილად თვლის. ამ პერიოდში მნიშვნელოვნად იზრდება ლიტრის წონა და ლიტრაზე დამოკიდებულ საწყაოთა ტევადობაც. ავტორი იმორწმუნებს ივ. ჯავახიშვილს, რომელმაც პირველმა აღნიშნა ეს გარემოება (რომ XVI საუკუნის დამდევისათვის ლიტრა ექვსჯერაა გადილებული).

ავტორი წერს, რომ გაბატონებული კლასების მეტროლოგიური პოლიტიკა მიმართული იყო საზომთა გადილებისაკენ, რომ ქართულმა საზომებმა ღრმა ცვლილებები განიცადეს XIII—XVIII სს. და რომ ერთი და იმავე დასახელების საზომები ძირფეხიანად განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. ავტორის აზრით, აქედან გამომდინარე იზრდებოდა გამოსაღებიც. უშუალო მწარმოებელს, დაკანონებულ ნორმებისა და გამოსაღების გარიგების წიგნების დაურღვევლობის პირობებში, გადასახაზები სწორედ ამ გადილებული საზომებით უნდა ესხადათ. ნაშრომში გაზიარებულია ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ XV ს-ში „ერთგვარი ფინანსიური მოსაზრებით საზომები და მეტადრე ლიტრა და კოკა იქმნა გადილებული“ (გვ. 56).

ავტორი თვლის, რომ XV საუკუნის 50-იანი წლებისათვის არის ცნობები საწყაოების გადილების შესახებ და მოტანილია 1454 წ. სოფ. ჯვარის მეკულუხეთა საბუთი. ჩვენი აზრით, ეს საბუთი ავტორის დებულების დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება.

ამ საბუთში ლაპარაკია არა საწყაოს გადილებაზე, არამედ კონკრეტულად ძველი საწყაოთა გადასახადის გადაკვეთაზე. კათალიკონი სოფ. ჯვარის მეკულუხეებს გადახდის უნარიანობის მიხედვით 5 ჯგუფად ყოფს და უწესებს „იმავე პირველითა ცოტათა კოკითა“ ტკილს. თან პირობას იძლევა: „არა გიმატოთ კულუხი და არცა კოკა გამოგიცვალოთ და გაგიდილოთ“. როგორც ჩანს, არსებობდა კოკის „გამოცვლისა“ და „გადიდების“ პრეცედენტი. ამ შემთხვევაში კი ჯვარს მსახლობელ მეკულუხეებს „იმავე პირველითა ცოტათა კოკითა“ დაუწესა გადასახადი კათალიკონმა.

1678 წ. კი კათალიკონი ძეგელებს პირობას აძლევს: „დიდი კოკა მოვშალეთ და თორმეტანი კოკა დაგიდითო“, როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში მხოლოდ შემცირებაზეა ლაპარაკი და არა გადილებაზე. იბადება კითხვა რა პროცენტთანაა გვაქვს საქმე?

„დიდი“ საწყაოების გაჩენა სრულებითაც არ არის დამახასიათებელი XV—XVI საუკუნეებისათვის, უკვე XIII ს. დადასტურებული გვაქვს „დიდი მონასტრული კოკა“, 24 ლიტრიანი კოკა და ჩაფის პარალელურად „თაგაფი“ საწყაო. მომდევნო საუკუნეებისათვის „დიდი“ კო-

ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 115.

ეს თუ კიდევ ვხედვით, 24 ლიტრიანი კოკა არისა და გვაქვს დამოწმებული და შესაძლოა სწორედ 24 ლიტრიანი კოკა იყოს „დიდი“. „დიდი“ და „მცირე“ საწყაოები ერთმანეთის პარალელურად არსებობდნენ. საუკუნეების მანძილზე საწყაოები მართლაც იზრდებოდა (ეს პროცესი დამახასიათებელია არა მარტო საქართველოსათვის). ამიტომ გაზრდილი „დიდი“ საწყაოს ოდენობა კარბობს გადაზღვრულ საზოგადოების რეალურ შესაძლებლობებს და მფლობელთა კლასი იძულებულია შეამციროს გაზრდილი საწყაო, შეცვალოს გადასახადის დაკანონებული ნორმა, ან დაუბრუნოს ამ გადასახადს „პირველი ცოტათა“ საწყაოთა დადგენილი პირობა. რაც უდავოდ კლასობრივი კონტრესტის ანარქიაა.

გადაკვეთილი გადასახადი თითოეული გლეხისათვის ვათვალისწინებელია მისი შესაძლებლობების მიხედვით. ამიტომაც რომ 1578 წ. ქუთაისის საყდრის ბეგარის მიხედვით ერთმანეთის პარალელურად გლეხები იხდიან რვა, ეხრა, ათი, თორმეტი, თოთხმეტი, ხუთმეტი ლიტრიანი და ოთხდოქიანი კოკებით. ჩვენ ვთვლით, რომ საწყაოები მართლაც იზრდება, მაგრამ თუ ექსპლუატაციის ზრდაზე იქნება ლაბარაკი, როდესაც კოკებს შორის 1-დან 7 ლიტრამდეა განსხვავება, როგორ კოკას ენიჭება უპირატესობა? ანდა მართალია, ლიტრა იზრდება, მაგრამ ხომ არ მცირდება კოკაში ან კოდში ლიტრათა რაოდენობა? რას უნდა მოასწავებდეს „დიდი კოკის“ მოშლა და 12-იანის დადება? თუ ექსპლუატაცია იზრდება, მაშინ როგორ შევაფასოთ ეს მოვლენა?

დაახლოებით ასეთივე სურათი გვაქვს XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის. სარეცენზიო წიგნის ავტორი იმოწმებს გიულდენშტედტს და ასვენის რომ XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის ლიტრა კვლავ იზრდებაო (გვ 59).

ფაქტიურად სხვა სურათია. 1696 წ. დადასტურებული გვაქვს 20 სტილიანი ლიტრა (დოკ. 1, № 138) ასევე 1710 წ. (იქვე, № 197). XVIII საუკუნის 20-იანი წლებისათვის ლიტრა გაზრდილია — 24 სტილიანია (Hd 14211). 70-იანი წლებისათვის კი 20 სტილიანია (Hd 2695, Qd 7128). უკვე 1784 წლისათვის 21 სტილიანი (Qd 32), ე. ი. 88 წლის მანძილზე ლიტრა 4 სტილით მერყეობს.

მართალია, ორიოდ საბუთით დასკვნების გამოტანა ცოტა სახიფათოცაა, მაგრამ დღე-

სათვის ჩვენ სხვა არაფერი გვაქვს ხელთ. რა ხდება? თუ წინა შემთხვევებში საწყაოს გამოცვლას თან ახლავს მისი შემცირება, ამ შემთხვევაში არის ცდა (შეიძლება ეს კერძო შემთხვევა იყოს) საწყაოს სიდიდის სტაბილიზაციისა.

ვევლადფერი ეს კი ერთ მიზანს ემსახურება — ესაა ფეოდალური ექსპლუატაციის რეკლამენტაცია. ეს ყოველივე ხდება მართლაც უზომოდ გაზრდილი ექსპლუატაციის (არა მარტო, საზომთა ზრდის ხარჯზე) ფონზე, როდესაც ქვეყანაში საბატონო ურთიერთობა მახინჯ ფორმებამდე მიდის.

ვიმორებთ, საწყაოთა ზრდა საუკუნეთა მანძილზე არ ნიშნავს პროპორციულად ექსპლუატაციის ზრდას. საწყაოთა გაზრდა გავლენას ახდენს გლეხთა ექსპლუატაციაზე, მაგრამ, თუ არ ვაფიქსირებთ იმ ედებს, რაც ქვეყანაში მიმართული იყო მწარმოებელი საზოგადოების რაციონალური ექსპლუატაციისაკენ (არჩილი), ბატონყმური ურთიერთობის ნორმალიზაციისაკენ (ვახტანგ VI, ერეკლე II), შეიძლება არა სწორი დასკვნამდე მივიღოთ, რომ უშუალო მწარმოებელი მხოლოდ და მხოლოდ გადასახადების გამოსაღებად არსებობს და საბოლოოდ მას საამისოდ აღარც სრული საკომლო ეყოფა (როცა მთელი საკომლოს ნაკლები გლეხები იშვიათობა იყო).

ანდა როგორც ეხამება ჩვენს წარმოდგენაში ექსპლუატაციის განუწყვეტელი ზრდა მშვიდობიან პერიოდებში ქვეყანაში ეკონომიურ თუ კულტურულ აღმაშენობას, მაგალითისათვის თუნდაც XVII საუკუნე რომ ავიღოთ?

ამ მოსაზრებათა გადაჭრას ავტორის ვერც შეუძლებო. იგი კონკრეტულ საკითხებს სწავლობს, მაგრამ რამდენადაც ჩვენ მიერ წამოჭრილი მოსაზრება უშუალოდ უკავშირდება ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე გავრცელებულ შეხედულებას, რომელსაც ჩვენი ავტორიც იზიარებს, საკითხის დასმა ჩვენ დროულად მიგვაჩნია.

რეცენზიაში გამოთქმული შენიშვნები თუ წამოჭრილი მოსაზრებები ოდნეადაც არ ამცირებენ ნაშრომის ღირებულებას. წიგნის გამოცემით კიდევ ერთი ნაბიჯი გადაიდგა ქართული მეტროლოგიის ისტორიაში. გ. ჯაფარიძის წიგნი სამაგიდო წიგნია სპეციალისტებისათვის.

დარეჟან მებრაქაძე

ШИХАБ АД-ДИН МУХАММАД АН-НАСАВИ, ЖИЗНЕОПИСАНИЕ СУЛТАНА ДЖАЛАЛ АД-ДИНА МАНКБУРНЫ

Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова, Баку, 1973.

Автор труда «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны» («Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны») Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн Мухаммад ал-Мунши ан-Насави был личным секретарем хорезмшаха Джалал ад-Дина Манкбурны (1220—1231 гг.). В течение последних семи лет несчастной жизни Джалал ад-Дина Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави находился на службе у хорезмшаха, выполняя его самые ответственные поручения, составляя и оформляя важнейшие грамоты и дипломатические документы.

О жизни ан-Насави известно очень мало, по крайней мере до появления монголов в Хорасане. О себе средневековый автор сообщает в некоторых главах своего сочинения (см., напр., гл. 65, стр. 195—197; гл. 92, стр. 261—266; гл. 95, стр. 268—269).

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави родился в крепости Хурандиз, в округе Наса, в Хорасане. Наса была его родовым владением. Предполагают, что когда ан-Насави оказался на службе у Джалал ад-Дина должен был быть еще молодым человеком.

После трагической смерти Джалал ад-Дина Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави находился на службе у различных восточных властителей — Эйюбиды ал-Малика ал-Музаффара Газви, владельца Майафарикина, у эмира Баракат-хана, султана Халеба ал-Малика ан-Насира Салах ад-Дина Йусуфа ибн ал-Азиза. В Халебе он и скончался в 647/1249 г.

К составлению своего сочинения ан-Насави приступил спустя десять лет после гибели хорезмийского султана Джалал ад-Дина Манкбурны, т. е. в 1241 г. Как отмечает сам ан-Насави, к этому его побудила известная историческая работа Ибн ал-Асира: «ал-Камил фи ат-тарих» («Всеобщая история»). Этот труд арабского историка ан-Насави высоко ценил, точно так

же как и самого Ибн ал-Асира, считая его правдивым и осведомленным историком. Кроме того, ан-Насави считал себя обязанным изложить историю тех событий, непосредственным участником и очевидцем которых он сам был. В связи с этим он пишет: «конечная цель каждого историка — повторить то, что сказано его предшественником, с незначительным добавлением или сокращением, а затем довести повествование вплоть до своего времени и рассказать о современных событиях. О них он повествует убедительно, подробно, но это не дает полной уверенности. Какая разница между слухами и точным знанием? От слелования преданиям до видения воочию далеко!» (см. Введение, стр. 43—44).

В «Жизнеописании» хронологически изложены события немногим более полутора десятка лет (1214—1231 г.). Поэтому, наибольший интерес специалистов в сочинении вызывают те годы деятельности Джалал ад-Дина, когда ан-Насави был в самых тесных связях с султаном и находился в центре происходивших явлений — 1225—1231 гг. При этом он пользовался также свидетельством разных лиц — участников событий. Таковыми являются, например, кадый Муджир ад-Дин Умар ибн Сад — исполнитель наиболее ответственных дипломатических поручений при хорезмшахе Ала ад-Дине Мухаммаде (1200—1220 гг.) и Джалал ад-Дине, вазир атабека Узбека Рабиб ад-Дин Абу ал-Касим ибн Али, посол султана Джалал ад-Дина к халифу ал-Мустансиру биллаху (1226—1242 гг.), Бадр ад-Дин Тутак ибн Инанджхан, вазир Джалал ад-Дина Шараф ал-Мулк. События предыдущих лет, до поступления на службу к Джалал ад-Дину в качестве его личного секретаря, ан-Насави передает со слов разных лиц.

В этом отношении, бесспорно, ан-Насави заслуживает самого пристального внимания. Иное дело, насколько он беспристрастен в своих суждениях о происхо-

дивших в его время событиях. Следует отметить и то, что ан-Насави единственный историк, в противовес, к примеру, Рашид ад-Дину и Джувейни, находившимся на службе у монгольских завоевателей, противник монголов, описывающий нашествия монгольских полчищ на Среднюю Азию, Ближний и Средний Восток, на народы Кавказа.

Одно несомненно, что в своем труде ан-Насави сравнительно мало места отводит личности султана Джалал ад-Дина. По существу только последние, 108-я, заключительная глава (стр. 296-298) посвящена характеристике Джалал ад-Дина. Ан-Насави не без горечи вспоминает хорезмшаха и восхваляет его как выдающегося политического и военного деятеля. Гибель Джалал ад-Дина Манкбурны ан-Насави считает «величайшим несчастьем».

В предисловии к изданию русского перевода сочинения ан-Насави З. М. Буниятов отмечает и тот высокий авторитет, которым этот труд личного секретаря Джалал ад-Дина пользовался среди средневековых авторов. Особую популярность «Жизнеописание» приобрело среди авторов, работавших в Сирии и Египте. К таким авторам относятся Шихаб ад-Дин Абу Шама ал-Макдиси (1203—1265 гг.), Абу ал-Фида (1273—1331 гг.), Ибн Халдун (ум. в 1405 г.), Ибн ал-Фувати (1244—1323 гг.), Бадр ад-Дин ал-Айни (ум. в 1451 г.), Мухаммад ибн Ибрахим ал-Хазраджи (писал в 1260 г.), географ Ибн Шаддад (ум. в 1285 г.), аз-Захаби (1274—1348 гг.), ас-Сафадди (1296—1363 гг.).

Таким образом, сочинение ан-Насави, обладая всеми преимуществами перед иными средневековыми историческими трудами, например, того же Ибн ал-Асира, еще в середине прошлого века привлекло внимание специалистов. Но каждого из них «Жизнеописание» ан-Насави интересовало с определенной точки зрения. Первым среди них был К. д'Оссон. Его как историка монголов заинтересовали те первые главы сочинения ан-Насави, в которых передана история монголов. Высокую оценку труду Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави дают многие востоковеды — В. Р. Розен, В. В. Бартольд, И. П. Петрушевский, К. Брокельманн и Клод Каэн, иранский историк Аббас Икбал и иракский историк

Аббас ал-Аззави, турецкий востоковед Ибрахим Кафесоглу и египетский историк Хафиз Ахмад Хамди, Б. Шпулер, Г. Готшлак.

Работа над сочинением Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави фактически была начата преподавателем арабского языка Учебного отделения восточных языков при Азиатском департаменте шейхом Мухаммадом Айнадом ат-Тантави. Он переписал выписанную из Парижской национальной библиотеки единственную известную в то время рукопись «Сират» ан-Насави. Ныне известны две рукописи сочинения Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави.

Спустя пятьдесят лет после того, как рукопись Парижской национальной библиотеки была переписана шейхом Тантави и в текст рукописи были внесены некоторые исправления, к подготовке издания приступил французский востоковед О. Удас. В 1891 г. он издает арабский текст рукописи Парижской национальной библиотеки труда ан-Насави, а в 1895 г. его французский перевод.

Рукопись шейха Тантави О. Удасом не использована, хотя он не мог не знать о ее существовании, т. к. к тому времени, как указывает З. М. Буниятов, уже был опубликован каталог В. Р. Розена с описанием списка шейха Тантави. Этот каталог тогда находился в библиотеке Парижской школы восточных языков и был доступен О. Удасу.

Сейчас мы приведем перечень рукописей и других материалов, использованных З. М. Буниятовым при подготовке критического текста сочинения ан-Насави, и наглядно увидим, что у нового издателя оснований для переиздания текста ан-Насави было более чем достаточно.

Как пишет З. М. Буниятов в предисловии к русскому изданию (стр. 13—16), при подготовке критического текста «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны» им использованы следующие рукописи и материалы:

1. В основу критического текста положен список, находящийся в Парижской национальной библиотеке. Рукопись выполнена насхом и датирована 660 г. х. (26.XI.1261—14.XI.1262).

2. Список Британского музея, который не был известен О. Удасу. Как отмечает

3. М. Бунятов, варианты этой рукописи часто совпадают с чтением шейха Тантави.
3. Ленинградский список, переписанный в 1843 г. в Петербурге шейхом Тантави.

4. Издание О. Удаса.

5. Персидский перевод сочинения ан-Насави, изданный Муджтаба Минуви, представляющий сокращенный вариант «Жизнеописания».

6. Учтены также некоторые материалы переводов труда ан-Насави и переиздания текста, подготовленного О. Удасом. В 1914—1916 гг. Юсиф Зия и Ахмед Тевхид опубликовали сокращенный перевод труда ан-Насави по изданию О. Удаса на турецкий язык. В Турции же в 1934 г. вышел турецкий перевод Наджиба Асима, выполненный также по французскому переводу. Этот же перевод был перепечатан в Каире под новым названием «Тарих зухур ат-татар». С учетом французского перевода О. Удаса, С. Л. Волин сделал перевод отрывков сочинения ан-Насави, касающихся истории туркмен. В 1946 г. Мухаммад Али Насих вновь осуществил персидский перевод, а в 1953 г. Хафиз Ахмед Хамди, опять по изданию О. Удаса, — арабское издание текста Шихаб ад-Дина ан-Насави.

Как видно из заглавия и заявления самого издателя в предисловии к книге (стр. 16), перевод сочинения ан-Насави З. М. Бунятовым сделан с подготовленного им критического текста и он, таким образом, представляет собой вторую часть задуманного издания труда Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави.

Поэтому ясно, что в данной рецензии говорить, к сожалению, о качестве критически установленного текста ан-Насави по З. М. Бунятову и его перевода нет возможности. Это станет задачей, по-видимому, ближайшего будущего, когда главная редакция Восточной литературы Издательства «Наука», куда текст ан-Насави с предисловием и указателями представлен к публикации еще в 1967 г. и до сих пор не вышел в свет по не зависящим от З. М. Бунятова причинам, осуществит это издание.

Из отмеченного выше ясно видно и то, что своему переводу с подготовленного им же критического текста сочинения ан-Насави З. М. Бунятов предпослал обширное предисловие, в котором, разумеется, гораз-

до шире, нежели в данной рецензии, изложены история публикаций текста и биография личного секретаря султана Джалал ад-Дина. В предисловии же достаточно широко передано содержание труда ан-Насави, состоящего из введения и 108 глав. Как было сказано выше, «Жизнеописание» после введения начинается главами, касающимися истории появления монголов на политической арене и завершается 108-ой главой, посвященной характеристике султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Положительным фактором хорошего качества перевода является данное Бунятовым описание отдельных терминов на русском языке. Это дает возможность читателю в какой-то мере точнее понять содержание текста.

Наконец, в книге даны комментарии и примечания (стр. 301—414), а в качестве приложения — перечень использованной литературы (стр. 417—423), генеалогия хорезмшахов (стр. 424) и указатели имен собственных (стр. 427—437), географических названий (стр. 437—443) и терминов (стр. 443—444).

Известно, что в «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны» Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави несколько глав специально посвящено истории борьбы Джалал ад-Дина против Грузии, рассказывается о его походах и взятии им Тбилиси и той безжалостной резне, которую Джалал ад-Дин учинил среди христианского населения города, а затем среди мусульманских жителей. Известно также и то, что это сочинение ан-Насави явилось для акад. И. А. Джавахишвили совместно с грузинским источником XIV в. Жамтагмцери основным источником для освещения вопросов истории борьбы грузинского народа против хорезмшаха Джалал ад-Дина. И. А. Джавахишвили в то время пользовался неоднократно упомянутым выше французским изданием О. Удаса.

Вот те специальные главы, которые посвящены нашествию Джалал ад-Дина на Грузию:

1. Глава 48. Рассказ о том, как султан разгромил грузин (стр. 156—159).

2. Глава 49. Рассказ о возвращении султана из Двина в Табриз и оставления (им) правого крыла (армии) в стране грузин в раджабе шестьсот двадцать второго года (стр. 159—162).

3. Глава 53. Рассказ о возвращении султана в страну грузин и взятии им Тифлиса (стр. 167—168).

4. Глава 55. Рассказ о том, что произошло с упомянутыми войсками в стране грузин во время отсутствия султана (стр. 170—173).

5. Глава 80. Рассказ о походе султана на город Лори в стране грузин (стр. 224—225).

6. Глава 81. Рассказ об осаде султаном крепостей Бахрама ал-Курджи (грузина) (стр. 226).

За отсутствием текста оригинала сочинения ан-Насави и возможности сличения его с русским переводом нас, естественно, первым делом заинтересовали примечания к тем главам «Жизнеописания», которые перечислены выше. Примечания к этим главам в целом выполнены удовлетворительно, хотя отдельные из них, как нам кажется, требуют некоторого разъяснения.

Более того, З. М. Бунятов, сам того не подозревая, поправляет И. А. Джавахишвили. Имеется в виду поход Джалал ад-Дина на крепость Кавазин. Ныне современнее село Кавазин входит в состав Болнисского района (см. прим. 3 к главе 81, стр. 396). Акад. И. А. Джавахишвили предполагал, что упоминаемый у ан-Насави Кавазин был крепостью Кварели (Куарин) (Ив. Джавахишвили, История грузинского народа, книга III, Тб., 1966, стр. 73).

Наши разъяснения мы приведем в той последовательности по главам сочинения ан-Насави, в какой они даны в примечаниях у З. М. Бунятова.

1. Примечание 4 к главе 48, стр. 361 — написано: «В это время Грузией правила царица Русудана (1222—1245), дочь царя Георгия IV Лаша. См. Картлис Цховреба, II, 169: «Хорезмийцы пришли на третий год после смерти Георгия Лаша (т. е. в 1225 г.)».

Царица Русудан была не дочерью Лаша Георгия, а его сестрой. Ей Лаша Георгий и оставил царский трон за отсутствием у него совершеннолетнего наследника престола.

2. Примечание 6 к главе 48, стр. 363 — дано: «...Академик Ив. Джавахишвили (История грузинского народа, 47—48), анализируя причины поражения грузинской

армии у Гарни, соглашается с автором хроники (т. е. Жамтаагмцерели. — О. Ц.), который усматривает эти причины во внутривассальных распрях в Грузии (см. также: Ив. Джавахишвили, Древнегрузинские исторические памятники V—XVIII вв., 246—263)».

Причиной поражения грузин у Гарни, помимо другой причины, приводимой ан-Насави и принятой акад. И. А. Джавахишвили, ученый считает не внутривассальные распри, а невольную ошибку, допущенную атабеком Иване Мхаргрдзели. С этим мнением И. А. Джавахишвили, насколько нам кажется, нельзя не согласиться. И. А. Джавахишвили достаточно убедительно отверг утверждения Жамтаагмцерели о распрях, якобы существовавших между Иване атабеком, с одной стороны, и Шалва и Иване Ахалцихели, с другой, в битве при Гарни и явившихся причиной жестокого поражения грузин от войск Джалал ад-Дина.

Как справедливо пишет акад. И. А. Джавахишвили, эти распри между упомянутыми выше лицами, быть может, и существовали, но атабек Иване Мхаргрдзели не мог не понимать всю ответственность стоявшей перед ним задачи, по сравнению с которой, несомненно, на задний план должны были отойти все его личные интересы. Тем более, что за поражение у Гарни позором беславия покрыл бы себя, первым делом, атабек Иване, как амирспасалар грузинских войск, и с этим фактом он также не мог не считаться (Ив. Джавахишвили, История грузинского народа, книга III, стр. 52).

Во втором же труде «Древнегрузинская историческая литература (V—XVIII вв.)», (Тб., 1945, стр. 254) акад. И. А. Джавахишвили приводит известное сведение Жамтаагмцерели о причине поражения грузинских войск при Гарни, но здесь он не высказывает своего мнения по поводу этого сведения. Цель И. А. Джавахишвили в данном случае состояла в том, чтобы показать как описывает Жамтаагмцерели существовавшие в Грузии XIII в. взаимоотношения между господствующими классами в целом, а не конкретно в битве у Гарни.

3. Примечание 1 к главе 53, стр. 368 — «Здесь и далее под Абхазом (აფხაზი) понимается территория, подвластная «Аб-

хазской» грузинской династии, а не Абхазией».

Здесь слово «Абхазская» хотя и дано в кавычках, тем не менее это едва ли меняет существо дела. «Абхазской» грузинской династии в Грузии не было и быть не могло. Здесь вопрос обстоит иначе и в связи с термином «Абхаз», упоминаемом в арабских источниках и порой распространяемом не только на территорию Западной Грузии, но и всей Грузии, ясное объяснение в свое время дал акад. И. А. Джавахишвили. Вот что он пишет: «...Арабские историки иной раз все Грузинское царство называют Абхазией и царя Грузии упоминают царем абхазов, потому что в заслугах царей, объединивших Грузию, большая доля принадлежит также абхазскому царскому дому» (Ив. Джавахишвили, История грузинского народа, книга II, Тб., 1965, стр. 50).

4. Примечание 3 к главе 53, стр. 366— В примечании говорится, по данным Жамтаагмцереги о переговорах, имевших место между Джалал ад-Дином и Авагом, амир-спасатаром грузинских войск, сыном Иване Мхаргдзели, в Бджни и о последующих событиях, о возможном союзе между Грузией и хорезмшахом Джалал ад-Дином в борьбе против монголов еще до взятия хорезмийцами Тбилиси.

В принципе акад. И. А. Джавахишвили согласен с таким возможным фактом переговоров между представителем грузинской царской власти и султаном Джалал ад-Дином. Но грузинский исследователь нерешенным оставляет вопрос о том, когда эти переговоры могли иметь место и между кем. По мнению И. А. Джавахишвили, если эти переговоры состоялись до взятия Тбилиси, то переговоры с Джалал ад-Дином должен был вести сам Иване Мхаргдзели, а не его сын Аваг. Если же эти переговоры были проведены после взятия Тбилиси, то в переговорах должен был принять участие Аваг, т. е. к этому времени атабека Иване уже не было в живых (Ив. Джавахишвили, История грузинского народа, книга III, стр. 56).

Надо только сожалеть, что об этих переговорах ничего не говорится ни у Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави, ни в других восточных источниках.

5. Примечание 7 к главе 55, стр. 374— сын царицы Русудан Давид, прозванный

Нарином после занятия им царского престола совместно с внебрачным сыном Лаши Георгия по имени также Давид, не был Давидом IV Нарином. Давидом IV, царем Грузии, был Давид Строитель (1089—1125 гг.).

6. Примечание 8 к главе 55, стр. 374— Несколько странным кажется заявление о том, что грузины во время кратковременного возвращения себе Тбилиси после овладения им хорезмийцами разграбили его, подожгли и ушли в связи с получением известий о подходе Джалал ад-Дина к городу. Думаем, грабить можно чужое добро, чужой город, а не свой, родной. Здесь уместнее было бы сказать, что грузины увезли с собой все то, что могли, а город подожгли и покинули.

Таковы те немногочисленные разъяснения, которые нам представились необходимыми привести.

В целом, в отношении рецензируемой книги также имеются некоторые пожелания. Во-первых, З. М. Бунятов в примечаниях слишком часто отсылает читателя к источникам. Имеются кое-какие технические погрешности, которых вполне можно было избежать. Как нам кажется, не все места в тексте, нуждающиеся в пояснениях, получили их. Напр., было желательно, если бы примечания имели такие термины, как «батиниты», «ханифиты», «мутазилиты», «шихна» и т. д. Не все термины отражены в указателе, напр. термины «муфтин», «шафиты», «дай'а» и др. Трудно сказать, насколько верно переводить слово «рустак» как «деревня». Слово же «дай'а» в книге переводится то как «поместье», то как «селение».

З. М. Бунятовым проделана большая и кропотливая работа. С критически установленным им же арабского текста переведен на русский язык и опубликован один из важнейших средневековых источников по истории народов Средней Азии, Ближнего и Среднего Востока, Кавказа периода монгольских завоеваний. Поэтому, как нам представляется, выход в свет труда Шихаб ад-Дина Мухаммада ан-Насави «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны» с благодарностью будет воспринят специалистами. Богатая отечественная востоковедная литература пополнилась еще одним серьезным и содержательным трудом.

О. В. ЦКИТИШВИЛИ

ქრონიკა და ჩანაწერები

აკადემიკოს ვახტანგ ბერიძის დაბადების 60 წლისთავი

საბჭოთა ხელოვნების გამოჩენილ ისტორიკოსს, აკადემიკოს ვახტანგ ბერიძეს დაბადების 60 წელი შეუსრულდა. ამ საიუბილეო თარიღს მეცნიერი ხედვა შემოქმედებითი მოღვაწეობის ზენიტში, როცა ყოველი მისი ახალი ნაშრომი ქართული ხელოვნებათმცოდნეობის მნიშვნელოვან მონაპოვრად გვევლინება. ვახტანგ ბერიძე აგრძელებს ქართული ხელოვნების ისტორიის შესწავლის იმ დიდ საქმეს, რომელსაც აკადემიკოსმა გიორგი ჩუბინაშვილმა ჩაუყარა საფუძველი, ჩამოაყალიბა, როგორც დამოუკიდებელი სამეცნიერო დისციპლინა, საქვეყნოდ გაუთქვა სახელი და შემდეგ თვითონვე გადასცა თავის უახლოეს მოწაფეს. დიახ, ვახტანგ ბერიძე ქართული ხელოვნებათმცოდნეობის პატრიარქის, გიორგი ჩუბინაშვილის უახლოესი მოწაფე და მემკვიდრეა. ამიტომ, სრულიად ბუნებრივია, რომ ამჟამად იგი ხელმძღვანელობს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტს, რომელიც გიორგი ჩუბინაშვილის სახელს ატარებს.

პროფესორი ვახტანგ ბერიძე ადრე შეუდგა სამეცნიერო-პედაგოგიურ მოღვაწეობას. ჯერ კიდევ სტუდენტობის წლებში იგი იწყებს ლექციების კითხვას საქართველოს პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში. ინსტიტუტის დამთავრების შემდეგ უშუალოდ მონაწილეობს ქართული ხელოვნების ისტორიის შესწავლის საქმეში და იქიდან მყოფობული დღემდე შეუწეობს ენერჯითა და მიზანდასახულობით იკვლევს ხელოვნების ისტორიის სხვადასხვა საკითხს. მისი ნაშრომები ეხება ძველი, ახალი, და საბჭოთა ქართული ხელოვნების პრობლემებს და უმთავრესად ახლებურად განმარტავენ ბიზანტიური თუ წინა აღმოსავლეთის ქვეყნების ურთიერთ-დამოკიდებულების მთელ რიგ საკითხებს.

თუმცა ვახტანგ ბერიძე ძირითადად ხუროთმოძღვრების ისტორიას სწავლობს, მისი სამეცნიერო მოღვაწეობა მეტად მრავალმხრივია თვით ხელოვნების დარგის, ქრონოლოგიური ფარგლებისა თუ მეცნიერული გასუქების თვალსაზრისით.

თვალი რომ გადავალოთ მის ნაშრომებს, ჩვენ დაეინახავთ ქართული ხელოვნების განვითარების რთულ სურათს. არქიტექტურის ძეგლები წარმოდგენილია ქვეყნის ისტორიის, სოციალური და პოლიტიკური განვითარების ფონზე, მეზობელი ქვეყნების არქიტექტურათა გათვალისწინებით და მათთან კავშირში. ვ. ბერიძეს ეკუთვნის ცალკეული მონოგრაფიები, რომლებიც ქართული არქიტექტურის მნიშვნელოვან ძეგლებს ეძღვნება და რომელშიაც პირველადაა სამეცნიერო ლიტერატურაში მოცემული მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ძეგლების მხატვრული ანალიზი, დადგენილია მათი აგების თარიღები და ადგილი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარებაში. ავტორი, პროფესიით არქიტექტორი, ძირითადად თვითონ ასრულებს ძეგლების ანაზომებს, ნახაზებს, ჩანახატებს.

ავტორის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია ვრცელი გამოკვლევა — „სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII—XVI სს.“, რომელიც საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის ძეგლებს ეძღვნება. წიგნში პირველადაა მოცემული ძირითადი ძეგლების (საფარისა და ზარზმის სამონასტრო ანსამბლები, ბიეთისა და თისელის ტაძრები და მრავალი სხვა) ანალიზი და განმარტებული დებულებები იმ სტილისტიკური ცვლილებების შესახებ, რომელიც ქართული არქიტექტურის ამ ეტაპზე შეინიშნება, პირველადაა გაშუქებული მხატვრულ-სტილისტიკური თვალსაზრისით ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ევოლუციის ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპთაგანი. ასევე სრულიად ახალი ეტაპი ქართული არქიტექტურის ისტორიაში — XIX საუკუნის თბილისის ხუროთმოძღვრების მავალითზე, ყოველმხრივ, ამომწურავადაა განხილული ორტომიან გამოკვლევაში „თბილისის ხუროთმოძღვრება — 1801—1917 წწ.“.

დღე ინტერესს იწვევს ვ. ბერიძის მიერ შედგენილი თავისებური ენციკლოპედიური ლექსიკონი ძველ (პირველი საუკუნეებიდან XIX საუკუნემდე) ქართველ ხუროთმოძღვრებათა, ექსპრესიულთა, მხატვართა და კალიგრაფთა შესახებ.

ვ. ბერიძის სამეცნიერო მოღვაწეობაში დიდი ადგილი ეთმობა ქართული საბჭოთა ხელოვნების ისტორიის შესწავლას. სწორედ მის მიერაა შედგენილი პირველი ისტორიული ნარკვევები ამ პერიოდის ქართული ხელოვნების შესახებ. მდიდარი საარქივო მასალის დამუშავებო, უმოაუერესი ნაწარმოებების მხატვრული ანალიზით ამ ნაშრომებში ნაჩვენებია განვითარების ძირითადი ტენდენციები, რესპუბლიკის სამხატვრო ცხოვრების ფონზე მოცენილია განვითარების მეტად რთული, წინააღმდეგობებით აღსავსე გზა.

აკადემიკოს ვ. ბერიძის მრავალ ნაშრომთა შორის უურადღებას იპყრობს ცალკე წიგნად გამოცემული „Против искажения истории грузинского искусства“, რომელშიც მკაფიოდ მოჩანს ავტორის მსოფლმხედველობა, მისი პოზიცია მრავალსაუკუნოვანი ქართული ხელოვნების შესწავლის საქმეში. ამ წიგნში საბჭოთა მეცნიერისათვის დამახასიათებელი პრინციპულობით, კრიტიკულადაა მიმოხილული მთელი უცხოური ლიტერატურა ქართული ხელოვნების შესახებ XIX საუკუნის პირველი ათეული წლებიდან დაწყებული XX საუკუნის 30-იან წლებამდე. გამოვლენილია ის მცდარი ტენდენციები, რომლებმაც უარყოფითი გავლენა მოახდინეს ქართული ხელოვნების ევოლუციის ობიექტურ ჩვენებაზე მთელ რიგ მეცნიერთა ნაშრომებში.

ვ. ბერიძის ნაშრომები გამოქვეყნებულია სხვადასხვა ენებზე, ჩვენში თუ უცხოეთში. მის სამეცნიერო მოღვაწეობას ფართოდ იცნობენ როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე უცხოეთის სამეცნიერო წრეები.

უაღრესად ფართო და შრომატევადია ვახტანგ ბერიძის პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა: იგი არის თბილისის სამხატვრო აკადემიის პროფესორი, წლების მანძილზე ეთხოვლობდა არქიტექტურის ისტორიისა და ხელოვნების ისტორიის ზოგად კურსებს მთელ რიგ უმაღლეს სასწავლებლებში, არის საქართველოს კომუნისტური პარტიის თბილისის ორგანიზაციის კალინინის სახ. რაიკომის ბიუროს წევრი. არქიტექტურთა კავშირის გამგეობის წევრი, „სსრკ — რუმინეთის“ მეგობრობის საზოგადოების საქართველოს განყოფილების თავმჯდომარე, საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს კოლეგიის წევრი, ძეგლთა დაცვის საქართველოს საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილე, საქართველოს სსრ უმაღლესი სასამართლოს სახალხო მსაჯული, საზღვარგარეთის ქვეყნებთან კულტურული და მეგობრული კავშირი საქართველოს საზოგადოების პრეზიდიუმის წევრი, სამეცნიერო საბჭოების წევრი და ა. შ.

პროფ. ვახტანგ ბერიძე დღესაც ჰაბუკური სიმხნევეითა და გატაცებით განაგრძობს მუშაობას, როგორც მეცნიერი, აღმზრდელი, ხელმძღვანელი და საზოგადო მოღვაწე.

К ШЕСТИДЕСЯТИЛЕТИЮ ПРОФЕССОРА Г. А. ДЗИДЗАРΙΑ

Видному историку, заслуженному деятелю науки Грузинской ССР и Абхазской АССР, члену-корреспонденту АН ГССР, профессору Георгию Алексеевичу Дзидзария исполнилось 60 лет.

Г. А. Дзидзария родился 23 апреля 1914 года в селе Лыхны Гудаутского участка, в семье крестьянина — активного участника борьбы за Советскую власть в Абхазии. В 1939 году закончил Московский государственный институт истории, философии и литературы. Здесь преподавали такие выдающиеся историки как академики Ю. В. Готье, С. В. Бахрушин, М. Н. Тихомиров, Е. А. Косминский, И. И. Мпиз и др.

Трудовая деятельность Г. А. Дзидзария начинается в годы студенчества: с 1936—1938 гг. он преподаватель истории в одной из московских школ, а с 1939 года работает в Абхазском институте языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа АН Грузинской ССР. В 1953—1957 годах он заместитель директора института по научно-исследовательской работе, а с 1966 года — его директор. С 1939 года Г. А. Дзидзария одновременно работает в Сухумском государственном педагогическом институте им. А. М. Горького. В 1957—1966 годах он был ректором этого института и много сил отдал подготовке высококвалифицированных педагогических кадров, коммунистическому воспитанию студенческой молодежи и развитию исследовательской работы.

В 1946 г. Г. А. Дзидзария успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата, а в 1958 г. — доктора исторических наук; в 1960 г. утвержден в ученом звании профессора. Г. А. Дзидзария всегда тепло вспоминает академиков С. Н. Джавашиа, Г. В. Хачапуридзе, Н. А. Бердзенишвили и других видных грузинских историков, которые способствовали ему в его научном росте.

Многогранна научная деятельность Г. А. Дзидзария. Счастливо сочетая в себе незаурядное дарование и широкое историческое образование с завидным трудолюбием, он добился больших успехов в исследовании многих кардинальных вопросов истории Абхазии. (Его перу принадлежит 85 научных трудов — книг, статей и публикаций, в том числе 30 монографий, сборников и брошюр).

Проблематика научных трудов Г. А. Дзидзария охватывает широкий круг актуальных проблем истории Абхазии и частично Грузии и Закавказья в целом в XIX—XX вв. Он исследует такие вопросы, как развитие экономических и социальных отношений, классовая борьба и национально-освободительное движение, прогрессивное значение присоединения Абхазии к России, переселенческое движение (махаджирство), абхазско-грузинские и абхазско-русские культурные взаимоотношения в XIX в. и др. Среди работ Г. А. Дзидзария, посвященных этим проблемам, особое место занимают монографии «Восстание 1866 года в Абхазии» (1955 г.), «Присоединение Абхазии к России и его историческое значение» (1960 г.) «Декабристы в Абхазии» (1970), «Дружба извечная, перушимая. Очерк по истории грузино-абхазских отношений» (в соавторстве с проф. З. В. Анчабадзе 1972 г.), «Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX вв.» (1974 г.).

Большой вклад внес Г. А. Дзидзария в разработку истории революционного движения и героической борьбы за победу Советской власти в Абхазии. В монографиях «Очерки истории Абхазии 1910—1921 гг.» (1963), «Советская власть в Абхазии в 1918 г.» (1972 г.) и др., дана картина жизни Абхазии в годы борьбы трудящихся под руководством партии Ленина за освобождение от гнета помещиков и капиталистов, раскрыта роль большевистских организаций Грузии и Абхазии в борьбе за Советскую

власть, дана характеристика деятельности абхазских революционеров. Видному революционеру и государственному деятелю Е. А. Эшба он посвятил специальную книгу.

Г. А. Дзидзария создал ряд работ по актуальным вопросам социалистического и культурного строительства в Абхазской АССР, в том числе, «В. И. Ленин и Абхазия» (1970 г.). Он — главный редактор и один из основных авторов «Очерков истории Абхазской АССР» (в двух частях), представляющих первое обобщающее марксистское исследование истории края с древнейших времен до наших дней. Им написаны статьи по истории Абхазской АССР, опубликованные в Большой Советской энциклопедии, Советской исторической энциклопедии и Украинской Советской энциклопедии.

Характерной особенностью трудов Г. А. Дзидзария является использование в них большого документального материала, глубокий анализ фактов и явлений, убедительная аргументированность выводов, освещение происходивших в Абхазии исторических процессов в неразрывной связи с событиями и процессами, имевшими место во всей Грузии и в стране в целом.

Большую работу ведет Г. А. Дзидзария по выявлению и изданию документов и исторических материалов. Им опубликованы книги: «Борьба за октябрь в Абхазии. Сборник документов и материалов 1917—1921 гг.» (1967 г.), «Трудящиеся Абхазии — В. И. Ленину» (1970 г.), «С. Т. Званба, Этнографические этюды» (1955 г.) и др. Под его редакцией вышли многие монографии по истории Абхазии, сборники и периодические издания. Он имеет большие заслуги в подготовке педагогических кадров, а также в составлении учебников и учебных пособий. Г. А. Дзидзария — член редколлегии «Грузинской Советской энциклопедии», председатель правления Абхазской организации общества «Знание», правления Абхазского отделения Грузинского исторического общества и т. д.

Г. А. Дзидзария успешно сочетает большую научную и научно-организаторскую работу с широкой общественно-политической деятельностью. Он избирался депутатом Верховного Совета СССР VI, VII и VIII созывов, а также депутатом и председателем Верховного Совета Абхазской АССР, член Абхазского обкома КП Грузии.

За заслуги в научно-педагогической и общественной деятельности Г. А. Дзидзария награжден орденами Трудового Красного Знамени и «Знак Почета», а также многими медалями и Почетными Грамотами Президиума Верховного Совета Грузинской ССР и Президиума Верховного Совета Абхазской АССР.

Пожелаем Г. А. Дзидзария и в дальнейшем плодотворной научной и общественной деятельности.

ერწო-თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1973 წელს

1971 წლიდან თიანეთის რაიონის დაბა სიონში საველე მუშაობას შეუდგა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის სტაციონარი. ეთნოგრაფიული ექსპედიცია მიზნად ისახავდა, ძირითადად, ერწო-თიანეთის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის ეთნოგრაფიულ პრობლემათა თითქმის ყველა ასპექტში შესწავლას, რაც მოითხოვს ხანგრძლივ საველე და კვლევით მუშაობას.

ექსპედიციამ 1971 წლიდან დაიწყო მასალების შეგროვება ერწოს სოფლებში და იქვე ვანაგრძო საველე მუშაობა 1972—1973 წლებში. ექსპედიციის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ: ჯ. სონდულაშვილი (ექსპედიციის ხელმძღვანელი), ვ. ითონიშვილი (მოადგილე), თ. ოჩიაური (რაზმის უფროსი), უმცროსი მეცნიერ თანამშრომლები: ბ. გამყრელიძე, ნ. მაჩაბელი, ნ. მინდაძე, მ. კანდელაკი, ბ. ცინცაძე, რ. თოფჩიშვილი, მ. შველიძე; ლაბორანტები: ნ. სილაგაძე, რ. ქიტცისაშვილი, თ. ჭანიშვილი; მხატვრები — ნ. თენიშვილი; არქიტექტორები — გ. დავითაშვილი; ფოტო გადაღებას აწარმოებდა მ. ფავლენიშვილი; ასპირანტები: ე. ჩიქოვანი, ლ. ბოჭორიშვილი, ვ. ბიჯვაჯა; სტუდენტი — ქ. იაკობაშვილი; მძღოლი — ე. ჩიტიშვილი.

ექსპედიცია სწავლობდა ერწოს მოსახლეობის შემადგენლობას და ეთნიკურ პროცესებს, მატერიალურ კულტურას, მეურნეობის განვითარების ისტორიას, სოციალური ურთიერთობის ფორმებს და სულიერი კულტურის საკითხებს.

მასალები შეიკრიბა შემდეგ თემებზე: საოჯახო ყოფა (ვ. ითონიშვილი), საქორწინო წეს-ჩვეულებები (ნ. მაჩაბელი), ხალხური მკურნალობა (ნ. მინდაძე), გადმოცემები და მაგიურ-რელიგიური წეს-ჩვეულებები (თ. ოჩიაური), მესაქონლეობის საკითხები (ბ. გამყრელიძე), ერწოს მოსახლეობის შემადგენლობა და მთის მოსახლეობის მიგრაციის საკითხები (რ. თოფჩიშვილი), დღეობათა კალენდარი (მ. შველიძე), საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები (ზ. ცინცაძე), ხალხური საღებავები და მუსიკალური ფოლკლორი (ნ. სილაგაძე), ერწოს ტოპონიმია (რ. ქიტცისაშვილი), მიწათმოქმედება, შინამრეწველობა და მატერიალური კულტურის ძეგლები (ჯ. სონდულაშვილი).

ვინაიდან სამუშაოდ შერჩეული რეგიონის ეთნოგრაფიული კვლევა ჯერ-ჯერობით მხოლოდ საწყის სტადიაშია, საველე მუშაობის შედეგებზე მსჯელობაც ნაადრევია. შედეგებს გვიჩვენებს ცალკეული საკითხების მონოგრაფიული შესწავლა. ერწო-თიანეთში მოპოვებული მრავალი საინტერესო მასალიდან შეიძლება შევჩერდეთ მატერიალური კულტურის ძეგლებზე, რომლითაც ეს მსარე მრავალმხრივ მდიდარია. ძეგლების მეტი ნაწილი შეუსწავლელია, ამ თვალსაზრისით უადრესად საინტერესოა ორხევის „ცხრაკარა“.

საერთოდ „ცხრაკარა“ ცნობილი და აღიარებულია სამეფო სასახლედ. კახეთში „ცხრაკარად“ წოდებული მეფის სასახლე რამდენიმეა: ალვანის, მატანისა და თიანეთის ანუ „ბოდოჯის სასახლედ“ წოდებული „ცხრაკარა“. „დარბაზი ბოდოჯი“ კახთა მეფეს კვირიკე III აუშენებია X საუკუნეში. ამის შესახებ „მატიანე ქართლისაჲ“ შემდეგ ცნობას გვაწვდის: „გადადგა თიანეთს და დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი დიდისა კვირიკე მეფისა აგებული“¹. ე. ი. კვირიკე III მიერ აშენებული ბოდოჯის სასახლე დაუწვავს ბაგრატ მეოთხეს, XI საუკუნის 40-იან წლებში. ბოდოჯის სასახლეს ვახუშტი ბატონიშვილიც მოიხსენიებს: „კუალად ამაწვე (ე. ი. კვირიკე კახთა მეფემ. — გ. ხ.) ჰყო სასახლე თიანეთს სახელოვანო“².

აკად. ივ. ჯავახიშვილიც დაინტერესებულა ამ ისტორიული ადგილით, დაუწყია მისი ძებნა, მაგრამ ამოდ: „ცნობების უქონლობის გამო ვერ გამოვარკვეე შემდეგი ადგილების მდგომარეობა. არ ჩანს სად იყო დარბაზი ბოდოჯისა, დიდისა კვირიკე მეფისა აგებული“³. როგორც ჩანს, აკად. ივ. ჯავახიშვილს „ქართლის მატანიანს“ გადმოცემა საკმარისად არ მიუჩნევია და მის იტებას შესდგომია.

უფრო გვიან აკად. ნ. ბერძენიშვილს მოუწახულებია თიანეთის ცხრაკარა, რომელიც თიანეთიდან ორი კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. ეს ძეგლი საჭურის ხეობის მარცხენა ნაპირზე, მაღლობ ადგილზეა აღმართული. აქედან ლამაზად მოჩანს ივრის ხეობა საყარაულომდე, კვეტერასკენ მიმავალი გზა დიდ სივრცეზე, საჭურის ხეობა და ზემო თიანეთის გარკვეული მონაკვეთი, აკად. ნ. ბერძენიშვილი თიანეთის ცხრაკარას შესახებ აღნიშნავს, რომ: „შეიძლება ეს „ცხრაკარა“ იყო დარბაზი ბოდოჯისა სახლი სახელოვანი კვირიკე მეფისა აგებული“⁴. ასეთივე აზრი აქვს გამოთქმული თიანეთის ცხრაკარას შესახებ ვლ. აბრამიშვილსაც. „როგორც სხვა წყაროები, ისე ხალხური გადმოცემები თავისთავად მეტყველებს და გვიმტკიცებს იმ ვარაუდის რწმენას, რომ „ცხრაკარა“ „ბოდოჯია“, მისი დარბაზი კი „ბოდოჯის დარბაზიაო“⁵.

მამასადამე „ბოდოჯის სასახლედ“ წოდებული „ცხრაკარა“ თიანეთის მახლობლად არსებულა. ხოლო მეორე ცხრაკარა კი მდებარეობს ივრის ხეობაში. ბოჭორმის ციხის მახლობლად სოფელ საჩინბოს თავში. ტერიტორიულად სოფელ ბადაანის განაპირას, იქ სადაც მდ. ორხევი იორს უერთდება, მარცხენა ნაპირზე, ცხვირგაშვერილ მთაზეა აღმართული. ძეგლს მეტად მომგებიანი და ლამაზი ადგილი უჭირავს. მის ირგვლივ გადაშლილია ივრის ხეობის მარჯვენა და მარცხენა ხედი. მარცხნივ, სამხრეთით მშვენივრად მოჩანს ბოჭორმის მხარე; წინ სამხრეთ-დასავლეთით იკვლივის მაღალი მთებია; დასავლეთით ხელისგულივით არის გადაშლილი ერწოს მთლიანი ქვაბული; ჩრდილოეთი ე. ი. ცხრაკარას მარჯვენა მხარე გადაჰყურებს ივრის ხეობას, დაბა სიონის მიმართულებით, აღმოსავლეთით კი სასახლეს მაღალტყიანი

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ს. ყაუჩხიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 298.

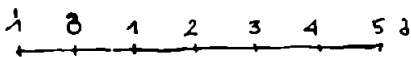
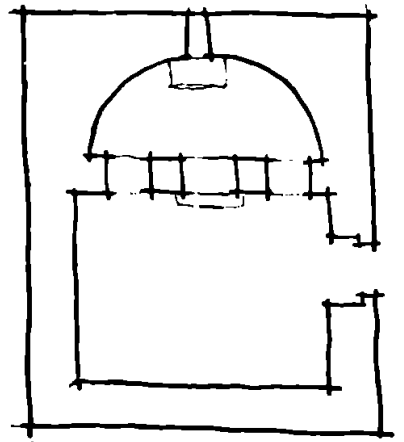
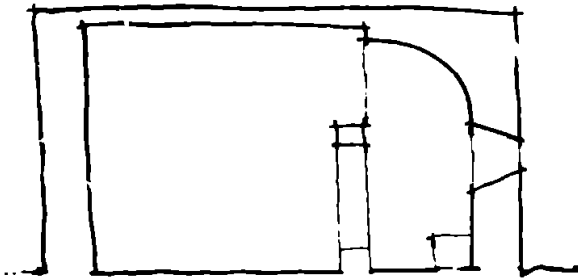
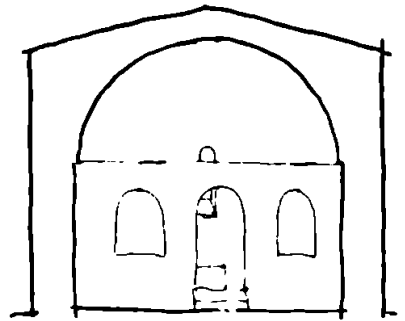
² იქვე.

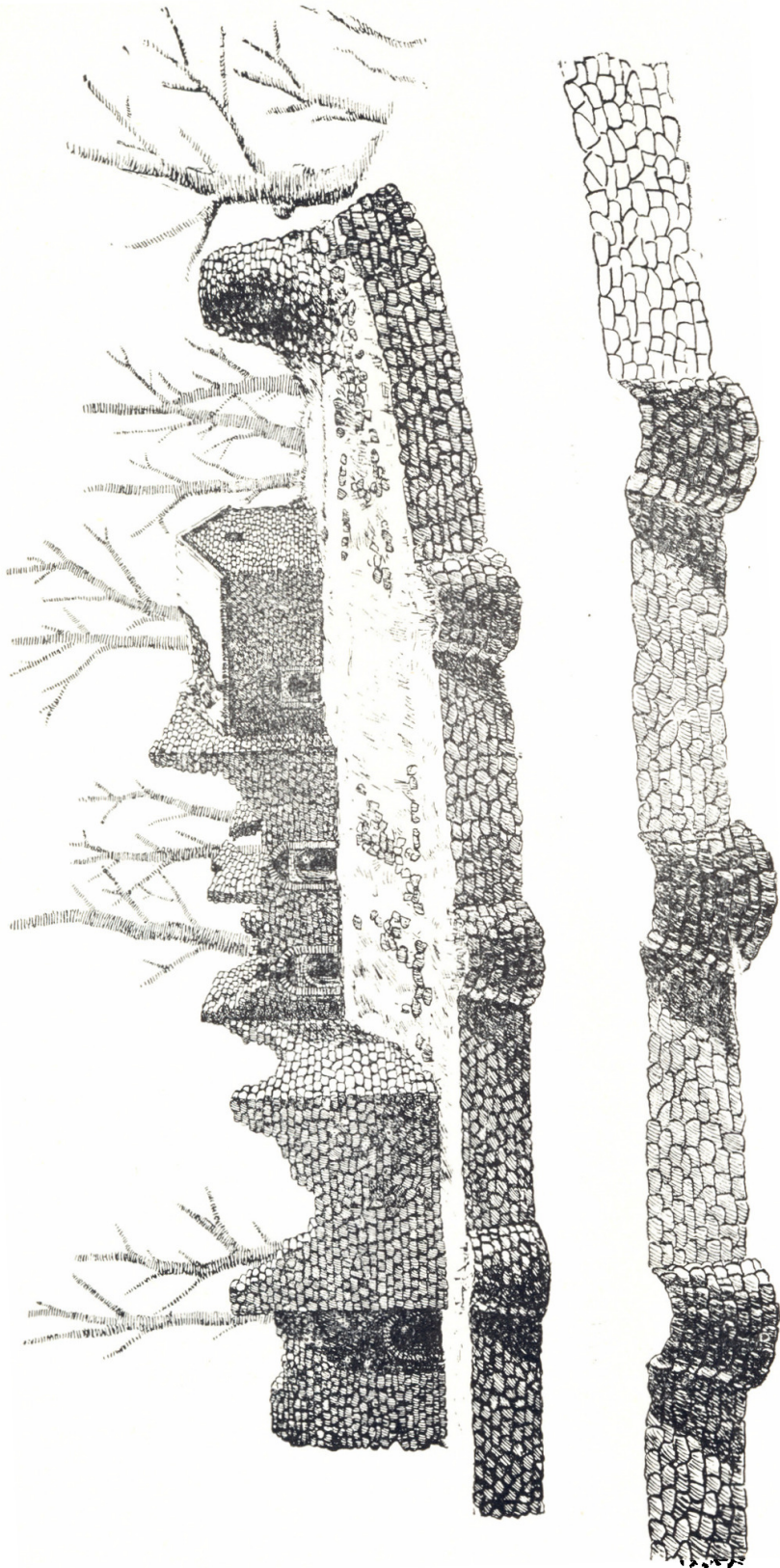
³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ერის ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1948, გვ. 44.

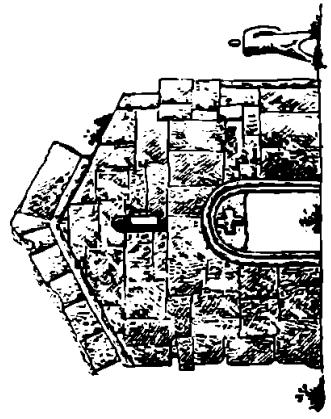
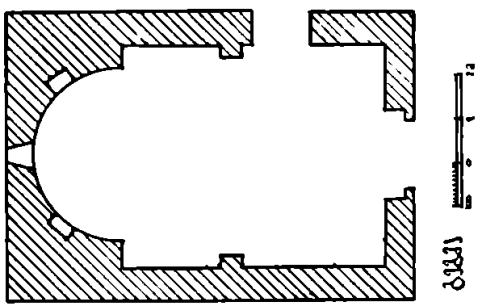
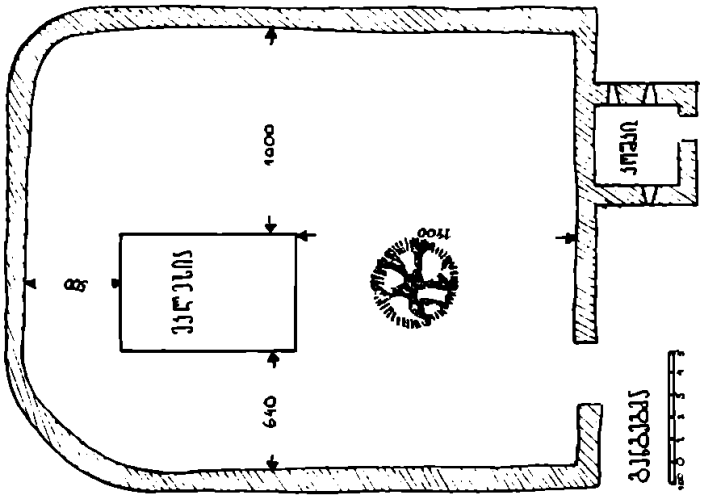
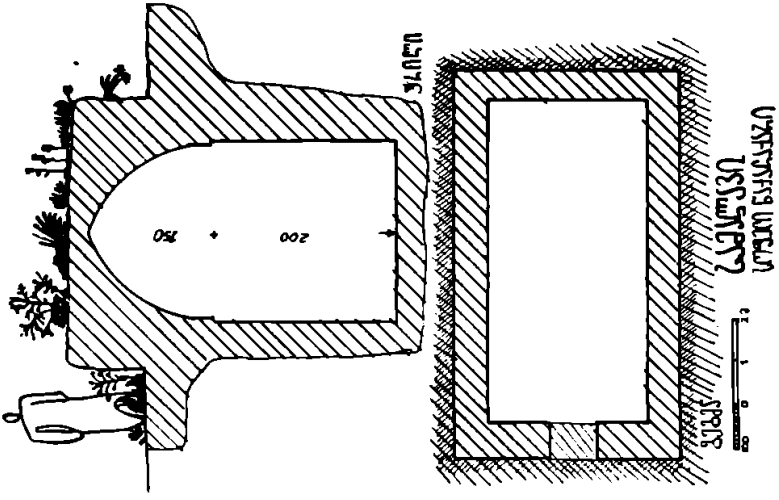
⁴ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი, 1964, გვ. 185.

⁵ ვლ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ვალეთის, ჩელეთისა და ბოდოჯის ადგილმდებარეობის შესახებ, მაცნე, № 2, 1967, გვ. 155.

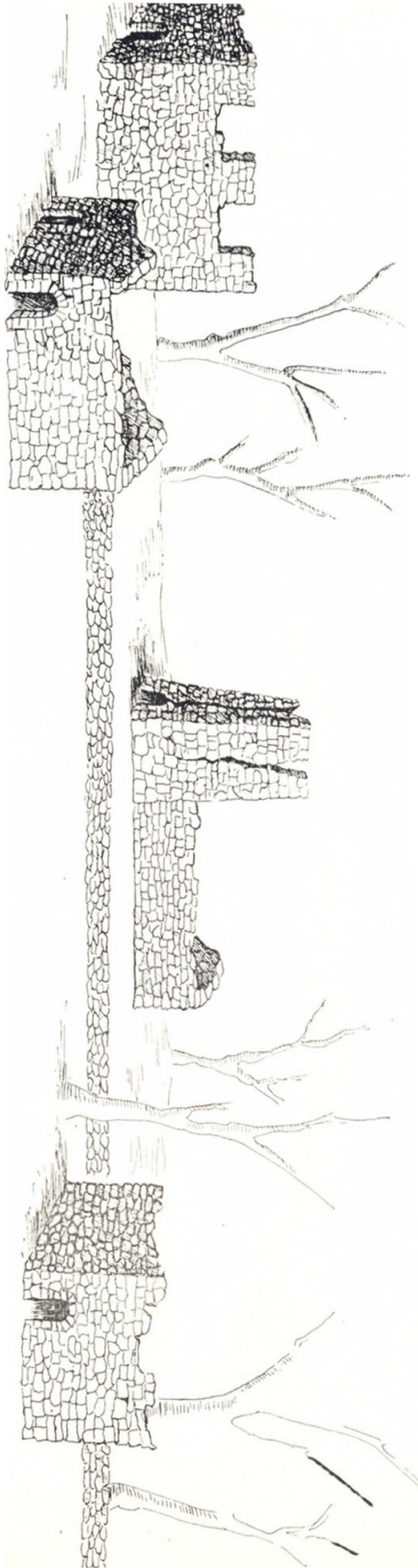
სმ. ბაიბაძის
ცენტრალური

11.1. 1952

பக்கம் 14

მთები, „სალეკის გორა“ დაჰყურებს, რომელზედაც გადადის „საკახეთო“ გზა-ბილიკები. ცხრაკარას აშშენებელ ხუროთმოძღვარს კარგად შეუტრჩევია ადგილის ღირსეული მდებარეობა, ამის წყალობით ცხრაკარა კონტროლს უწევდა, ალბათ, ოთხივე მხრით მიმავალ გზას.

დღეს ცხრაკარას ნანგრევები საუკუნოვანი ტყით არის დაფარული. ბადაანის სოფლის ბოლოს ძირითად გზას გამოეყოფა პატარა ბილიკი, რომელსაც ცხრაკარაში შეეყავართ. სასახლის თავშივე მოჩანს დულაბით ნაშენი კედლის ნაშთი, რომელიც თავის დროზე კარიბჭის კედელი უნდა ყოფილიყო. აქვე სასახლის მისასვლელი გადაკვეთილია დიდი ხელოვნური თხრილით, რომლის გასწვრივ გადის ბურჯიანი კედლის გალავანი. ასეთი გალავანი ორია: პირველი, სასახლის სამხრეთ ნაწილს გაჰყვება, მეორე კი სასახლის ძირითად ნაგებობას უვლის გარს. გალავნის ბოლოში (ფერდობიდან ფერდობამდე) დიდი ხელოვნური თხრილის კვალია. გალავნის შიგნით ნაგებობათა ანსამბლია. წინა ეზო, როგორც ჩანს, სამეურნეო ნაგებობებს ეკუთვნოდა, რადგან აქ სამი დიდი, დულაბით ქვევრისებურად ნაგები პურის ხარო გვხვდება. სამეურნეო ნაგებობათა უკან დიდი სასახლის კედლის ნანგრევებია შემორჩენილი. ნაგებობების ნაშთის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ სასახლის შენობა ორ ან სამსართულიანი უნდა ყოფილიყო. პირველი სართულის კედლებში ვხვდებით ბუხრებს, თახჩებს, თაღოვანი კარის ნაშთებს. საშენ მასალად გამოუყენებიათ რიყისა და კლდის ქვა, სასახლე ნაგებია დულაბის ხსნარით. სასახლის დასაწყისში შემორჩენილია ერთნაფიანი ეკლესია, რომლის სახურავი ჩანგრევის პირამდეა მისული. ეკლესია ეტყობა შუასაუკუნეებში აღუდგენიათ (იხ. ტაბ. I). სასახლეზე აღმართულია კოშკისებური ბურჯი, რომლის გულშიც დიდი, ქვევრისებური ქვითკირის ხაროა მოთავსებული. თუ რა დანიშნულებას ასრულებდა ეს ნაგებობა ჯერჯერობით ამის თქმა არ შეგვიძლია.

ცხრაკარა მოიცავს შემდეგ ფართობს: სიგრძე 66 მ., თავის სიგანე — 14 მ., ბოლოსი — 20 მ., აქ არ შედის სამხრეთ ფერდობზე აღმართული კედელ-ბურჯების ზომა და ამიტომ ცხრაკარას ზუსტი ზომა არ არის ნაჩვენები.

სასახლის შიგნით ოთახების ზომა ასეთია: პირველი ოთახი 3.40×4.40 კვ. მ., მეორე ოთახი 10×4.90 კვ. მ., მესამე ოთახი 5×5.40 კვ. მ., მეოთხე ოთახი 7.70×2.40 კვ. მ., მეხუთე ოთახი 6.80×3.60 კვ. მ., მეექვსე ოთახი 7×6 კვ. მ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სასახლე ორ ან სამსართულიანი შენობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. (ეს აზრი გვიჩნდება, როდესაც დიდი დარბაზის კედლების ნაშთს ვაკვირდებით). სასახლე, ალბათ, ტერასულ ნაგებობას წარმოადგენდა. თუმცა, ამას შემდგომი კვლევა-ძიება დაადგენს (იხ. ტაბ. II, ცხრაკარა სამხრეთის ხედიდან).

ცხრაკარასა და მისი გარემოს შესწავლისას არ შეიძლება არ მოგავონდეთ ვახუშტი ბატონიშვილის ერწოს აღწერილობა: „ხოლო ბოჭორმის ზევით ერთვის იორს დასავლეთიდან ერწოს წყალი, გამოსდის ხერკისა, და ერწო-თიანეთის შუამთას და მოდის აღმოსავლეთ სამკრეთ შუა. ამ წყალზედ არს მონასტერი მცირე შევნიერი, შევნიერს ადგილას და აწ ხუცის ამარ. და არს კეობა ესე იმიერ და ამიერ შენობა დაბნებიანი, კვალად ამავე წყლის შესართავს ზეთ. იორის პირზედ არს, აღმოსავლეთით კერძ. ქალეთი, შენობა დიდი და შემეუსვრილი, ვგონებ ამას ჩელეთად“. ვახუშტი ბატონ-

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 91.

ნიშვილის მინიშნებით, მართლაც ერწოს წყლის (ძეძამის) შესართავთან არის პატარა ლამაზი, შირმის ქვით ნაგები ეკლესია, გალავნითა და კოშკით შემორჩენილი, აქვეა სხვადასხვა ხასიათის ნაგებობები „მონასტერი მცირე შეენიერი, შეენიერის ადგილას და აწ ზუცის ამარ“⁷ (იხ. ტაბ. III). ხოლო ამავე წყლის შესართავთან (იგულისხმება ერწოს წყალი — ძეძამი. — ჯ. ს.), ზევით იორის პირზედ „არს აღმოსავლით კერძ-ქალეთი, შენობა დიდი და შემუსვრილი“, ვგონებ ამას ჩელეთად“⁸. მინიშნება ზუსტი უნდა იყოს, ასეთ დიდ და შემუსვრილ შენობად შეიძლება ჩვენ მიერ აღწერილი ცხრაკარა მივიჩნიოთ. მაშინ, როდესაც სასახლის გარშემო და მის უახლოეს ტერიტორიაზე მრავალი სიძველეებია (ეკლესიები, კოშკები, საცხოვრებელი ნაგებობების ნაშთები, სამეურნეო ნაგებობანი და სხვა). ამასთან ერთად, აქვე ცხრაკარას ძირში არის სოფელი, რომელსაც „საჯინიბო“ ეწოდება (იხ. ტაბ. IV). თავისთავად ტოპონიმი „საჯინიბო“, სამეფო სასახლესთან არსებულ სამეურნეო ნაგებობას უკავშირდება, იგი საბას განმარტებით, ცხენთა სადგურ-სახლს ნიშნავს⁹. ხოლო ცხრაკარას წინ მდებარე ტერიტორიას იორ გალმით, ნაქალაქარი ჰქვია. აქ საქმე შემთხვევით ამბავთან არ უნდა გვქონდეს. ამავე ცხრაკარას ძირში ჩრდილოეთის მხრიდან, სადაც ორხვევის ხეგია, ტყეში მივაკვლიეთ ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებს, რომელთაც ხეობის მარცხენა ნაპირი ეკავათ. ნაგებობათა განლაგება ტერასულია, ხეობის მარჯვენა და სხვა დანარჩენ ტერიტორიაზე აკრეფილია სხვადასხვა ეპოქის ძვირფასი არქეოლოგიური მასალა.

ძველი ქალაქი ქალეთი, ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით იგივე „ჩელეთი“ ანუ „ჩელთა“, როგორც ლეონტისა და ჯუანშერის ცნობით, ასევე ისტორიული წყაროებისა და მკვლევართა გარკვეული ნაწილის ვარაუდით ივრის ხეობაშია საგულისხმებელი. ივრის ხეობას კი, საერთოდ, კახეთის ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. VII—XI საუკუნის ცნობების მიხედვით კახეთის პოლიტიკური ცენტრი ამ ხანებში ჯერ ისევ ივრის ხეობაში იგულისხმება¹⁰. კახეთის გეოგრაფიული საზღვრების განხილვისას ლეონტი მროველი მეტად მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის ჩელეთის შესახებ. ჩელეთი მას, უეჭველია, კახეთის თავდაპირველ ცენტრად აქვს წარმოდგენილი: „ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთს მთას შორის, არავკავთაგან ვიდრე ტყეებამდე, რომელი არს საზღვარი პერეთისა, და მან კახოსს აღაშენა ჩელეთი; კუხოსს შეეწია შენებასა ჩელეთისასა. რამე თუ ღედაციხე კახოსის ხუედრი იყო და მისცა კახოსს შეწვევისათვის და შეეწია შენებისა ჩელეთისასა, რომელსა ბერ ერქვა პირველ შენებულსა კახეთისასა“¹¹. რა თქმა უნდა, ამ ადგილის პოვნა-დადგენა უდიდესი მნიშვნელობის საკითხია. აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „ვახუშტის მოსაზრება, რომ ჩელეთი შემდეგი დროის ქალეთი იყო მეტად საყურადღებო ჩანს. ამავე წყლის (იგულისხმება ერწოს წყალი — ძეძამი) შესართავზეთ იორის პირზედ არის აღმოსავლეთ კერძ ქა-

⁷ ქართლის ცხოვრება, 1, 1955, გვ. 91.

⁸ იქვე.

⁹ ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1928; დ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1961.

¹⁰ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 180.

¹¹ იქვე.

¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 9.

ლეთი. შენობა დიდი და შემუსვრილი ვგონებ ამას ჩელეთად, რომელ აღშენა ეკლესია კეთილ შევნიერი გუმბათიანი და დასვა ეპისკოპოსი მწყემსი, ერწოთიანეთისა, ფშავ-კვესურისა და კვეისა. თავის მოსაზრებას, რომ ქალეთი იგივე ჩელეთია ვახუშტი შემდეგ მომენტებზე ამყარებს: 1. ლეონტის ცნობის კონტექსტზე, სადაც სავარაუდებელია, ჩვენთვის ჩელეთის მდებარეობა ბოკორმის მახლობლად; 2. ქალეთის ნანგრევების ხასიათზე „შენობა დიდი და შემუსვრილი“; 3. ქალეთის სავარაუდებელი სამწყემსოს საზღვრებზე; 4. გადმოცემაზე, რომ აქ გორგასალ აღშენა ეკლესია (ქრით კი გორგასალ დასვა მეცხრე ეპისკოპოსი „ჩელეთას, რომელ სოფელშუა აღაშენა“); 5. უეჭველია ვახუშტომ ისიც კარგად იცოდა, რომ ქალეთი, ძველად ქვეყნის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო და შეიძლება ქალაქიც. ამრიგად, ჩელეთი კახოსის მიერ აგებული ცენტრი იყო კახეთისა, გორგასალმა ჩელეთს დასვა ეპისკოპოსი და ეკლესია ააგო, ლეონტისა და ჭუანშერის ამ ცნობის მიხედვით, როგორც აღვნიშნეთ, ჩელეთი და ჩელთა ივრის ხეობაში არის საგულისხმებელი¹³. ე. ი. დედაციხის (ბოკორმის) ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო.

ჩელეთი, რომ ქვეყნის ე. ი. კახეთის პოლიტიკურ ცენტრად არის მიჩნეული, ამას კარგად მოწმობს ანასეული ქართლის ცხოვრების ერთი ადგილიც: „ბერ ერქვა პირველ შენებულსა კახეთისასა“, რომელიც შემდეგი დროის ჩელეთია¹⁴. ჩელეთს მოიხსენიებს სომეხი ისტორიკოსი ლევონდიც. ხალიფა მანსურის დროს ხაზარებს დაულაშქრავთ ალვანეთი და ქართლი, ქართლის სამთავროში მათ აუღიათ შვიდი პროვინცია: შუჩქი, ქვეშეაფორი, ჩელეთი, წუქეთი, ველისციხე, თიანეთი და ხერკი. ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 764 წ. ამგვარად, ხაზარებს ჰერეთი (წუქეთი, ველისციხე) კახეთი (თიანეთი, ჩელეთი) და კუხეთი (ხერკი, სუჯეთი) მოუბრებიათ¹⁵.

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებას არ ეთანხმება ვლ. აბრამიშვილი. ის აღნიშნავს: „ჩვენი აზრით, ჩელეთი და ქალეთი კახეთის სხვადასხვა დასახლებული პუნქტების სახელებს წარმოადგენენ. ქალეთი, მისი ციხე, მისი ხატი და ქალეთის სიონი მდებარეობდა ერწოსა და თიანეთის გვერდით, ხოლო ჩელეთი ყვარელის რაიონშია საძიებელი. და ჩელეთს გულისხმობს „ჩელეთის წყალზე“, რომელიც ჩრდილოეთით ერთვის ალაზანს ენისელის მახლობლად“¹⁶.

ჩვენი აზრით, ჩელეთისა და ქალეთის სხვადასხვაობის ჭეშმარიტებას მომავალი არქეოლოგიური გათხრები დაადგენს. ჭერჯერობით მეცნიერული დასკვნის გამოტანა ნაადრევია. თუმცა, არ არის გამორიცხული, რომ ქალეთი და ჩელეთი სხვადასხვა ქალაქების სახელწოდებები იყოს და ორივე მათგანი ივრის ხეობაში იყოს სავარაუდებელი. დღევანდელ ქალეთად ნაგულისხმევ ადგილს, მართლაც, დიდი, ქალაქური ცხოვრების კვალი ატყვია.

ზოგიერთ წყაროში ქალეთი მთელ მხარედ არის ნაგულისხმევი. მაგალითად, ქართლის მოქცევის მიხედვით წმინდა ნინო მთიელების მოსაქცევად წობელს მოსულა: „მორვიდა ერწოდ და დადგა ქალეთს, დაბასა ედემს“. ქალეთი რომ ერწოში არ უნდა იგულისხმებოდეს ეს ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა. მისივე აზრით ქალეთი ერთი პუნქტი კი არა, არამედ მთელი

¹³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

¹⁴ ანასეული ქართლის ცხოვრება, ს. ყ ა უ ჩ ხ ი შ ვ ი ლ ი ს გამოცემა, ტ. I, თბილისი, 1942, გვ. 5.

¹⁵ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, უჯარმა, თბილისი, 1966, გვ. 101.

¹⁶ ვ ლ . ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151—152.

მხარეა¹⁷. ასევე ჩვენ მიერ აღწერილი ცხრაკარას მიდამო დილა ქალაქის კვალს ატარებს და გამოირჩევა თავისი სიძველით. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ცხრაკარას გარშემო მდებარე ტერიტორია და თვით ცხრაკარა კახეთის პოლიტიკური ცენტრი, ჩელეთი უნდა იყოს. ამის საფუძველს იძლევა შემდეგი მონაცემები: 1. ლეონტის ცნობის მიხედვით, ჩელეთი უნდა მდებარეობდეს ბოჭორმის სიახლოვეს („დედაციხესთან“). 2. ცხრაკარას გარშემო არსებული მრავალი ნამოსახლარების, ეკლესიების, კოშკებისა და სამეურნეო ნაგებობათა ნაშთი. 3. ცხრაკარასთან არსებული ტოპონიმი „საჭინიბო“. 4. ცხრაკარას წინ მდებარე იორს გაღმა ტერიტორია, რომელსაც ნაქალაქარი ეწოდება. 5. საქალაქო ცხოვრებისათვის გეოგრაფიულად ხელსაყრელი პირობები (ცხრაკარა მდებარეობდა გზაჯვარედინზე და მოსალოდნელია მას ამ ვზეების დაცვაც ევალებოდა). 6. თვით ვახუშტი ბატონიშვილის შეხედულება „ვგონებ ამას ჩელთადო“. 7. ასევე ზედაპირული არქეოლოგიური მასალა მიუთითებს, რომ ენეოლითის ხანიდან, გვიანფოდალურ ხანამდე ცხრაკარას გარშემო ტერიტორია ინტენსიურად იყო დასახლებული.

ყველა ზემოთ მოტანილ მოსაზრებათა სისწორეს მომავალი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დაადგენს.

¹⁷ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26; ი ვ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველთა ერის ისტორია, ტ. I, გვ. 306.

სამეცნიერო მივლინება უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკაში

ქართველი ეთნოგრაფების ყურადღებას დიდი ხანია იპყრობს უნგრეთში დაცული ეთნოგრაფიული ხასიათის კოლექციები, რომლებიც გასული საუკუნის 90-იან წლებში შეგროვდა კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში ცნობილი უნგრელი არქეოლოგისა და მეცენატის ევგ. ზიჩის ხელმძღვანელობით. ამ კოლექციების დიდი ნაწილი აღწერა და გამოაქვეყნა ევგ. ზიჩის თანამშრომელმა იანკომ, მაგრამ მათი ადგილზე შესწავლა, უშუალოდ გაცნობა ამ ბოლო დრომდე ქართველ მეცნიერებს ვერ მოუხერხდათ.

1973 წლის აპრილის ბოლო რიცხვებიდან თითქმის ერთი თვის მანძილზე მუშაობდა უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკაში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო ექსპედიცია უნგრეთის მუზეუმებსა და არქივებში დაცული ქართული მასალების შესასწავლად. ექსპედიციის წევრების მოვალეობას, რასაკვირველია, ზიჩისეული ეთნოგრაფიული თუ არქეოლოგიური კოლექციების გაცნობაც წარმოადგენდა.

სამეცნიერო ექსპედიციაში შედიოდა არქეოლოგი — პროფ. ა. კალანდაძე, ხელოვნებათმცოდნე — რ. ყენია, ეთნოგრაფი — გ. ჯავახიშვილი და ამ ექსპედიციის ერთ-ერთი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატი გ. შარაძე. ჯერ კიდევ 1970 წელს, ბუდაპეშტში ყოფნისას, გ. შარაძე გაეცნო იქ არსებული ქართული სიძველეების ერთ ნაწილს და სწორედ მისი მცდელობის შედეგად გაიგზავნა ჩვენი ექსპედიცია უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკაში.

ჩემი, როგორც ეთნოგრაფის, უმთავრესი საზრუნავი იყო უნგრეთში დაცული კოლექციებისა თუ ცალკეული ნივთების შესწავლა-გაცნობა, როგორც დიდი ნაწილი ევგ. ზიჩის სახელთანაა დაკავშირებული.

ცნობილია, რომ ევგ. ზიჩის ექსპედიციის მთავარი ამოცანა იყო უნგრელთა წინაპრების პირველსაცნობისი ადგილის მოძიება-დათვალიერება აზიაში, კერძოდ, ვოლგისა და კამის აუზში. IX საუკუნის პირველ ნახევარში უნგრელთა წინაპრები უკვე დონისა და დუნაის ქვემო წელს შორის მდებარე ტერიტორიაზე სახლობდნენ. ბულგარელებისა და პაჭანიკების მიერ დევნილი უნგრელები 896 წელს კარპატების აუზში დამკვიდრდნენ. ზოგიერთი უნგრელი მეცნიერის აზრით, პაჭანიკების მიერ დევნილი უნგრელთა წინაპრების ერთი ნაწილი ამ 10 საუკუნის წინათ კავკასიაში, კერძოდ, ნახიჩევანის მახლობლად დასახლებულა. გასაგებია გასული საუკუნის მიწურულს, აზიაში მოგზაურობისას თუ რატომ ეწვია ევგ. ზიჩი ორჯერ კავკასიას.

უნდა აღინიშნოს, რომ კავკასიაში შეკრებილი როგორც ეთნოგრაფიული, ისე სხვა ხასიათის მასალა ევგ. ზიჩის თანამშრომლების ვოშინსკისა და პოშტა ბელას¹ დიდი ღვაწლის შედეგია. ევგ. ზიჩი (იგი ბარონი იყო) უმთავრესად

¹ 1962 წელს პოშტა ბელას დაბადებიდან ასი წლისთავზე ბუდაპეშტში გამოიკა დღიურები კავკასიაში მისი მოგზაურობის შესახებ. ამ დღიურებში საქართველოზეცაა საუბარი და ამდენად მათი თარგმნა აუტოლებელია. აღნიშნული ნაწარმოებია ექსპედიციათბილისში ჩამოიტანა და იგი კერძოდ: თ ჩვენს ხელთაა.

აფინანსებდა ექსპედიციის მუშაობას. რაც შეეხება იანკოს, რომელმაც გამოსცა ექსპედიციების მიერ შეკრებილი მასალები, იგი საერთოდ არ ყოფილა კავკასიაში.

ევგ. ზიჩის კოლექციები თავდაპირველად ერთად იყო თავმოყრილი, 1956 წლის შემდეგ ისინი დაანაწილეს: არქეოლოგიური კოლექციები გადაეცა ნაციონალურ მუზეუმს, ეთნოგრაფიული — ეთნოგრაფიულ მუზეუმს, ხოლო ხელოვნების ნიმუშები კი ფერენც ჰობის სახ. აღმოსავლეთ აზიის ხელოვნების მუზეუმს.

ეთნოგრაფიის მუზეუმში თავმოყრილი კოლექციები საკმაოდ მრავალრიცხოვანია, როგორც ჩანს, მათი ერთი ნაწილი სრულად არაა აღწერილი ან გამორჩენილია კატალოგებში, ზოგი მათგანი კი კატალოგებში აღრიცხულია და ადგილზე არ არის. ერთი სიტყვით, ჩვენ ეხლაც არა ვართ დარწმუნებულნი, რომ შევსებით იქ არსებული სრული მასალის შესწავლა. იგივე შეიძლება ითქვას მუზეუმის ფოტოტექის შესახებაც. როგორც ჩანს, მეორე მსოფლიო ომის დროს ნაწილი მასალისა განადგურდა, ნაწილი აირია სხვა კოლექციებში. ეთნოგრაფიული მუზეუმში მოკლე ხანში სხვა, ახალ შენობაში გადადის და ამის შემდეგ, ალბათ, შესაძლებელი გახდება ევგ. ზიჩის კოლექციების საბოლოო დალაგება-აღდგენა. მაგრამ, მიუხედავად ზემოთქმულისა, ის კოლექციები, რომელთა ნახვაც და თითქმის მთლიანი ფოტოფიქსაციაც ჩვენ შეეძელით, საკმაოდ შთამბეჭდავია.

ეთნოგრაფიის მუზეუმში დაცული ევგ. ზიჩის კოლექციების დიდ ნაწილს ტანსაცმელი, საბრძოლო იარაღი, ცხენის აკაზმულობა, მუსიკალური ინსტრუმენტები და სხვ. ნივთები შეადგენენ. ყველა ეს ნივთი დიდი გემოვნებითაა შესრულებული, მდიდრულადაა შემკული და ეტყობა, რომ მაღალი საზოგადოების წარმომადგენელთათვის იყო განკუთვნილი. ეს გასაკვირი არაა, რადგან ბარონ ზიჩის თავისი წოდების შესაფერის საზოგადოებასთან ჰქონდა ურთიერთობა. შედარებით მცირედაა წარმოდგენილი კოლექციებში სასოფლო-სამეურნეო იარაღები და საოჯახო მოხმარების საგნები (უმთავრესად მცირე ზომის მაკეტების სახით) და ჭურჭელი.

კოლექციაში წარმოდგენილი ტანსაცმლიდან ყურადღებას იქცევს ოქროსა და ვერცხლის სირმებით შემკული ნაბღები, რომელთაგან განსაკუთრებით გამოირჩევა ორი მცირე ზომის თეთრი ნაბადი; დახვეწილი გემოვნებითაა შესრულებული ოქრომკერდით ნაქარგი ქალის შუბლისპირები და სარტყლები: ჩაფრასტები და მამაკაცის ქამრები. დაახლოებით იგივე ითქმის საბრძოლო იარაღისა (როგორც ჩანს იგი ზუგდიდშია დამზადებული) და ცხენის აკაზმულობის შესახებ. მუსიკალური ინსტრუმენტების დიდი ნაწილი ძვლითა და სადაფითაა ინკრუსტირებული: ასევე გამოირჩევა ვერცხლის სასმისები — კულები, აზარფეშები და სხვა.

ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მიწის დასამუშავებელი სასოფლო-სამეურნეო იარაღების, საოჯახო მოხმარების საგნებისა და კერამიკული ჭურჭლის ნიმუშების გაცნობას. ეს უკანასკნელი ძალიან ძუნწადაა წარმოდგენილი კოლექციებში, მაგრამ მათი გაცნობა მეტად საყურადღებო იყო. მიწის დასამუშავებელი იარაღებიდან პირველ რიგში ყურადღებას იპყრობს ხის სახენელის ასლი, რომელიც ჩვენში კარგად ცნობილი ფშაური სახენელის იდენტურია; აქვეა კეკრის, უღლის, ფოცხის მოდელები. მცირე

ზომის მოდელებითაა წარმოდგენილი საქსოვი ყდა თავისი ფირფიტებით, ჯარა, თითისტარი და სხვა. აქვეა ქართული წალდის მოდელი და ორნამენტირებული ქართული ცული, რომელიც ადრეფეოდალური ხანიდანაა ცნობილი.

კერამიკული ჭურჭელი რამდენიმე ცალითაა წარმოდგენილი და უმთავრესად შროშის ნაწარმს მიეკუთვნება. სპეციალისტების აზრით, იგი მოდებამდების ნახელავი უნდა იყოს დათეშიძის ქარხნიდან. ყურადღებას იპყრობს ციკნის ტყავისაგან დამზადებული ლამაზად შემკული ტიკტორა, ტყავის წყლის ჭურჭელი, ჭილის წნული კალათები ბათუმიდან და სხვა.

აქ ჩამოთვლილი ნივთები მხოლოდ ერთი ნაწილია იმ დიდი კოლექციისა, რომელიც ევგ. ზიჩის მიერაა მოპოვებული კავკასიაში. საქმე იმაში გახლავთ, რომ კატალოგებში ნივთების აღწერისას არასად არ არის მითითება მათი სადაურობის შესახებ, მთელი კავკასიური მასალა აღნიშნულია კავკასიით, თბილისით, ბაქოთი, ხუნძახით, დაღესტნით, ჩეჩნეთით, ვლადიკავკაზით, თითო-ჯერაა ნახსენები ბათუმი, ეკატერინოდარი და მესხეთი. ეს მხოლოდ საგნის შექმნის ადგილს მიუთითებს და არა მის სადაურობას. ამის მანიშნებელია მესხეთით აღნიშნული შავად მოჭიქული ჭინჭილა შროშიდან, ოდესაში შექმნილი ქალის ქართული კაბა და თბილისით აღნიშნული ბევრი არაქართული ნივთი. ეს გარემოება აძნელებს არსებული კოლექციებიდან საკუთრივ ქართული წარმომავლობის ნივთებისა თუ საგნების გამოყოფას, მით უმეტეს, რომ ბევრი მათგანი, ზოგადკავკასიური წარმომობისაა. რაც შეეხება ამ ნივთების მხატვრულ ღირებულებას, რომელთაც ჩვენზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინეს, მათ შესახებ, ალბათ, ხელოვნებათმცოდნე რ. ყენია იმსჯელებს.

კავკასიური სიძველენი უნგრეთში მარტო ეთნოგრაფიის მუზეუმში არაა დაცული; ფერენც ჰოპის სახელობის აღმოსავლეთ აზიის ხელოვნების მუზეუმის ექსპოზიციაში გამოფენილია სასმისები (ყანწები) საქართველოდან და ხალიჩა, რომელიც თავისი მოხატულობით ყაზახს მიეკუთვნება, დამზადების ადგილი ცნობილი არ არის.

სოფელ ზალაში ვეწვიეთ მიხაი ზიჩის სახლ-მუზეუმს. მუზეუმის ექსპოზიციის დათვალიერებამ დიდი სიამოვნება მოგვანიჭა. აქ გამოფენილი რამდენიმე ნივთის ქართული წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს. ესენია: კულა ქართული წარწერით, დათარიღებული 1779 წლით; ვერცხლის ჭინჭილა, საპირისწამლე და ფარდაგი, რომელზედაც დგას მ. ზიჩის სკულპტურული პორტრეტი. სამწუხაროდ, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, ვერ შევიძლით გავცნობოდით მუზეუმის ფონდებს. ფონდების ერთი თვალის გადავლევამ დაგვარწმუნა, რომ იქ დიდძალი მასალაა დაგროვილი, რომელიც მეტად საყურადღებო უნდა იყოს საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის.

ვიმუშავებთ უნგრეთის ნაციონალურ მუზეუმშიც, სადაც პროფ. ა. კალანდაძესთან ერთად მოგვიხდა ათასამდე ფოტოსურათის დათვალიერება, რომელთა სადაურობაც ძალიან აინტერესებდათ უნგრელ კოლეგებს. აღმოჩნდა, რომ ფოტოსურათების დიდი ნაწილი ცნობილი ერმაკოვისეული სურათებია, რომლებიც კავკასიის არქეოლოგიურ მასალას ასახავს.

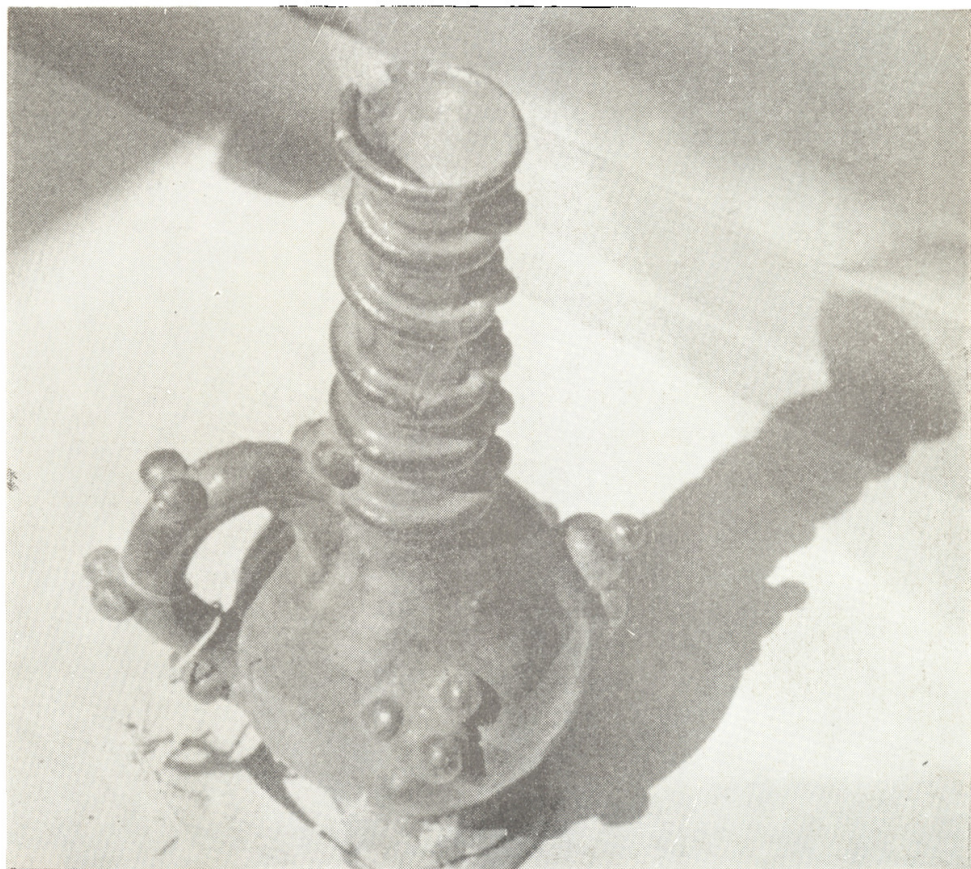
განსაკუთრებული ინტერესით ვეცნობოდით უნგრეთის ეთნოგრაფიული ცენტრების მუშაობას, პირველ რიგში გავეცანით უნგრეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის სამუშაოებს. უნგრელი კოლეგები ეთნოგრაფიულ ატლასზე 1936 წლიდან მუშაობენ და 1975 წლისათვის ვარაუდობენ მისი

პირველი სამი ტომისა და 600 რუკის გამოცემას. განზრახულია, უნგრეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასს დაუთმონ სულ ათი ტომი. ატლასი ბადეზე დატანის წესით კეთდება, სადაც უნგრეთის 3000 სოფლიდან 240 ერთეულია დატანილი ატლასისათვის შექმნილ ფოტოტექსტში დღეისათვის 20000 ანაბეჭდია და სხვა.

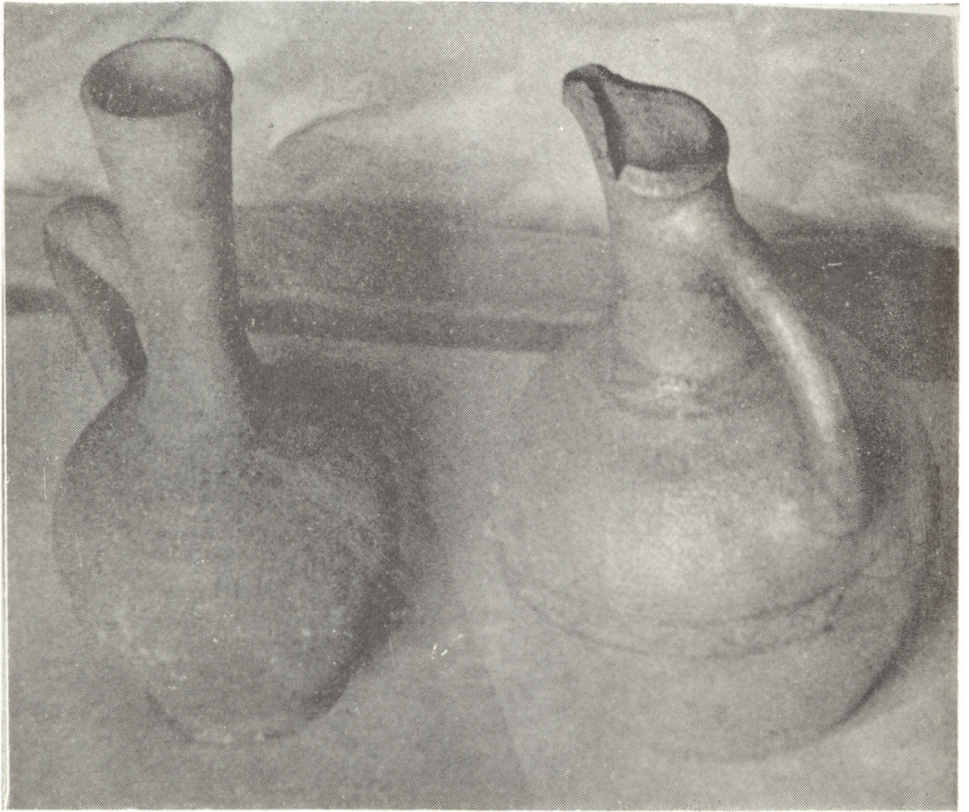
უნგრეთის მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა განყოფილებაში ბელა ვიკარის არქივიდან გადმოვიწერეთ 1915 წელს გრ. წერეთლისა და დ. თოლორაიას მიერ ჩაწერილი ქართული ხალხური თამაშობანი.

უნგრელმა კოლეგებმა დიდი პატივი დაგვდეს და არა მარტო მუშაობის შესანიშნავი პირობები შეგვიქმნეს, არამედ დაგვათვალისწინეს თავისი ისტორიული ძეგლები, მუზეუმები, ვაგვაცნეს თავისი ხალხის ყოფა. უნგრეთში ყოფნის დროს პირადად მე 5 დღის განმავლობაში მასპინძლების მეგზურობით გავეცანი უნგრელი გლეხობისა და მუშების ყოფას, მათ ყოველდღიურ ცხოვრებას, ქალაქად და სოფლად. შთაბეჭდილებები მეტად დიდია, მაგრამ ამ პატარა ინფორმაციაში მათი მოტანა შეუძლებელია, ისევე როგორც ძნელია იმ მაღლიერების გრძნობის გამოხატვა, რომლითაც ვამსჯვალულია ექსპედიციის ყველა წევრი მასპინძლების მიმართ ჩვენს მუშაობაში დიდი ყურადღებისა და ერთსულოვანი დახმარებისათვის.

ბივი ჰაჰახიშვილი

სურ. 1. შავად მოჭიქული კინკილა

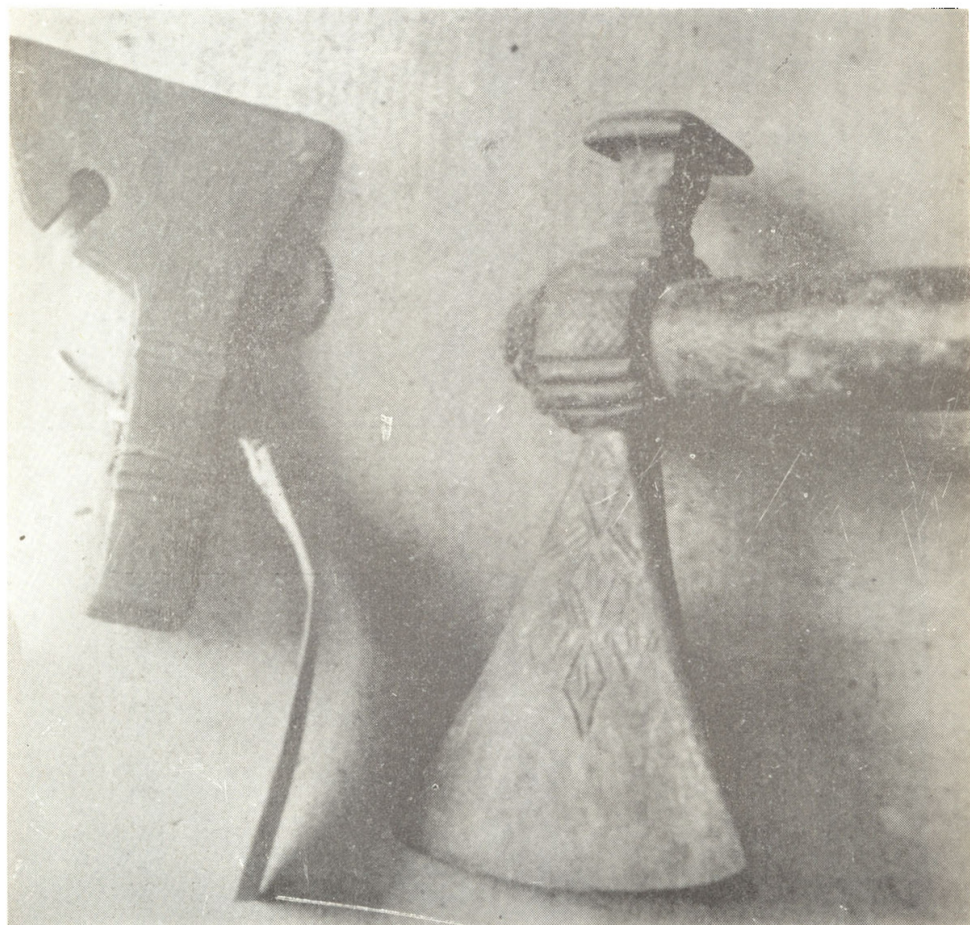
სურ. 2. საღვინე დოქები შროშიდან

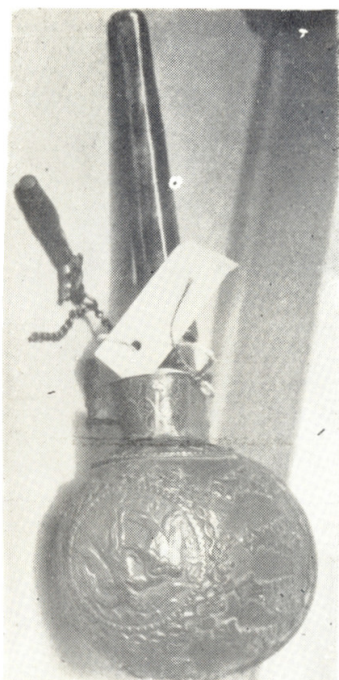
სურ. 3. ღვინის ჭურჭელი --- „ტიკვორა“

სურ. 4. მუსიკალური ინსტრუმენტი --- „დიპლიტი“

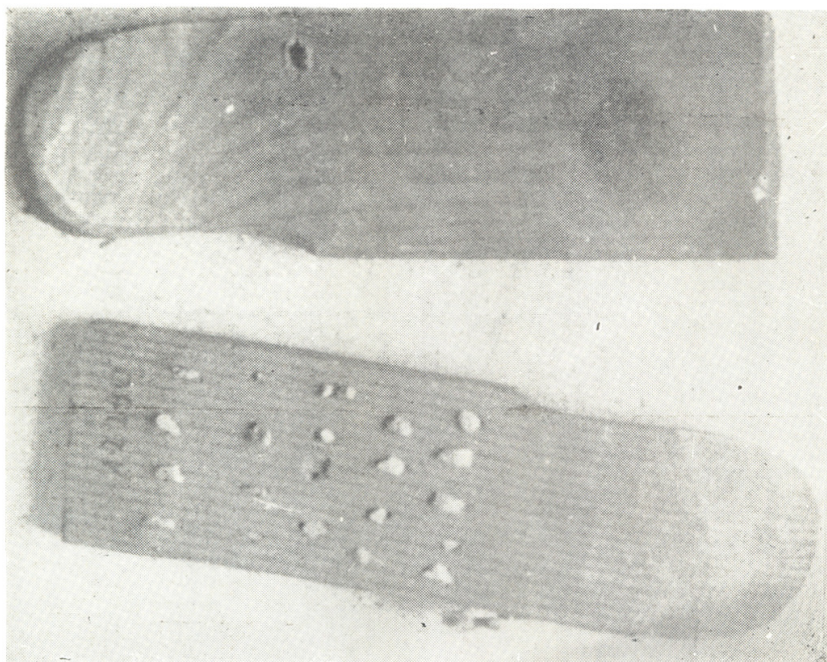
სურ. 5. ქართული წალდი და ცული

სურ. 6. ვერცხლის
კულა

სურ. 7. ვერცხლის კულა წარწერით.
1779 წლით დათარიღებული

სურ. 8. კვერის მოდელი

დიმიტრი არაყიშვილი

მიმდინარე წლის მაისში აღინიშნა გამოჩენილი ქართველი კომპოზიტორის, ქართული პროფესიული მუსიკის ერთ-ერთი ფუძემდებლის, მუსიკათმცოდნე ფოლკლორისტიკისა და საზოგადო მოღვაწის, აკადემიკოს დიმიტრი ეგნატეს ძე არაყიშვილის დაბადებიდან ასი წლისთავი.

დიმიტრი არაყიშვილმა საფუძველი ჩაუყარა საქართველოში მუსიკალურ ფოლკლორისტიკას და ქართული ხალხური სიმღერის მეცნიერული შესწავლის საქმე ახალ საფეხურზე აიყვანა.

დ. არაყიშვილი დაიბადა 1873 წ. ქ. ვლადიკავკაეში. 1887 წ. დაამთავრა ქალაქის სამკლასიანი სკოლა, ათი წლისა შევიდა ვლადიკავკაეის საეკლესიო გუნდში. ქართული ხალხური სიმღერით დ. არაყიშვილი ჭაბუკობის პერიოდშივე დაინტერესდა, როდესაც პირველად მოუხმინა ლადო აღნიაშვილის გუნდს, 1890 წ. არმავირში გამართულ კონცერტზე. 1890 წ. დ. არაყიშვილი გადავიდა ქ. ეკატერინოღარში და ჩაირიცხა ქალაქის თვითმომქმედ მუსიკალურ კოლექტივში. 1894 წ. გაემგზავრა მოსკოვს და შევიდა ფილარმონიულ მუსიკალურ-დრამატიულ სასწავლებელში, რომელიც 1901 წ. დაამთავრა.

1901 წ. მოსკოვის უნივერსიტეტის ბუნებისმეტყველების, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის საზოგადოების ეთნოგრაფიულ განყოფილებასთან შეიქმნა ახალი სამეცნიერო დაწესებულება — მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული კომისია, რომლის მუშაობაშიც აქტიურად ჩაება დ. არაყიშვილი. კომისიამ ნაყოფიერი მუშაობა ჩაატარა ხალხური მუსიკალური შემოქმედების მეცნიერულად შესწავლისა და ფართო პროპაგანდის საქმეში.

1901 წ. დ. არაყიშვილი მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული კომისიის დავალებით პირველად გამოემგზავრა საქართველოში ხალხური სიმღერების ჩასაწერად. აქედან იწყება ქართული მუსიკალური ფოლკლორის შესწავლის თვისებრივად ახალი ეტაპი. მართალია, მანამდე იყო ცდები ხალხური მუსიკის შესწავლისა, გამოქვეყნებული იყო სიმღერათა რამდენიმე კრებული (მის. მაჭაყარიანი, ა. ბენაშვილი, ქრ. გროზდოვი, მ. იპოლიტოვი-ივანოვი, ზ. ჩხიკვაძე, ი. კარგარეთელი, მ. ბალანჩივაძე, ა. კორეშჩენკო და სხვ., მაგრამ მათ ჰქონდათ ნაკლოვანებები, აკლდათ მეცნიერული სიზუსტე.

დ. არაყიშვილი უფრო ადრე (1897, 1898, 1900 წწ.) გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ წერილებში აყენებდა საკითხს ქართული ხალხური მუსიკის ჩაწერისა და შესწავლის საქმის უკროვან პროფესიულ დონეზე აყვანის აუცილებლობის შესახებ. ამ წერილებში იგი მოითხოვდა, დაერჩაბებინათ მასალის შეკრება და შეეგროვებინათ არა ნაყალბევი, არამედ ჭეშმარიტი ხალხური სიმღერები, ამავე დროს ყურადღება მიექციათ სიმღერის თანმხლები ტექსტისათვის.

დ. არაყიშვილმა 1901 წ. თავისი პირველი ექსპედიციის დროს ჩაიწერა და შეისწავლა ქართლისა და კახეთის მუსიკალური შემოქმედება და ამავე წლის დამლევს მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული კომისიის გაფართოებულ სხდომაზე გააყეთა პირველი სამეცნიერო მოხსენება „ქართული (ქართლ-კახური) სიმღერები“. მოხსენებას ახლდა ფონოგრაფზე ჩაწერილი მასალის ილუსტრაციები.

ამას მოჰყვა ექსპედიციები 1902, 1904, 1908 წლებში აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ბარისა და მთის კუთხეებში. ექსპედიციების დროს ფონოგრაფზე ჩაწერილი მასალა დ. არაყიშვილმა მეცნიერულად დაამუშავა და გამოაქვეყნა მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული კომისიის შრომების კრებულებში. ამ ნაშრომებმა ფართო სამეცნიერო საზოგადოებრიობის ყურადღება მიიქცია და უმაღლესი ჯილდოც დაიმსახურა.

1916 წ. დ. არაყიშვილი შევიდა მოსკოვის არქეოლოგიურ ინსტიტუტში და ორი წლის შემდეგ წარმატებით დაიცვა დისერტაცია სწავლული არქეოლოგიის ხარისხის მოსაპოვებლად.

1918 წ. დ. არაყიშვილი გადმოდის საქართველოში, აქედან იწყება ახალი ეტაპი მის მოღვაწეობაში.

1945 წლიდან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში ჩამოყალიბდა ქართული მუსიკალური ფოლკლორის განყოფილება, რომელმაც დ. არაყიშვილის ხელმძღვანელობით ვაშალა ფართო მუშაობა ქართული ხალხური მუსიკალური შემოქმედების შესასწავლად.

დ. არაყიშვილი, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი ჰონორის კაუზა 1950 წ. არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად, მას მინიჭებული ჰქონდა საქართველოს სსრ სახალხო არტისტის საპატიო წოდება, დაჯილდოებული იყო შრომის წითელი დროშის ორდენით.

დ. არაყიშვილი გარდაიცვალა 1953 წელს.

დ. არაყიშვილის უდიდესი დამსახურება მდგომარეობს იმაში, რომ ჯერ კიდევ XX ს-ის დამდეგს ჩაწერა 500-ზე მეტი ხალხური სიმღერა. მან ამით უკვდავყო ხელოვნების ეს საგანძური და ქართული ხალხური მუსიკა მეცნიერების ობიექტი გახდა. დ. არაყიშვილის შრომებმა ახალი პერსპექტივები დასახა ქართული მუსიკალური ფოლკლორისტიკის შემდგომი განვითარებისათვის.

დ. არაყიშვილს შემუშავებული ჰქონდა ნაშრომის აგების თავისი სტილი. იგი სწავლობდა ქართულ ხალხურ სიმღერებს დიალექტების, საქართველოს ცალკეული კუთხის მიხედვით. მას მხედველობიდან არ გამორჩენია ქართული ხალხური სიმღერის უანრული მრავალფეროვნება. ყოველი კუთხის სიმღერის დახასიათებამდე იძლევა ამ კუთხის ხალხის ყოფის, ზნე-ჩვეულებების დახასიათებას, მოჰყავს ცნობები საყოფაცხოვრებო და საწესჩვეულებო სიმღერების შემსრულებლებზე, ამასთან, ზოგ შემთხვევაში ცალკეულ ეთნოგრაფიულ ექსკურსებსა და საკუთარ დაკვირვებებსაც გვაწვდის. ამგვარადაა აგებული მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული კომისიის შრომებში დაბეჭდილი კაპიტალური ნაშრომები „Краткий очерк развития грузинской (карталино-кахетинской) народной песни“, с приложением нотных примеров и 27 песен в народной гармонизации (Труды музыкально-этнографической комиссии, т. I, М., 1905), „Сравнительный сбор народной песни и музыкальных инструментов Западной Грузии (Имеретии)“, с приложением 83 песен в народной гармонизации (Труды МЭК, т. II, М., 1908), რომელშიც შესწავლილია გურული, მეგრული, იმერული, რაჭული სიმღერები დე აგრეთვე, მოსკოვსა და თბილისში დატული ქართული ხალხური საკრავები. მნიშვნელოვანი გამოკვლევაა, აგრეთვე, Грузинское народное музыкальное творчество с приложением 225 песен в народной гармонизации и 39 инструментальных мелодий, записанных фонографом (Труды МЭК, т. V, М., 1916), რომელშიც შესწავლილია აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის სიმღერები, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა და დასავლეთ საქართველოს ხალხური სიმღერები. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველ მთიელთა სიმღერები (ხევსურული, ფშაური, მოხური, მთიულური) აქ პირველადაა შესწავლილი.

დ. არაყიშვილი იკვლევდა რა ცალკეულ დიალექტებს, ცდილობდა გამოეყვინებინა ის სტილისტური ნიშნები, რაც ქართული სიმღერის თვითმყოფობას ამჟღავნებს.

დ. არაყიშვილმა მრავალხმიანი ქართული სიმღერების კლასიფიკაცია მოახდინა. მან დაყო ქართული სიმღერები ერთხმიან, ორხმიან და სამხმიან სიმღერებად. ამ უკანასკნელში კი მუსიკალური აზროვნების განვითარების სხვადასხვა დონის ამსახველი სიმღერები გამოყო. იგი პირველი შეესო ისეთ საკითხებს, როგორც ბანისა და პირველი ხმის ოქტავური გაორმაგება (სამხმიანობის ჩანასახი), ქართული აკორდის აგებულების თავისებურებას (ტრიჰორდი კვინტაში), რაც მან ქართული სიმღერის სპეციფიკურ თავისებურებად მიიჩნია. დ. არაყიშვილი პირველი შეესო ქართული ჰარმონიის საკითხებს, როგორცაა კილოები, აკორდია, კადანსები და მათ შესახებ თავისი სიტყვა თქვა.

დიდია დიმიტრი არაყიშვილის დამსახურება ქართული მუსიკალური ფოლკლორისტიკის დარგში. მის მეცნიერულ შრომებს, მიუხედავად რიგი ნაკლოვანი მხარეებისა, რაზედაც თავის დროზე მიუთითებდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, არ დაუკარავთ მნიშვნელობა. დ. არაყიშვილის ადრინდელი ნაშრომები ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს და ამიტომ სასურველია მათი ხელახალი გამოცემა სათანადო კომენტარებითურთ. დ. არაყიშვილმა არა მარტო ჩაიწერა ქართული ხალხური სიმღერები და შთამომავლობას შემოუნახა, არამედ მეცნიერულად დაამუშავა და ახალი გზები დასახა ქართული მუსიკალური ფოლკლორისტიკის შემდგომი განვითარებისათვის.

აკადემიკოს ბიორგი ჩუბინაშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია

1974 წლის 13 და 14 მარტს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სხდომათა დარბაზში გაიმართა გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXV სამეცნიერო სესია, რომელიც მიეძღვნა გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის გიორგი ჩუბინაშვილის ხსოვნას.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა ინსტიტუტის დირექტორმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვახტანგ ბერიძემ. როგორც ე. ბერიძემ აღნიშნა, აკად. გ. ჩუბინაშვილმა თავისი შრომებით მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა ქართული ხელოვნების ისტორიას, როგორც მეცნიერულ დარგს. გ. ჩუბინაშვილის შრომებმა, რომლებიც გამოირჩევა განსაკუთრებული სიღრმით, საკითხთა ყოველმხრივი გაშუქებით, ურყევი არგუმენტაციითა და ანალიზის სიმკაფიურით, დამაჯერებლად გაიტანეს მსოფლიო მეცნიერულ სარბიელზე ქართული კულტურის ბრწყინვალეობის დამადასტურებელი მრავალრიცხოვანი ფაქტები და დებულებანი. გიორგი ჩუბინაშვილმა მყარი საფუძველი ჩაუყარა და ათეული წლების მანძილზე ხელმძღვანელობდა ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტს; ერთი წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც ინსტიტუტს სათავეში აღარ უდგას გიორგი ჩუბინაშვილი, ადამიანი, რომელმაც მთელი თავისი ხანგრძლივი სიცოცხლე სამშობლოს კეთილდღეობისათვის, მისი კულტურისა და ხელოვნების აყვავებისათვის ზრუნვას შეაღია.

დღეს ჩვენ უღრმესი პატივისცემითა და მადლიერებით ვიხსენებთ ამ დიდ მამულიშვილის სახელს. გ. ჩუბინაშვილის მიერ დაარსებული ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტი წარმატებით აგრძელებს მისი ფუძემდებლის მიერ დასახულ პროგრამას საბჭოთა, ახალი და ძველი ქართული ხელოვნების, სახვითი და გამოყენებითი ხელოვნების მეცნიერული შესწავლის დარგში.

ვ. ბერიძე დამსწრე საზოგადოებას აცნობს სესიის მუშაობის გეგმას. პირველ დღეს მოსმენილ იქნა ხუთი მოხსენება. ინსტიტუტის ფერწერის, გრაფიკისა და სკულპტურის განყოფილების ხელმძღვანელის, ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის თ. ვირსალაძის მოხსენების თემა იყო ქართული სახვითი ხელოვნების შესწავლა ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში. მომხსენებელმა დაახასიათა განყოფილების მიერ გაწეული მუშაობა და აღნიშნა, რომ ინსტიტუტის დაარსებიდან დღემდე აკად. გ. ჩუბინაშვილის ინიციატივით წარმოებს კვლევითი მუშაობა, რომელიც მიზნად ისახავს ქართული მხატვრობისა და ქანდაკების შესწავლას. წლების მანძილზე გამოკვლეულ იქნა საბჭოთა პერიოდის, XIX საუკუნისა და ფეოდალიზმის ეპოქის ქართული მხატვრობის, გრაფიკისა და სკულპტურის უამრავი ძეგლი; გამოკვლეულ იქნა ქართული სახვითი ხელოვნების სპეციფიკის პრობლემა, მისი ურთიერთობა სხვა ქვეყნებისა და ხალხთა ხელოვნებასთან და ქართული ხელოვნე-

ბის სხვადასხვა დარგების ევოლუციის ერთიანობის საკითხები. ჩატარებული მუშაობის შედეგად დაწერილია საბჭოთა პერიოდისა და XIX საუკუნის ფერწერის, გრაფიკისა და სკულპტურის ისტორიის ნარკვევები, აგრეთვე, გამოკვლევები შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნებისა და სკულპტურის ისტორიაში.

სესიის მონაწილეთა ინტერესი გამოიწვია ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის კ. მაჩაბლის მოხსენებამ „უძველესი ქართული ლითონის პლასტიკის ზოგიერთი საკითხი“, რომელშიც მკაფიოდ იყო დასაბუთებული, რომ ლითონის მხატვრული დამუშავება საქართველოში უძველეს წარსულში ჩაისახა და შუა საუკუნეებში ახალი მხატვრული ამოცანებით განაგრძობდა განვითარებას. კ. მაჩაბელმა საქართველოს გვიანანტიკური ვერცხლის ნივთების მხატვრულ-სტილისტური შესწავლის საფუძველზე გამოავლინა ადგილობრივი ხალხური ხელოვნების მხატვრული ნიშნები, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ძველი ქართული ხელოვნების განვითარების სწორად გაგებისათვის.

საინტერესო იყო ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის ნ. ალადაშვილის მოხსენება, რომელიც ეხებოდა ადრეფეოდალური ხანის ქართული სკულპტურის ზოგ საკითხს. მომხსენებელმა ყურადღება გაამახვილა ადრეფეოდალური ხანის (V—VII სს.) ქართულ სკულპტურაში განსხვავებულ მხატვრულ მიდგომათა თანაარსებობაზე. ქართული რელიეფების შედარებით ერთი მხრივ — აღმოსავლეთ-ქრისტიანული ძეგლების რელიეფებთან, ხოლო მეორე მხრივ — დასავლეთ ევროპის რომანული ტაძრების ფასადების სკულპტურულ დეკორთან. მომხსენებელმა აჩვენა, რომ საერთო თემის გადმოცემისას ქართული რელიეფები განსხვავებულ ხასიათს გვიჩვენებენ: აქ განსხვავებული მომენტებია აქცენტირებული, სპეციფიკური სიუჟეტები და კომპოზიციები შერჩეული.

დეკორაციულ ხელოვნებათა განყოფილების ხელმძღვანელმა, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორმა ს. ბარნაეულმა მოხსენებაში „შუა საუკუნეების ქართული რელიეფების ერთი ჯგუფი“, კონკრეტული ძეგლების საფუძველზე დაამტკიცა, რომ ჩაკვეთილ კონტურებიანი ქართული რელიეფის ერთი ჯგუფი გადმოღებული კი არაა, არამედ ქართულ ნიადაგზეა აღმოცენებული.

საინტერესო იყო ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის რ. ყენიას მოხსენება „X—XI საუკუნეების რამოდენიმე ჰედური ხატის აღდგენის საკითხისათვის“. რ. ყენიამ აღადგინა რამოდენიმე ხატის ფრაგმენტი, რომლებიც აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის ისტორიულ-გეოგრაფიული მუზეუმის საცავში ინახებოდა. აღდგენილი ფრაგმენტების შესწავლით დადგინდა, რომ ისინი ნაწილებია X—XI სს. სვანური ჰედური ხელოვნების ისეთი ღირსშესანიშნავი ძეგლებისა, როგორცაა ჩუკულის ტრიპტიქონი და მთავარანგელოზების ხატი და ჭახუნდერის ხატი. აღდგენილი ნაწილები თავის ძველსა მყოფელს დაუბრუნდა.

14 მარტს სესიამ განაგრძო მუშაობა. ინსტიტუტის მეცნიერული დოკუმენტაციისა და პუბლიკაციის განყოფილების ხელმძღვანელმა, ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატმა ვ. ცინცაძემ წაიკითხა მოხსენება თემაზე: „ძველთა მეცნიერული დაცვა საქართველოში და ქართული ხელოვნებათმცოდნეობა“. მომხსენებელი შეეხო საქართველოში ძველთა დაცვის ისტორიას, მის თანამედროვე მდგომარეობას და განვითარების პერსპექტივებს. მომხსენებელი აღნიშნავს, რომ ძველთა მეცნიერული დაცვის თეორიას ჩვენში საფუძველად

დაედო გ. ჩუბინაშვილის მიერ ჩამოყალიბებული პრინციპები და ის მითითებები, რომლებსაც იგი პრაქტიკული მუშაობის დროს წლების განმავლობაში იძლეოდა. ძეგლთა დაცვის პრობლემატიკა გაღრმავდა და გაფართოვდა. მომხსენებელს დაცვის ზოგიერთი მეთოდის საილუსტრაციოდ მოჰყავს ისეთი ძეგლები, როგორცაა ქუთაისის ბაგრატიის ტაძარი, კაბენი, უბისი, ბიჭვინთა და სხვ.

მსმენელთა დიდი ინტერესი გამოიწვია ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის ე. გომელაურის მოხსენებამ „საზოგადოებრივი დანიშნულების შენობათა ინტერიერის გადაწყვეტის საკითხისათვის თანამედროვე ქართულ არქიტექტურაში“. როგორც მომხსენებელი აღნიშნავს, სრულყოფილი საზოგადოებრივი ინტერიერის შექმნა დღევანდელ პირობებში საბჭოთა ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საზრუნავია. ასეთი ინტერიერის ჩამოყალიბების პროცესი 50—60-იან წლებს უკავშირდება, როდესაც მთელი საბჭოთა არქიტექტურა ძირეულ თვისობრივ გარდაქმნას განიცდის. სწორედ ამ დროიდან აღწევს ინტერიერის დამუშავება პირველად მხატვრული ამოცანის დონეს. ვადამწყვეტ მნიშვნელობას იძენს სახვითი და დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნების სინთეზური შერწყმა არქიტექტურასთან. ამ პროცესში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ეროვნული, ტრადიციული სახეების თანამედროვეობასთან დაკავშირებას, მათი განვითარების ახალი გზების მიკვლევას. ხელოვნების სინთეზის თავისებურ ნიმუშად მომხსენებელი იხილავს რესტორან „არაგვის“ არქიტექტურასა და დეკორატიულ მორთულობას.

პროფ. ლ. რჩეულიშვილმა თავისი მოხსენება უძღვნა შუა საუკუნეების არქიტექტურულ ძეგლთა ერთ ჯგუფს აფხაზეთში. მომხსენებელმა ფეოდალური პერიოდის აფხაზეთის ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა შორის ცალკე ტიპოლოგიურ ჯგუფად გამოყო ბზიფის, ანაკოპიის, ლიხნეს და მოქვის გუმბათოვანი ტაძრები, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან როგორც კომპოზიციური მონაცემებით, ისე ქრონოლოგიურად.

ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატმა ე. პრივალოვამ სესიის მონაწილეებს გააცნო ტიმოთესუბნის ტაძრის ახლად გახსნილი მონატულობა. ამ უაღრესად საინტერესო მონატულობის შესწავლამ ე. პრივალოვას შესაძლებლობა მისცა ძეგლი დაეთარილებინა თამარის მეფობის ბოლო წლებითა და გიორგი ლაშას მეფობის დასაწყისით. მომხსენებელმა საკითხის დასმის წესით წამოაყენა მოსაზრება შუასაუკუნეების საამქროეპში ოსტატთა თანამშრომლობისა და ურთიერთკავშირის შესახებ.

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორმა ნ. ჩუბინაშვილმა წაიკითხა მოხსენება „ჯავახეთის ადრე შუა საუკუნეების კამაროვანი არქიტექტურის ძეგლები“. მომხსენებელმა ჯავახეთის კამაროვანი არქიტექტურის ძეგლები პირობითად ორ დიდ ქრონოლოგიურ ჯგუფად გაყო: 1) ადრეული შუა საუკუნეების, და 2) განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებად. მოხსენებაში ათეული ძეგლი იქნა განხილული, ზოგი პირველადაა წარმოდგენილი. ძეგლთა დათარიღება და მხატვრულ-არქიტექტურული დახასიათება მათი ამავე ეპოქის საქართველოს სხვა ისტორიულ პროვინციების ძეგლებთან შედარების შედეგია. ჯავახეთის VI—X სს. ძეგლების მიხედვით მკაფიოდ ისახება არქიტექტურული შემოქმედების ტენდენციები ადრე შუა საუკუნეების ეპოქის საქართველოში.

სესიაზე წაკითხული მოხსენებები ფერადი და შავ-თეთრი დიაპოზიტ-
ვებით, ფოტოსურათებით, განზომებითა და სქემებით იყო ილუსტრირებული.

მოხსენებათა ირგვლივ გამართულ მსჯელობასა და კამათში მონაწილეობა
მიიღეს აკად. ა. ჩიქობავამ, აკად. შ. ამირანაშვილმა, პროფ. გ. გოზალიშვილმა,
პროფ. პ. ზაქარაიამ, არქიტექტურის დოქტორმა რ. მეფისაშვილმა და სხვებმა.

დასასრულ აკად. ვ. ბერიძემ შეაჯამა სესიის მუშაობა და აღნიშნა, რომ
მოსმენილი მოხსენებები ნათლად გვიჩვენებენ გ. ჩუბინაშვილის სახელობის
ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერულ დონეს და იმ
წვლილს, რომელიც შეაქვს ინსტიტუტს საბჭოთა ხელოვნებათმცოდნეობის
შემდგომ განვითარებაში.

მიქაძენა პროფესორ ბიორგი ტივაძის ხსოვნას

1974 წლის 23 მარტს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტმა გამართა მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის, პროფესორ გიორგი ტივაძის დაბადების 70 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. სესია შესავალი სიტყვით გახსნა ისტორიის ფაკულტეტის დეკანმა პროფ. ა. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე მ.

შუა საუკუნეების ისტორიის კათედრის გამგემ პროფ. გ. ე ო რ დ ა ნ ი ა მ დამსწრეთ გააცნო ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ის რთული გზა, რომელიც განვლო პროფ. გ. ტივაძემ. საკმაოდ საინტერესო მოხსენებით გამოვიდა სესიაზე პროფ. ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, რომელმაც დაწვრილებით განიხილა პროფ. გ. ტივაძის მეცნიერული მემკვიდრეობა და უჩვენა ის დამსახურება, რომელიც პროფ. ტივაძეს მიუძღვის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიის შესწავლის საქმეში. მსმენელთა წინაშე ასევე საინტერესო მოხსენებებით წარდგინა პროფ. გ. ჩ ხ ა რ ტ ი შ ვ ი ლ ი („შუა საუკუნეების იტალიის უნივერსიტეტები“), ისტ. მეცნ. კან. ე. მ ა მ ი ს თ ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი („საქართველო-სეფიანთა ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან“) და მასწ. გ. კ უ ტ ა ლ ი ა („ქემალ აღდინის ცნობა დიდგორის ბრძოლის შესახებ“).

სესიაზე გულთბილი მოგონებებით გამოვიდნენ აკად. გ. ჯიბლაძე, პროფ. ნ. ლომსაძე, პროფ. ი. ქავთარაძე, დოც. ლ. შუბლაძე და სხვები

ჰასილ კოპალიანი

მკიძე და ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფესორი, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი ვასილ უფლისას ძე კოპალიანი.

ვ. კოპალიანი დაიბადა 1904 წელს ცაგერის რაიონის სოფ. ლუხვანოში, გლეხის ოჯახში, ეწეოდა შრომით საქმიანობას, 1924 წლიდან იყო ალკვ, ხოლო 1931 წლიდან სკკპ წევრი.

1924—1933 წლებში ვ. კოპალიანი მუშაობდა შრნაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის სისტემაში, ჯერ რაკვა-ლეჩხუმის მაზრაში, ხოლო ამ უკანასკნელის გაუქმების შემდეგ შსს ტყიბულის რაიონის უფროსად. 1933 წელს კი, საშუალო სკოლის დამთავრებას შემდეგ ჩაირიცხა თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომლის დამთავრების შემდეგაც 1938 წელს სწავლა განაგრძო ასპირანტურაში. 1941 წელს, ისე რომ, ასპირანტურა არც კი ჰქონდა დამთავრებული, გაიწვიეს ფრონტზე. აქტიურად იბრძოდა გერმანელი და იაპონელი დამპყრობლების წინააღმდეგ, რისთვისაც მიღებული ჰქონდა ორდენები და მედლები.

სხვადასხვა დროს ვ. კოპალიანი მუშაობდა საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატში, სავარჯის რაიონის განათლების განყოფილების გამგედ, სოხუმისა და თბილისის პუშკინის სახელობის პედაგოგიური ინსტიტუტის უფროს მასწავლებლად, უნივერსიტეტის პრორექტორის თანაშემწედ სასწავლო ნაწილში. 1949 წლიდან სიცოცხლის ბოლო დრომდე მუშაობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრაზე.

1949 წელს ვ. კოპალიანმა წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო, ხოლო 1971 წელს სადოქტორო დისერტაცია. ვ. კოპალიანის კალამს ეკუთვნის არა ერთი მნიშვნელოვანი სამეცნი-

ერო ნაშრომი. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: „კლდეკარის საერისთაოს ისტორია“, „ამიერკავკასიის ხალხთა ურთიერთობის ისტორიიდან“, „საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970—1070 წწ.“, ვრცელი მონოგრაფია „საქართველო XII საუკუნეში“ (იბეჭდება) და სხვ. თავისი მეცნიერული მოღვაწეობით ვ. კოპალიანმა ერთ-ერთი საპატიო ადგილი დაიკავა ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

ვ. კოპალიანი იყო არა მარტო მეცნიერი-მკვლევარი, არამედ შესანიშნავი აღმზრდელი-პედაგოგიც, გატაცებით ასწავლიდა სტუდენტ ახალგაზრდობას მშობლიური ქვეყნის ისტორიას.

ღვაწლმოსილი მეცნიერისა და პედაგოგის, კეთილშობილი ადამიანის ვ. კოპალიანის ნათელი ხსოვნა მუდამ დარჩება მისი მეგობრების, კოლეგებისა და მრავალრიცხოვანი მოწაფეების ხსოვნაში.